

İBRAHİM BAYRAMOV

AZƏRBAYCAN DİLİ
ŞİVƏLƏRİNİN FONETİKASI

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

“Elm və təhsil”

Bakı – 2016

Elmi redaktor: MƏHƏRRƏM MƏMMƏDLİ,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: MÜBARİZ YUSİFOV,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

HƏCƏR HÜSEYNOVA,
filologiya üzrə elmlər doktoru

Redaktor: KÖNÜL İBRAHİMOVA,
doktorant

İbrahim Məhəmməd oğlu Bayramov. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 252 səh.

Kitab tədris vəsaiti kimi Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasına həsr edilmişdir. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi dilimizin dialektoloji tədqiqatları kontekstində sistemli şəkildə Azərbaycan dilinin dialektologiyasının tədrisinin tələbləri gözlənilməklə izah edilir. Şivələrimizin fonetikasına dair şərhlər və izahlar təsviri fonetikanın tələblərinə uyğun aparılmış, yeri gəldikcə müxtəlif fonetik hadisələr qədim dil faktları ilə müqayisələr edilmişdir. Azərbaycanın şivələri ilə yanaşı, Dərbənd, Təbriz şivələri ilə yanaşı, Qərbi Azərbaycanın və Gürcüstanın Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasına aid nümunələr tədris materialı kimi kitabda əksini tapmışdır.

ISBN 978-9952-8176-1-2

© İ. Bayramov, 2016
© "Elm və təhsil", 2016

Transkripsiya

- ˘ – saitın üstündə ağzı yuxarı yarım dairəcik qoymaqla səsin qısalığı göstərilir;
- : – saitdən sonra qoyulmaqla səsin uzun tələffüz edildiyi göstərilir;
- – saitın üstündə qoyularaq burun səsinə bildirir;
- ^c – samitin üst kənarında üzün sağa yarım dairəcik qoymaqla səsin nəfəsli tələffüz olunduğu göstərilir;
- ˆ – iki sözü bir-birinə bağlayan işarədir;
- a^o – dılarxası açıq a saitinin qismən dodaqlanan variantıdır;
- ŋ – (sağır nun) dılarxası sonor (burun) səsi göstərir;
- ɥ – dişarası affrikat kar samitdir, t və s samitlərinin qovuşmasından yaranmışdır, rus dilindəki ɥ səsinin tələffüzünə uyğundur;
- dz – dişarası affrikat cingiltili samitdir, d və z samitlərinin qovuşmasından yaranmışdır;
- x' – dilortası novlu kar samitdir. Azərbaycan ədəbi dilindəki dilortası novlu y samitinin qarşılığıdır;
- k' – dılarxası kipləşən-partlayan kar səsi göstərir;
- q̇ – karlaşmaya meyilli q səsinə göstərir;
- ż – dişarası cingiltili səsi ifadə edir;
- a^o – sait a ilə o arasında orta bir vəziyyətdə tələffüzünü bildirir;
- a^a – sait a ilə ə arasında orta bir vəziyyətdə tələffüzünü bildirir;
- h səsinin daha arxa və dərinə tələffüzü üçün işlədilir;
- – səsin karlığı; hərfin altında nöqtə qoyulmaqla göstərilir: *ḥ, ḍ*.

MÜƏLLİFDƏN

Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi dilimizin tarixini mühafizə etməklə yanaşı ədəbi dildən fərqlənən xüsusiyyətlərə malikdir. Bu özünü həm sait, həm də samit səslərdə göstərir.

Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasından dialektologiya ilə bağlı yazılmış namizədlik, doktorluq dissertasiyalarında, ayrı-ayrı monoqrafiyalarda, dərslik, dərs vəsaitləri və metodik vəsaitlərdə bəhs olunmuş, müasir Azərbaycan ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi filoloq tələbələrə 45 ildir ki, görkəmli dialektoloq, Azərbaycan dialektologiyası məktəbinin yaradıcısı M.Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” dərs vəsaitindən, eyni zamanda A.Hüseynovun “Azərbaycan dialektologiyası” adlı dərs vəsaitindən, şivələrimizin ayrı-ayrı bölmələri ilə bağlı yazılmış dərs və metodik vəsaitlərindən öyrədilir. Keçən bu dövr ərzində dialektologiyaya aid neçə-neçə dissertasiyalar müdafiə edilmiş, kitablar yazılmış, dialektologiya ilə bağlı baxışlar dəyişmişdir.

Digər tərəfdən dialektoloji tədqiqatlara yeni yanaşmalar yaranmış, yeni-yeni tədqiqatlarla Azərbaycan dialektologiyası zənginləşmişdir. Əvvəlki dərs vəsaitlərindən fərqli olaraq Dərbənd, Təbriz, İraq-türkman, qərbi Azərbaycan şivələrindən nümunələr verilərək oxucularda Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasına dair elmi təsəvvür formalaşdırır. Məhz buna görə də “Azərbaycan şivələrinin fonetikasi” adlı dərs vəsaitini yazmağı qarşımıza məqsəd qoyduq və belə bir əsəri – dərs vəsaitini yazdıq.

Kitab yazılarkən dialektoloji materiallar “Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri” (1955), M.Şirəliyevin “Bakı dialekti” (1957), “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” (1967), “Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri” (rus dilində, 1983), R.Ə.Rüstəmovun “Quba dialekti” (1961), M.İ.İslamovun “Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti” (1968), “Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri” (kollektiv, I c., 1967), “Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri” (kollektiv, 1962), V.T.Cangidzenin “Azərbaycan dili Qazax dialektinin Dmanisi şivəsi” (rus dilində, 1965), M.Məmmədlinin “Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti” (2008), Ş.Kərimovun “Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri” (2004), Ə.Əliyevin “Azərbaycan dilinin Meğri şivələri” (2003), “İraq-türkman ləhcəsi” (kollektiv, 2004), “Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti” (kollektiv, 2009), R.Abbasovun “Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri” (2006) adlı əsərlərdən, eləcə də dialektologiya ilə bağlı müdafiə edilmiş dissertasiyalardan, “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndən (2007), İ.Bayramovun “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası” (2011) əsərindən götürülmüş, tarixi aspektdə müqayisə edilərkən E.Əzizovun “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası” (1999) adlı dərs vəsaitindən istifadə edilmişdir.

Əsərdə sözlərin hansı şivələrdə istifadə edildiyi göstərilmiş, qarşısında müasir ədəbi dilimizdə işlənən fonetik forması, bəzən də onların müasir Azərbaycan ədəbi dildə ifadə etdiyi mənası da verilmişdir.

Təbii ki, əsərdə müəyyən qüsurlar da vardır. Əsərdə rast gəlinən çatışmazlığı göstərən mütəxəssislərə və oxuculara müəllif əvvəlcədən öz təşəkkürünü bildirir.

GİRİŞ

Fonetika yunan mənşəli söz olub phone ("səs") sözü əsasında əmələ gəlmişdir və dilçilik elminin şöbələrindən biri kimi dilin səs quruluşunu öyrənir. Fonetikanın tədqiqat obyektini danışq səsleridir. Heca, ahəng qanunu, fonetik hadisə və qanunlar, vurğu və intonasiya fonetikada öyrənilir.

Fonetika həm ədəbi dilin, həm də dialekt və şivələrin xüsusi bir bölməsini təşkil edir. Ədəbi dilinin fonetikasi ilə şivələrin fonetikasi bir-birindən fərqlənir. Bu fərq danışq səslerində (sait və samitlərdə), diftonqlarda, ahəng qanununda, hecada, fonetik hadisə və qanunlarda özünü göstərir.

Azərbaycan dilinin şivələrinin fonetikasının tədqiqat obyektini danışq sisləridir və bir sıra xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən fərqlənir. Bu fərqləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Şivələrdə danışq səsleri ədəbi dildən çoxdur. Ədəbi dildə 34 danışq səsi mövcuddursa şivələrimizdə 72 danışq səsi var.

2. Şivələrdə sait səslerin variantları var

3. Hələ ədəbi dildən fərqli olaraq şivələrimizdə uzun, qısa, burun sait səsler, diftonklar mövcuddur.

4. Şivələrdə sait səslerin əvəzlənməsi ədəbi dildən fərqlənir.

5. Şivələrdə samit səslerin sayı ədəbi dildən çoxdur və samit səslerin variantları da mövcuddur.

6. Şivələrdə samit səslerin əvəzlənməsi də ədəbi dildən fərqlənir.

SAİT SƏSLƏR

Azərbaycan dili şivələrində sait səsler və onların variantlarını 3 prinsipə görə təsnif etmək olar:

1. Dilin üfiqi vəziyyətinə görə sait səsler.

Dilin üfiqi vəziyyətinə görə sait səsler bu prinsipə görə iki yerə bölünür:

a) ön sıra saitləri: ə (ə: ə̃), i (i:; i̇, i̇:; i̇i̇), e (e:; ẽ, ẽ:, ė), ö (ö:; ö̃), ü (ü:; ü̇)

b) arxa sıra saitləri: a (a:), ı (ı:; ı̇, i̇, i̇), o (o:), u (u:; ü, u' ü,)

2. Dilin şaquli vəziyyətinə görə sait səsler.

Dilin şaquli vəziyyətinə görə sait səsler bu prinsipə görə iki yerə bölünür.

a) açıq saitləri: a (a:), o (o:), ö (ö:; ö̃), ə (ə: ə̃), e (e:; ẽ, ẽ:, ė)

b) qapalı saitləri: ı (ı:; ı̇, i̇, i̇), i (i:; i̇, i̇:; i̇i̇), u (u:; ü, u' ü, ü̇), ü (ü:; ü̇, ü̇)

3. Dodaqların vəziyyətinə görə sait səsler. Saitlər bu prinsipə görə iki yerə bölünür.

a) dodaqlanan saitləri: o (o:), ö (ö:; ö̃), u (u:; ü, u' ü, ü̇), ü (ü:; ü̇, ü̇)

b) dodaqlanmayan saitləri: a (a:; ã), ı (ı:; ı̇, i̇, i̇), i (i:; i̇, i̇:; i̇i̇), e (e:; ẽ, ẽ:, ė), ə (ə:; ə̃).

Azərbaycan dili şivələrində sait səsler ədəbi dildən fərqlənir. Bu fərq şivələrdə uzun və qısa saitlərin olmasıdır.

UZUN SAİTLƏR

Azərbaycan dili şivələrində uzun saitlər geniş yayılmışdır. M.Şirəliyev göstərir ki, dialekt və şivələrimizin xüsusiyyətlərindən biri də uzun saıtlərin geniş yayılmasıdır. Burada (şivələrdə - İ.B.) elə bir sait tapılmaz ki, onun uzun variantı olmasın (M.Şirəliyev, 1967, s. 22).

Azərbaycan dili şivələrində uzun saıtlərin olmasını Azərbaycan dialektologiyasında ilk dəfə N.İ.Asmanın üzə çıxararaq "Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи" (Bakı, 1926) əsərində bəhs etmiş və buna aid *qa:riⁱ*, *a:riⁱ*, *sa:riⁱ*, *ya:riⁱ*, *ba:riⁱ* sözlərini göstərmişdir (M.Məmmədli, 2011, s.27).

Uzun saıtlər türk dilləri üçün xarakterikdir və uzun saıtlər mənşəyinə görə iki yerə bölünür:

- 1) ilkin uzanma;
- 2) sonrakı uzanma.

İlkin uzanma. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün ilkin uzanma xarakterik deyil. A.Axundov yazır: "Əslində ilkin uzanma da öz mənşəyinə görə fonetik hadisələrlə bağlıdır və sonrakı uzanmada olduğu kimi, müxtəlif samit səslərin düşməsi nəticəsində yaranmışdır. Lakin sonrakı uzanmada bu aydın görüldüyü halda, ilkin uzanmada etimoloji tədqiqata möhtacdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, ilkin uzanma olmayan dillərdəki uzun saıtlərin yerində işlənən qısa saıtlərin daha uzun inkişaf tarixi vardır" (A.Axundov, 1984, s. 20).

Sözlərin birinci hecasında sait səsin uzanması türk dillərindən müasir türkmən, başqırd, yakut, xakas, Tuva dilləri üçün xarakterik haldır (M.Məmmədli, 2011, s. 28). Türkmən

dilində ilkin uzanma nəticəsində sözlün mənasında dəyişmə baş verir. Məsələn. *baş-baş*, *ba:ş* – yara, *qör-gör*, *qö:r-gor*. Azərbaycan dilinin şivələrində ilkin uzanma müəyyən qədər, N.Asmanın fikrincə, Nuxa (Şəki – İ.B) dialektində *qa:ri*, *a:ri*, *ya:zi*, *ba:ri* sözlərində, V.Cangidzenin fikrincə isə Qazax dialektinin Dmanisi şivəsində *qa:qa*, *qa:ri*, *da:yi*, *a:ıri*, *qa:x* sözlərində (B.Джангидзе, 1965, s. 10) özünü göstərir. Bununla belə Qubanın Alpan, Zigik, Mirzəməmmədkənd şivələrində işlənən *be:yi* (bədənin müəyyən hissəsi), Birinci Nügədi kənd şivəsində işlənən *o:xur* (axur), *go:muş* (camış), *a:riⁱ* (təmiz), İqriq şivəsində işlənən *qa:dın* sözlərində ilkin uzanmanın olması qeyd olunur .

Saıtlərin ilkin uzanmasının Qazaxın bəzi şivələrində (*da:ri*, *pa:lıt*, *a:di*, *qa:ri*), İraq-türkmən ləhcəsində isə (*a:lısız*, *a:tiram*, *ye:di*, *ke:çtim*, *i:ndim* (endim), *o:tu* (otur), *gö:zum* (görük) , *ge:tdi* və s.) baş verməsi göstərilir.

Sonrakı uzanma. Azərbaycan dili şivələrində saıtlərin sonrakı uzanması xarakterikdir və geniş yayılmışdır. Sonrakı uzanma sözlərdə *b*, *v*, *ğ*, *d*, *z*, *k*, *y*, *m*, *ı*, *n*, *l*, *h*, *q*, *r*, *g* samitlərinin düşməsi nəticəsində baş verir.

Sonrakı uzanmanın dilimizin tarixi ilə bağlı hadisə olduğunu göstərən E.Əzizov yazır: "Orta əsrlər Azərbaycan dili şivələrində saıtlərin sonrakı uzanması yayılmış hadisə idi. Saıtlərin sonrakı uzanması hadisəsinin şivələrdə tarixən mövcud olması yazılı abidələrin faktları ilə təsdiq olunur. Səsdüşümü nəticəsində saıtlərin sonrakı uzanmasının əmələ gəlməsi müasir Azərbaycan dili şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir" (E.Əzizov, 1999, s. 131).

a səsi. Uzun **a** sait səsi türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində və alınma sözlərdə özünü göstərir. **a** səsinin uzanması aşağıdakı hallarda baş verir:

1) **n** səsinin düşməsi nəticəsində: *ha:sı* “hansı” (Quba, Qazax, Çəmbərək), *ya:nda* “yanında” (Qazax, Naxçıvan), *ma:t* “manat” (Bakı, Naxçıvan), *Ta:rı* “Tanrı” (Cəbrayıl, Meğri, İraq), *Xa:m* “Xanım” (Şəki) və s.

2) **ğ** səsinin düşməsi nəticəsində: *sa:lığ* “sağlıq” (Bakı), *qəra:n* “qarağan”, *qəra:c* “qarağac” (Meğri), *da:lıx* “dağlıq”, *aşa:* “aşağı”, *qıra:* “qırağa” (Şəki), *a:* “ağa”, *əşa:* “aşağı” (Təbriz), *a:rı* “ağrı” (Cəbrayıl), *ka:z* “kağız” (Cəbrayıl, Təbriz), *ça:r* “çağır” (Şəki, Çəmbərək).

3) **h** səsinin düşməsi nəticəsində: *sega:* “segah” (Quba, Çəmbərək), *da:* “daha” (Naxçıvan, Qazax, İraq, Təbriz, Çəmbərək), *ma:nı* “mahni” (İraq), *yə:r* “yəhər” (Təbriz) və s.

Bu fonetik hadisə şivələrimizdə şəxs adlarında da müşahidə olunur. Məsələn: *Şa:bala* “Şahbala” (Quba), *Şa:bəyim* “Şahbəyim”, *Şa:baz* “Şahbaz”, *Şa:murat* “Şahmurat”, *Ça:ngir* “Cahangir” (Meğri), *Şa:verdi* “Şahverdi”, *Şa:sevən* “Şahsevən” (Naxçıvan, Ordubad), *Şa:gəldi* “Şahgəldi” (Naxçıvan) və s.

Şəki şivəsində bəzi ərəb və fars mənşəli sözlərdə **h** səsinin düşməsi nəticəsində **a** səsi uzanır: *ba:dı* “bahadır”, *güna:* “günah”.

4) **l** səsinin düşməsi nəticəsində: *a:r* “alır” (Şəki), *sa:mmeykim* “salammeleykim” (Meğri).

5) saitlə bitən sözlərə yönlük hal şəkilçi artırılarda **y** saitinin düşməsi nəticəsində: *ora:* “oraya”, *tala:* “talaya”, *ça:* “çaya”, *dava:* “davaya” (Çəmbərək) və s.

6) ikihecalı sözlərdə ikinci hecanın əvvəlində işlənən **y** samitinin düşməsi nəticəsində: *da:z* “dayaz”, *ha:n* “hayan”, *da:n* “dayan”, *pa:* “paya”, *ma:* maya, *qa:* “qaya” (Ağcabədi, Şəki), *Sa:lı* “Sayalı” (Çəmbərək), *ha:t* “həyat”, *ba:x* “bayaq” < *indi* (Ağcabədi) və s.

7) ərəb və fars mənşəli sözlərdə **ğ** (eyn) səsinin əvəzinə uzun saitin işlənməsi nəticəsində: *cama:t* “camaat”, *sa:t* “saat”, *da:va* “dava”, *a:lim* “alim”, *ma:vin* “müavin”, *ma:licə* “müalicə” (Qazax, Quba, Naxçıvan, Ordubad, Dərbənd, Şəki, İraq, Çəmbərək) və s.

8) Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində “ay” çağırış nidası **a** saiti ilə başlayan adlarla bitişik tələffüz olunarkən **y** samitinin düşməsi və **a** saitlelərinin birləşməsi nəticəsində” (Ş.Kərimov, 2004, s. 28) **a** saiti uzun tələffüz olunur: *A:lı* “Ay Alı”, *A:bbas* “Ay Abbas”, *A:sdan* “Ay Asdan”, *A:dulla* “Ay Avdulla”.

Uzun **a** saiti “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında dialekt faktı kimi özünü göstərir və bu fonetik hadisə “y” samitinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir: **ara:n** “arayın”, **bağla:n** “bağlayın”, **qapa:n** “qapayın” (E.Əzizov, 1999, s. 131).

9) Təbriz şivəsində ismin yiyəlik və yönlük hallarında, II şəxsdə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdə, mənsubiyyət şəkilçili isimlərin və məsdərlərin hallanmasında, şühidi keçmiş zamanın və sərt şəklinin II şəxsin cəmində, indiki və gələcək zamanın I şəxs təkində **a** saiti uzun tələffüz olunur. Məsələn: *qaba:n* “qabağın” (yiy.hal), *ota:* “otağa” (yön.hal), *uşa:n* “sənin uşağın” (mənsubiyyət şəkilçisi), *getma:na* “getməyinə”, *atışma:* “atışmağa” (yön.hal), *buyursa:z* “buyursanız” (II şəxsin cəmi), *axta:ram*

“axtarıram” (indiki zaman), *gələcə:m* “*gələcəyəm*” (gələcək zaman).

ı səsi. Azərbaycan dili şivələrində **ı** səsinin uzun tələffüzü xarakterik deyil və bir o qədər də geniş yayılmamışdır. Şivələrimizdə **ı** səsinin uzun tələffüz edilməsinə az rast gəlinir və aşağıdakı hallarda müşahidə olunur.

1) ismin yiyəlik halında **n** samitinin düşməsi nəticəsində: *ağzı:n* “*ağzının*”, *atı:n* “*atının*”, *hamısı:n* “*hamısının*” (Şəki).

2) **ğ** samitinin düşməsi nəticəsində: *cı:r* “*cığır*” <*iz yi:rux* “*yiğiriq*” (Şəki) və s.

3) indiki saman şəkilçisindəki **r** samitinin düşməsi nəticəsində: *qı:llar* “*qlırılar*”, *yandı:r* “*yandırır*” (Şəki) və s.

4) ismin təsirlik hal şəkilçisindəki saitənin düşməsi nəticəsində: *qarğı:y* “*qarğını*”, *darı:y* “*darını*”, *bajı:y* “*bacını*”, *çırpı:y* “*çarpını*”, *qamçı:y* “*qamçını*” (Çəmbərək) və s.

5) **l** samitinin zəifləməsi nəticəsində. Belə bir xüsusiyyət Şəki şivələrində feillər nəqli keçmiş zamanın III şəxsində (tək və cəmdə) işləndikdə müşahidə olunur. Məsələn: *dağı¹:tdi*: “*dağıltdı<dağılmışdı*”, *qırı:¹tdılar* “*qırılıtdılar<qırılmışlar*”, *cırı:¹tdılar* “*cırılıtdı<cırılmışdır*” (M.İslamov, 1968,s. 7).

o səsi. Şivələrimizdə **o** səsinin uzun tələffüz edilməsi müxtəlif fonetik şəraitdə özünü göstərir.

1) **o** səsinədən sonra gələn **v** samitinin düşməsi nəticəsində: *do:ğa* “*dovğa*”, *do:şan* “*dovşan*” (Bakı, Muğan, Şəki, Qazax, Quba, Dərbənd, Dmanisi), *ço:max* “*çovumaq*”, *çö:ş* “*çovuş*” (Şəki), *ço:ğun* “*çovğun*” (Bakı, Muğan, Şamaxı), *bizo*: “*buzov*” (Bakı, Naxçıvan), *qaşo*: “*qaşov*” (Bakı, Şamaxı, Qarabağ, Gəncə), *qo:lamax* “*qovalamaq*”, *bilo*: “*bülöv*”, *qəco*: “*qəcov*”, *mıgro*: “*mığrov*” (Naxçıvan), *ho:z* “*hovuz*”

(Təbriz, Şəki), *o:dan* “*ovdan*” (Bakı), *o:lax* “*ovlaq*” (Qazax, Meğri), *so:rux* “*sovruq*” (Qazax), *so:qat* “*sovqat*” (Dmanisi) və s.

2) **y** samitinin düşməsi nəticəsində: *sö:t* “*söyüd*” (Təbriz), *to:x* “*toyuq*”, *so:x* “*soyuq*”, *so:du* “*soydu*” (Qazax), *so:ğ* “*soyuq*” (Quba, Çəmbərək), *to:ğ* “*toyuq*” (Çəmbərək), *so:r* “*soyur*” (Basarkeçər, Çəmbərək) və s.

3) **n** samitinin düşməsi nəticəsində: *do:z* “*donuz*” (Bakı, Təbriz), *so:ra* “*sonra*” (Bakı, Qazax, Dərbənd), *o:nu* “*onu*” (Naxçıvan) və s.

4) **h** samitinin düşməsi nəticəsində: *qo:m* “*qohum*” (Qazax, İraq).

5) **ğ** samitinin düşməsi nəticəsində: *o:lan* “*oğlan*” (Dmanisi), *yo:r* “*yoğur*”, *o:llux* “*oğulluq*”, *bo:rux* “*boğuruq*” (Şəki), *to:lu* “*toğlu*” (Meğri, Basarkeçər) və s.

6) **r** samitinin düşməsi nəticəsində: *qo:xur* “*qorxur*” (Şəki).

7) Şəkinin Qışlaq və Qoxmuq şivələrində **l** samiti ilə bitən feillər nəqli keçmiş zamanın tək və cəmində işləndikdə **l** səsinin zəifləməsi nəticəsində **o** səsi uzun tələffüz edilir. Məsələn: *o:¹tdı* “*oldu*”, *do:¹tdı* “*doldu*”.

Eyni zamanda müasir Azərbaycan ədəbi dilində **ö** ilə deyilən sözlər Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində **o** ilə deyilir və bu vaxt **n** və **v** samitinin düşməsi nəticəsində **o** səsi uzun tələffüz olunur. Məsələn: *to:ba* “*tövbə*”, *ko:l* “*könül*” (Meğri), *no:bə* “*növbə*”, *co:hər* “*cövher*”, *go:hər* “*gövhər*”, *Şo:kət* “*Şövkət*”, *No:rəstə* “*Növrəstə*” (Naxçıvan).

8) saitlə bitən hər hansı bir sözə **o** saiti ilə başlanan sözün qoşulması nəticəsində: *no:lu* “*nə olur*”, *baco:ğlu* “*bacıoğlu*” (İraq), *no:lsun* “*nə olsun*”, *no:lub* “*nə olub*” (Bakı, Şamaxı,

Muğan, Çəmbərək, Meğri, *nejo:ldu* “*necə oldu*” (Qazax, Dmanisi, Çəmbərək) *no:ldu* “*nə oldu*” (Qazax, Naxçıvan, Dmanisi, İraq, Çəmbərək), *no:lsun* “*nə olsun*” (Çəmbərək), *no:oldu* “*nə oldu*”, *no:lececx* “*nə olacaq*” (Meğri), *no:lar* “*nə olar*”, *no:olsun* “*nə olsun*” (*Naxçıvan Çəmbərək*) və s.

9) - **yev** şəkilçisi ilə formalaşan soyadlarında **v** samitinin düşməsi nəticəsində **o** saiti uzun tələffüz olunur. Bu hal əsasən Quba şivəsi üçün xarakterikdir. Məsələn: *Mısayo*: “*Musayev*”, *Həciyo*: “*Həciyev*”, *Əliyo*: “*Əliyev*” və s. M.Şirəliyev yazır: “Uzun **o** səsinə, ümumiyyətlə, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində az təsadüf edilir. Bu ondan irəli gəlir ki, uzun **o** səsinin əmələ gəlməsi üçün **v** səsinin düşməsi Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvi hal deyildir. Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində **v** səsi şərq qrupu dialekt və şivələrinə nisbətən möhkəmdir. Məsələn, şərq qrupu dialekt və şivələrində *alo://halo:*, *buzo:*, *buxo:*, *do:şan*, *No:rız//No:ruz*, *oxlo:*, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində *halax//alav//alov*, *buzov*, *bıxov//bıxav*, *davşan*, *Navrız*, *oxlav//uxlav* (Naxçıvan qrupu şivələri, 1962, s. 16).

10) Qazax şivəsində, eləcə də qərb qrupuna daxil olan Borçalı şivələrində - **or** indiki zaman şəkilçisinin tərkibində **o** saiti uzun tələffüz olunur. Məsələn: *vuro:r* “*vurur*”, *tuto:r* “*tutur*” (Qazax, Dmanisi).

Qədim Azərbaycan dilində, Nəsiminin, Füzulinin və yazılı abidələrimizin dilində “uzun **o** saiti söz ortasında **y**, **v**, **n** səslərinin, söz sonunda **y** samitinin düşməsi nəticəsində meydana çıxır: *qomadı*, *qomağım*, *qo*, *qoŋ*, *qoŋur*, *qosaŋ*, *qodılar*, *qodı* (KDQ), *qomaz*, *qonuşam*, *qodi*, *qo* (Nəsimi), *qoodi*, *qormi*, *qomadıŋ* (“Əsrarnamə”), *qorsan* (Həbib), *qo*,

qoma, *qorlar*, *qoman*, *qomaz*, *qomuş*, *sora* (Füzuli), *obaş<ovbaş* (Rəhməti) (E.Əzizov, 1999, s. 133).

u səsi. Azərbaycan dili şivələrində **u** səsinin uzun tələffüz edilməsi aşağıdakı hallarda özünü göstərir.

1) **y** samitinin düşməsi nəticəsində: *yu:ruğ* “*yuyuruq*” (*Bakı, Şamaxı, Muğan*), *su:n* “*suyun*” (*Bakı, Şamaxı, Muğan*), *yu:m* “*yuyum*” (*Bakı, Şamaxı, Muğan*), *yu:r* “*yuyur*” (*Çəmbərək*) və s.

2) **n** samitinin düşməsi nəticəsində: *u:n* “*onun*” (*Bakı, Naxçıvan*), *oğlu:n* “*oğlunun*”, *başu:z* “*başınız*” (*Bakı*), *qulağu:z* “*qulağınız*” (*Bakı, Şamaxı, Muğan*), *gəlirsu:z* “*gəlinirsiniz*”, *dimusu:z* “*demisiniz*”, *yeru:z* “*yeriniz*”, *hammu:z* “*hamınız*”, *toyu:* “*toyun*”, *əynu:* “*əynin*”, *dilu:* “*dilin*” (*Şəki*), *su:ra* “*sonra*” (*Meğri, Quba*) və s.

3) **ğ** samitinin düşməsi nəticəsində: *qurdu:m* “*qurduğum*” (Qazax).

4) **r** samiti ilə bitən feillər indiki zamanda işləndikdə zaman şəkilçisinin düşməsi nəticəsində **u** uzun tələffüz olunur. Məsələn: *otu:r* “*oturur*”, *vu:r* “*vurur*”, *du:r* “*durur*” (*Şəki*).

5) **o**, **bu** və **Şəki** şivəsində **o** şəxs əvəzliyinin qarşılığı kimi işlənən **hu** əvəzliyinin yiyəlik halda işlənməsi nəticəsində: *u:n* “*onun*”, *hu:n* “*onun*”, *bu:n* “*bunun*” (*Şəki*).

6) **öz** təyini əvəzliyin II şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi nəticəsində: *özu:z* “*özünüz*” (*Bakı, Şəki*) və s.

7) **Şəki** şivəsində sözün tərkibində **r** samitinin zəif tələffüz edilməsi nəticəsində: *vu:~tdı<vurmuşdu*, *otu:~tdı* “*oturmuşdur*” *du:~dı* “*durmuşdur*”.

8) *v* samitinin düşməsi nəticəsində: *tu:ba*^ə “tövbə” (Meğri).

9) bəzi alınma sözlərdə yanaşı saitlərdən birinin düşməsi nəticəsində: *şu:r* “şüür” (Meğri).

10) Ərəb mənşəli sözlərin tələffüzü nəticəsində: *tu:fan* “tufan”, *ifu:net* “üfunət”, *Su:ra* “Sura” (Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Muğan), *şu:ra* “şura” (Qazax), *Yu:suf* “Yusif”, *Tu:rə* “Turə” (Quba). “Bu sözlərdəki uzanma heç bir fonetik dəyişikliklə bağlı deyildir. *u:* həmin sözlərin mənsub olduğu dilin tələffüz xüsusiyyəti ilə əlaqədardır” (R.Rustəmov, 1961, s. 17).

11) mənsubiyyət şəkilçili isimlərin hallanması zamanı II şəxsin təkində və cəmində. Bu vaxt bəzi hallarda mənsubiyyət şəkilçisinin düşməsi halları baş verir. Məsələn: *ağzu:* “sənin ağzını”, *adu:* “sənin adını”, *evu:* “sənin evini”, *bağuz:* “sizin bağınızı”, *bağuz:da* “sizin bağınızda”, *qolu:z* “sizin qolunuz” (İraq), *özü:* “özün”, *qıçu:* “qıçın”, *qapu:* “qapın”, *yolu:z* “yolunuz” (Təbriz).

e səsi. Uzun *e* səsi aşağıdakı fonetik şəraitdə özünü göstərir.

1) sonu saitlə bitən feillərin indiki zaman şəkilçisi qəbul etməsi nəticəsində: *de:r* “deyir”, *ye:rdix* “yeyirdik” (Ordubad, Naxçıvan), *de:rəm* “deyirəm”, *de:rsən* “deyirsən”, *ye:rsən* “yeyirsən”, *bite:rsə* “bitirirsən” (İraq).

2) *y* samitinin düşməsi nəticəsində: *ye:lən* “yeyilən” (Ordubad), *ye:n* – *ye:n* “yeyin-yeyin” (Naxçıvan, Çəmbərək), *ye:cax*^I “yeyəcək” (Naxçıvan), *yeme:m* “yeməyim” (Qazax), *xe:r* “xeyir” (İraq), *ye:blər* “yeyiblər” (Bakı), *ye:n* “yeyin”, *be:n* “beyin” (Təbriz), *he:ran* “heyran”, *çe:nəməx* “çeynəmək” (Cəbrayıl), *ce:ran* “ceyran”, *me:və* “meyvə”

(Sabirabad, Şirvan, Salyan, Cəbrayıl), *pe:n* “peyin” (Çəmbərək) *çe:lex* “çiyələk”, *de:ş* “dəyiş”, *de:rman* “dəyirman”, *te:m<teyim* “tez” (Şəki) və s.

3) saitlə bitən sözə saitlə başlanan sözlün artırılması nəticəsində: *ne:lədin* < *neylədin* “nə elədin” (Çəmbərək, Naxçıvan), *ne:tdiy* “nə etdik”, *ne:dir* “nə edir”, *ne:tsin* “nə etsin” (İraq), *ne:lədin* “nə elədin” (Naxçıvan), *ne:lədi* “nə elədi”, *ne:lir* “nə edir” (Çəmbərək) və s.

4) *h* samitinin düşməsi nəticəsində: *e:tiram* “ehtiram”, *e:tiyac* “ehtiyac” (Quba), *Me:ti* “Mehdi” (Çəmbərək) və s.

5) sözlün əvvəlində *e* səsi işlənən ərəb mənşəli sözlərin əslinə uyğun formada tələffüz nəticəsində: *e:tibar* “etibar” (Quba, Təbriz, İraq), *e:timad* “etimad”, *e:dam* “edam” (İraq, Təbriz), *e:tiraz* “etiraz” (Quba, Təbriz) və s.

6) Qazax, Basarkeçər, Borçalı şivələrində işlənən - *er* indiki zamanı şəkilçisinin tərkibində *e* saiti uzun tələffüz olunur: *ale:ram* “alırım”, *bile:rsə* “bilirsən”, *vere:rik* “veririk”, *de:rsən* “deyirsən” (Qazax, Dmanisi), *de:r* “deyir”, *ye:r* “yeyir”, *bağle:rux* “bağlayırıq” (Qazax, Çəmbərək), *gəle:rəm* “gəlirəm”, *bile:rəm* “bilirəm”, *tike:rəm* “tikirəm”, *yaze:rsən* “yazırsən” (Basarkeçər) və s.

7) indiki zaman şəkilçisi qəbul etmiş feillər II şəxsin təkində işlənərkən zaman şəkilçisinin tərkibindəki sait və samitin düşməsi nəticəsində: *uzane:sən* “uzanırsən”, *döye:sən* “döyürsən”, *gede:sən* “gedərsən” (Meğri).

8) indiki zaman şəkilçisi qəbul etmiş feillər I şəxsin təkində və cəmində işlənərkən zaman şəkilçisinin tərkibindəki sait və samit səsini düşməsi nəticəsində: *əke:m* “əkirəm”, *göre:x* “görüürük” (Meğri).

9) sonu samitlə bitən feillər indiki zamanda işləndikdə *r* samitinin düşməsi nəticəsində: *ve:r* “verir” (Şəki).

10) sonu samitlə bitən feillər gələcək zamanın inkarında işləndikdə: *diyanıme:cegəm* “deyə bilməyəcəm”, *alme:ceq* “almayacaq” (Bakı) və s.

11) sonu samitlə bitən feillər indiki zamanda işləndikdə *d* samitinin düşməsi nəticəsində: *ge:r* “gedir” (Şəki).

12) **bu** işarə əvəzliyinə **gecə** sözünün qoşulması nəticəsində: *be:jə* “bu gecə” (Qazax, Çəmbərək), *be:yjə* “bu gecə” (Çəmbərək).

Orta əsr ədəbi dilimizdə uzun e saiti saitle bitən və saitle başlayan sözlərin bitişik tələffüzü zamanı iki saitin qovuşması yolu ilə əmələ gəlir: *nedəlim* (Füzuli), *netdim*, *netdin*, *netdi*, *nedərdi* (Fə dai) (E.Əzizov, 1999, s.132).

ə səsi. Azərbaycan şivələrində **ə** saitinin uzun tələffüz olunması aşağıdakı fonetik şəraitdə baş verir.

1) **y** samitinin düşməsi nəticəsində: *də:rman* “dəyirman” (Təbriz, Qazax, Cəbrayıl, Çəmbərək), *sə:rtməx* “səyirtmək” <atı sürətlə qaçırtmaq, *hə:t* “həyat”, *lə:n* “ləyan”, *də:n* “dəyan”, *lə:lğa* “ləyalğa” <ayama, *də:jəm* “dəyəcəm”, *çə:ləm* “çiyələm”, *bə:m* “bəyəm” <məgər, *ə:r* “əyər” <əgər (Qazax, Cəbrayıl, Çəmbərək), *zə:rəx'* “zəyəmək”, *küsə:ən* “küsəyən” (Çəmbərək), *də:sən* “dəyəsen”, *yə: sən* “yeyərsən” (Qazax, Cəbrayıl), *də:l* “dəyil” (Naxçıvan, Ordubad, Cəbrayıl), *yə:si* “yiyəsi” (Qax, Cəbrayıl, Çəmbərək), *qə:r* “qayır” < düzəlt (Şəki), *də:rmi* “dəyirmi” (Şəki, Təbriz, Çəmbərək), *Te:mir* “Teymur” (Meğri, Çəmbərək), *yə:rdığ* “yeyərdik”, *də:rkən* “dəyərkən” (İraq) və s.

2) **nə** sual əvəzliyinə **g** samiti ilə başlayan söz qoşularkən **g** samitinin düşməsi nəticəsində: *nə:zirdi* “nə gəzirdi”, *nə:lirdi* “nə gəlirdi” (Qazax), *nə:tirəssən* “nə gətirəcəksən” (Cəbrayıl), *nə:lif* “nə gəlib” (Cəbrayıl, Çəmbərək) və s.

3) yönlük halda işlənən sözə **g** samiti ilə başlayan söz qoşularkən **g** samitinin düşməsi nəticəsində: *əmələ:lip* “əmələ gəlib”, *ələ:lmer* “ələ gəlmir” (Meğri).

4) **h** samitinin düşməsi nəticəsində: *ətbə:ri* “ətbəhri” <uşaq xəstəliyi (Quba), *yə:r* “yəhər”, *kə:r* “kəhər” (Qazax, Təbriz, Çəmbərək). **h** samitinin düşməsi nəticəsində **ə** samitinin uzun tələffüz edilməsi ərəb və fars mənşəli sözlərdə də özünü göstərir. Məsələn: *pə:livan* “pəhləvan” mə:sil “məhsul”, *və:silix* “vəşilik” (Qazax), *şə:r* “şəhər”, *tə:r* “təhər” (İraq, Quba, Meğri, Şəki, Bakı, Şamaxı, Muğan, Naxçıvan, Ordubad, Qazax, Çəmbərək, Ağstafa), *mə:lə* “məhəllə”, *zə:mət* “zəhmət”, *də:liz* “dəhliz” (Bakı, Şamaxı, Muğan, Qax, Naxçıvan, Ordubad), *zə:lə* “zəhlə” (Bakı), *mə:kəmə* “məhkəmə” (Bakı, Şamaxı, Salyan, Naxçıvan, Ordubad, İrəvan, Çəmbərək, Basarkeçər, Borçalı), *məslə:t* “məsləhət” (Dmanisi, Çəmbərək), *mə:ni* “məhni”, *pə:riz* “pəhriz” (İraq) və s.

5) iki müxtəlif mənəli sözün yanaşması nəticəsində: *ə:ğüstə* “ayaq üstə” (Qazax, Çəmbərək).

6) **n** samitinin düşməsi nəticəsində: *tüə:k* “tüfəng” (Qazax), *gə:şmax* “gənaşmək” <məsləhətləşmək (Təbriz), *mə:m* “mənim”, *sə:n* “sənin” (Quba, Naxçıvan, Bakı, Şamaxı, Muğan, Şəki, Qazax, Çəmbərək), *də:z* “dəniz” (Bakı, Şamaxı, Muğan), *mə:* “məna”, *sə:* “səna” (İraq, Şamaxı, Muğan, İrəvan, Şəki), *mə:ki* “mənimki”, *sə:ki* “səninki” (Şəki), *mə:mçün* “mənim üçün”, *sə:nçün* “sənin üçün” (Quba) və s.

7) ismin yönlük halında işlənən isim və məsdərlərdə y samitinin düşməsi nəticəsində: *Çəmbərə*: “Çəmbərəyə”, *çərt*də: “çərtəyə”, *biçənə*: “biçənəyə”, *alə*: “aləyə”, *meşə*: “meşəyə”, *demə*: “deməyə”, *yemə*: “yeməyə”, *üzmə*: “üzməyə” (Çəmbərək) və s.

8) I şəxsin tək və cəmində gələcək zamanın inkarında işlənən feillərdə y samitinin düşməsi nəticəsində: *yeməcə:m* “yeməcəyəm”, *görmüyə:cəm* “görməcəyəm”, *demiyə:cəm* “deməcəyəm”, *istəməyə:cəx'* “istəcəyəm”, *dinləmiyə:cəx'* “dinləməyəm”, *görmüyə:cəx'* “görməcəyəm” (Çəmbərək) və s.

9) ay nidası ilə müraciət mənasında işlənən ə saiti ilə başlanan şəxs adlarında y samitinin düşməsi nəticəsində: *Ə:li* “ay Əli”, *Ə:ləsgər* “ay Ələsgər”, *Ə:səd* “ay Əsəd”, *Ə:mrulla* “ay Əmrulla”, *Ə:hmət* “ay Əhməd” (Çəmbərək) və s.

10) q samitinin düşməsi nəticəsində: *də:ğə* “dəqiqə” (Bakı, Şamaxı, Naxçıvan, Ordubad, Dərbənd), *nə:rirsən* “nə qayırırsan” <nə edirsən (Meğri), *də:qə* “dəqiqə” (Naxçıvan, Quba), *sə:qal* “saqqal” (İraq) və s.

11) d samitinin düşməsi nəticəsində: *o qə:r* “o qədər” (Naxçıvan, Zəngibasar, İrəvan).

12) nə sual əvəzliyinə *əcəb* sözünün qoşulması zamanı iki saitin yanaşı gəlməsi nəticəsində: *nə:cəb* “nə əcəb” (Bakı), *nə:jəf* “nə əcəb” (Qazax).

12) yönlük halda işlənən şəxs əvəzliyinə g samiti ilə başlanan feilin qoşulması nəticəsində: *bizə:l* “bizə gəl” (Qazax, Çəmbərək), *sizə:lirəm* “sizə gəlirəm” (Çəmbərək).

13) z samitinin düşməsi nəticəsində: *Ə:z* “Əziz”, *Zə:zid* “Zəzid” (Şəki).

14) l samitinin düşməsi nəticəsində: *Xə:l* “Xəlil”, *Cə:l* “Cəlil” (Şəki, Meğri), *gə:r* “gəlir”, *hərrə:mex* “hərləmək” (Şəki).

15) r saitinin düşməsi nəticəsində: *xəstələ:nəm* “xəstələnəmə”, *və:r* “verir” (Şəki), *də:rəm* “dərirəm”, *sə:rəm* “sərirəm” (Basarkeçər).

16) m samitinin düşməsi nəticəsində: *ə:m* “əmim” (Şəki).

17) feilin vacib şəklində l samitinin zəifləməsi nəticəsində: *gə:¹tdi* “gəlitdi” <gəlmişdir, *getmə:¹di* “getməlidir”, *görmə:¹di* “görməlidir” (Şəki).

18) i səsinin düşməsi nəticəsində: *ə:zzim* “əzizim” (Meğri).

20) müraciət bildirən ə nidası ilə **kişi**, **gədə** (oğlan mənasında) və **qız** sözlərinin birləşməsi əsasında formalaşan sözlərin tələffüzü nəticəsində: *ə:şi* “ə kişi” <ay kişi, *ə:də* “ə gədə” <ay oğlan, *ə:z* “ə qız” <ay qız (Meğri).

Qədim abidələrimizdə, orta əsr ədəbi dilimizdə uzun ə səsi söz kökündə və köklə şəkilçi arasında işlənən y, g, h samitlərinin düşməsi nəticəsində meydana çıxır: **döşə:n** <döşəyin, **dinlə:n** <dinləyin, **dua eylə:n** <dua eyləyin, **pay dilə:n** <pay diləyin (KDQ), **fərq eylə:n** <fərq eyləyin (Nəsimi), **söylə:n** <söyləyin (Xətai), **söylə:n** <söyləyin (Füzuli), **eylə:niz** <eyləyiniz (“Şühədanamə”), **şə:r** <şəhər (Q.Burhanəddin), **nə:n** nəyin, **ə:r** <əgər (Füzuli) [E.Əzizov, 1999, s. 131].

i səsi. i saitinin uzun tələffüz edilməsi aşağıdakı fonetik şəraitdə özünü göstərir.

1) y samitinin düşməsi nəticəsində: *i:nə* “iyənə” (Bakı, Qazax, Quba, Muğan, Şamaxı, Şəki), *i:də* “iydə” (Bakı, Ordubad, Muğan), *mi:və* “meyvə” (Naxçıvan), *i:nəməx'*

“iyləmək” (Ordubad), si:rtmə “siyirtmə” (Cəbrayıl), çi:t “çiyit” (Sabirabad, Şirvan, Salyan, Cəbrayıl), ci: “ciyi” <ana (Şəki), zi:l “ziyil” (Təbriz), i:si “iyisi” (Dmanisi), i:rmi “iyirmi” (İraq, Qazax, Təbriz, Dmanisi, Naxçıvan) və s.

2) sonu saitlə bitən sözlərə saitlə başlanan şəkilçi artırılarda bitişdirici samit kimi iştirak edən y samitinin düşməsi nəticəsində: neyni:m “neyləyim” <nə eləyim, yi:blər “yeyiblər”, yi:b “yeyib”, isdi:r “istəyir” (Bakı, Şəki), yi:p “yeyib”, yi:ncə “yeyincə” (İraq), di:r “deyir”, basdı:f “başlayıb” (Şəki), işli:r “işləyir” (Naxçıvan), yi:r “yeyir” (Şəki), işdi:r “işləyir” (Ordubad, Şəki, Meğri), dişdi:r “dişləyir” (Meğri), kətçi:x’ “kəndçiyik”, dəmirçi:x’ “dəmirçiyik”, yi:lən “yeyilən”, saxlı:r “saxlayır”, qavzi:r “qavzayır” <qaldırmaq, batmi:b “batmayıb” (Naxçıvan), yi:rix “yeyirik” (Ordubad). Quba şivəsində y səsinin düşməsi nəticəsində i saitinin uzanması a>i, ə>i, e>i səs əvəzlənməsi hadisə ilə bağlıdır. “Belə ki, y səssizi (samiti – İ.B.) qarşısındakı a, ə, e səsləri i səsi ilə əvəzlənir, şəkilçidəki y səssizi (samiti – İ.B.) düşür, əvəzlənən i səslisi (saiti- İ.B) isə uzanır. Bu halda şəkilçidəki i və ya ı səslisi (saiti – İ.B.) əvəzlənən i səsi ilə qovuşur” (R.Rüstəmov, 1961, s. 18). Məsələn: di:m “deyim”, yi:m “yeyim”, di:lər “deyirlər”, basdı:r “başlayır”, eli:rəm “eləyirəm”, isdi:r “istəyir”, təmizzi:r “təmizləyir” (Muğan), basdı:r “başlayır” (Bakı, Şamaxı, Muğan), bitmi:f “bitməyib”, işdi:f “işləyib”, di:llər “deyillər” (Qazax), saxlı:r “saxlayır” (Lənkəran) və s.

3) sonu saitlə bitən sözlərə saitlə başlanan şəkilçinin artırılması nəticəsində n samiti düşür və i saiti uzanır. Məsələn: belli: “belini”, bəyi:z “bəyimiz”, ili:z “iliniz” (İraq), biri:z

“biriniz”, iki:z “ikiniz”, gəldi:z “gəldiniz”, verdi:z “verdiniz” (Təbriz).

4) ilə qoşmasının III şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözə birləşməsi nəticəsində mənsubiyyət şəkilçisi həmin qoşmanın ilk saiti ilə birləşir və i səsi uzun tələffüz edilir. Məsələn: adı:lə “adı ilə”, özi:lə “özü ilə”, gözi:lə “gözü ilə”, izi:lə “izi ilə”, sözi:lə “sözü ilə” (İraq) və s.

5) – dığım, - diyim, - duğum, -düyüm feili sifət şəkilçisinin tərkibindəki y samitinin düşməsi nəticəsində: bildi:m “bildiyim”, verdi:m “verdiyim”, gəldi:m “gəldiyim”, gəzdi:m “gəzdiyim” (Dmanisi) və s.

6) –ir indiki zaman şəkilçisinin düşməsi nəticəsində: bi:sən “bilirsən” (Naxçıvan).

7) yiyəlik hal şəkilçisinin tərkibindəki n səsinin düşməsi nəticəsində: Nəbi:n “Nəbinin” (Naxçıvan).

8) bəzi alınma sözlərdə i saitinin uzun tələffüzü nəticəsində: ni:zə, nəti:cə, zi:nət, Mədi:nə (Bakı, Quba, Şamaxı, Qazax, Muğan).

9) təsirlik hal şəkilçisinin tərkibindəki saitin düşməsi nəticəsində: dəri:y “dərini”, zəli:y “zəlini”, kərənti:y “kərəntini” (Çəmbərək), dəhri: “dəhrəni”, cəhri: “cəhrəni”, nəni: “nənəni” (Cəbrayıl) və s.

10) saitlə bitən feillərə - ib, - əcək zaman şəkilçisi artırılarda bitişdirici y samitinin düşməsi nəticəsində şəkilçinin tərkibində i səsi uzanır. Məsələn: gəlmi:f “gəlməyib”, bilmi:f “bilməyib”, işləmi:f “işləməyib”, gəlmi:f “gəlməyib” (Qazax, Çəmbərək), gətirəji:x’ “gətirəcəyik”, əkəji:x’ “əkəcəyik”, deyəji:x’ “deyəcəyik”, biləji:x’ “biləcəyik”, keçirəji:x’ “keçirəcəyik” (Qarabağ, Çəmbərək) və s.

11) yiyəlik halda işlənən sonu ə saiti ilə bitən isimlərdə ə səsinin və yiyəlik hal şəkilçisinin tərkibində bitişdirici samit yerində iştirak edən n səsinin düşməsi nəticəsində: *dədi:n* “dədənin”, *nəni:n* “nənənin”, *dəvi:n* “dəvənin”, *nəvi:n* “nəvənin” (Cəbrayıl) və s.

12) saitle bitən sözlərə yiyəlik hal şəkilçisi artırılarkən ilk n səsinin düşməsi nəticəsində: *dili:n* “dilinin”, *çiyi:n* “çiyinin”, *dədəsi:n* “dədəsinin”, *əmisi:n* “əmisinin”, *keçi:n* “keçinin” (Şəki) və s.

13) – **ir** zaman şəkilçisinin ixtisarı nəticəsində. Bu hal özünü Şəki şivəsində göstərir. Məsələn: *biti:r* “bitirir”, *bi:ləm* “bilirəm”, *gəti:ruş* “gətiririk”.

14) sözüün tərkibində l və ya r səsinin zəifləməsi nəticəsində. Bu fonetik xüsusiyyət Şəki şivəsinə xasdır. “Bu xüsusiyyətə əsasən l və r səsləri ilə bitən feillər nəqli keçmiş zamanın III şəxs tək və cəmində işləndikdə rast gəlmək mümkündür. Məsələn: *bu:^ltdi* < “bilirdi” (bilmişdir), *gi:^rtdi* < “giritdi” (girmişdir), *ge:^rtdi* < “getirirdi” (gətirmişdir), *yedi:^rtdi* < “yedirirdi” (yedirmişdir).

15) n səsinin düşməsi nəticəsində: *i:şan* “insan” (Şəki).

ö səsi. Azərbaycan dili şivələrində ö səsinin uzanması müxtəlif fonetik şəraitdə özünü göstərir.

1) v səsinin düşməsi nəticəsində: *tö:bə* “tövbə”, *ö:lad* “övlad” (Bakı, Quba), *Gö:hər* “Gövhar”, *nö:bet* “növbə”, *hö:sər* “hövsər”, *ö:lənib* “övlənib” < *evlənib*, *kösö:* “kösöv” (Bakı), *bülö:* “bülöv” (Bakı, Quba), *kö:şən* “kövşən” (Bakı, Çəmbərək), *küsö:* “kösöv”, *bötö:* “bütöv”, *Mö:lud* “Mövlud” (Quba), *dö:rümüzdə* “dövrümüzdə”, *dö:latdi* “dövlətdi” (Qazax), *kəro:z* “kərvüz” (Təbriz, Zəngibasar, İrəvan), *dö:lat*

“dövlət” (Naxçıvan, Şəki, Təbriz, Quba, İraq), *dö:rə* “dövrə” (Şəki, Qazax, Təbriz), *nö:bə* “növbə” (Dərbənd, Çəmbərək), *dö:r* “dövr” (Dərbənd), *Şö:kət* “Şövkət” (Meğri), *dö:ran* “dövrən” (Təbriz, İraq), *bənö:şə* “bənövşə” (Şəki, İraq), *mö:süm* “mövsüm” (Şəki), *sö:da* “sevda”, *zö:q* “zövq”, *mö:cud* “mövcud” (İraq) və s.

2) n səsinin düşməsi nəticəsində: *kö:lüm* “könlüm” (Bakı), *kö:l* “könlü” (İraq).

3) v səsinin y səsi ilə əvəzlənməsi nəticəsində: *kösö:y* “kösöv” (Dmanisi).

4) ö səsinin diifonqlaşması nəticəsində: *bö:üş* “böyük”, *hö:üş* “yaş, nəm”, *nö:üt* “neft” (Dmanisi).

5) feillərin – **ör** indiki zaman şəkilçisi qəbul etməsi nəticəsində: *görö:rəm* “görürəm”, *döyö:rüş* “döyürük”, *sökö:r* “sökür” (Qazax, Dmanisi), *gözdö:r* “gözləyir” (Qazax) və s.

6) feillərin əmr formasında l şəxsin təkində işlənməsi nəticəsində: *görö:m* “görüm”, *bölö:m* “bölüm” (Dmanisi) və s.

7) r səsinin düşməsi nəticəsində: *gö:rəm* “görürəm” (Naxçıvan, Şəki), *gö:rsən* “görürsən”, *gö:r* “görür” (Şəki).

8) y samitinin düşməsi nəticəsində: *sö:t* “söyüd” (Təbriz), *bö:g* “böyük” (Dərbənd, Quba), *kö:nək* “köynək” (İraq), *gö:çax* “göyçək” (Ordubad), *lö:lağ* “löylağ” < *çox uzun adam* (Quba), *sö:kənmağ* “söykənmək” (Quba), *sö:kəmmək* “söykənmək” (Çəmbərək), *bö:rkəgan* “böyürtkən”, *gö:çex* “göyçək” (Meğri), *tö:cü* “töycü”, *hö:ş* “höyş” < *yaş, nəm*, *bö:xl* “böyük”, *dö:ş* “döyüş”, *çö:cə* “çöycə” < *mis piyalə* (Şəki), *sö:ş* “söyüş” (Şəki, Çəmbərək), *bənö:ş* “bənövşə” < *rəng mənasında*, *bö:rək* “böyrək”, *Sö:n* “Hüseyn” (Qazax, Çəmbərək), *bö:h* “böyük”, *dö:llər* “döyürlər, ühlö:n” “yükleyin” (Qazax) və s.

9) isimlərin yiyəlik hal şəkilçisini qəbul etməsi nəticəsində: *gö:n* “göyün” (Təbriz).

10) müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsi nəticəsində: *Bö:yağa* “Böyükəğa”, *ö:n* “o gün” (Təbriz), *bö:n* “bu gün” (Naxçıvan, Qazax, Çəmbərək), *bö:ün* “bu gün” (Naxçıvan), *gö:ala* “göyala” (Qazax) və s.

11) **h** samitinin düşməsi nəticəsində: *kö:nə* “köhnə” (Qazax, Dərbənd, Quba), *mö:kəm* “möhkəm” (Quba, Qazax, Çəmbərək), *kö:nəxiri* “köhnəxiri” <bostan, xır yeri; xır yerində ikinci il əkilən taxıl (Quba).

12) **e** və **ya** ə saitinin **ö** saiti ilə əvəzlənərək **v**, **y**, **h**, **b** samitlərinin düşməsi nəticəsində: *sö:mağ* “sevmək”, *sö:gi* “sevgi”, *ö:dədi* “evdədi”, *şö:çıraqı* “şəbçıraqı” (Quba), *mö:kəmə* “məhkəmə” (Qazax, Quba). Bu fonetik hala əsasən Quba və Qazax şivəsində rastgəlinir.

13) **l** və **r** səslərinin zəif tələffüz olunması nəticəsində: *o:¹tdi* “ölütdü <ölmüşdür”, *bö:¹tdi* “bölütdü” <bölmüşdür”, *gö:¹tdi* “görütdü” <görmüşdür” (Şəki).

Şəki şivəsində baş verən bu fonetik xüsusiyyət sonu **l** və **r** samitləri ilə bitən təkhecəli feillər nəqli keçmiş zamanın III şəxsin təkində işləndikdə baş verir.

14) **f** samitinin düşməsi nəticəsində: *nö:t* “neft” (Qazax, Çəmbərək).

Qədim yazılı abidələrimizdə, orta əsr ədəbi dilimizdə uzun **ö** saiti söz ortasında **v**, **y** samitlərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. **tölä** “tövlə” (KDQ), **göçək** “göyçək” (Nəsimi), **sölädilər** “söylədilər” (Şəms, “Qisseyi-Yusif”), **örət** “övrət” (Fə dai), **sölärdi** “söylərdi” (Rəncı, Şeyx Sənan), **sölä** “söylə” (Vaqif) (E.Əzizov, 1999, s. 133).

ü səsi. **ü** səsinin uzun tələffüzü aşağıdakı fonetik şəraitlə bağlıdır.

1) **y** səsinin düşməsi nəticəsində: *yü:rux* “yürük” <çevik; hüündür, *yü:rüncəx* “yüyrüncək” (Qazax), *cü:r* “cüyür” (Qazax, Şəki, Çəmbərək, Meğri), *gü:m* “güyüm” (Naxçıvan, Qazax, Şəki), *yü:llər* “yuyurlar” (Naxçıvan), *dü:* “düyü” (Naxçıvan, İraq), *şü:d* “süyüd” (Çəmbərək), *dü:n* “düyün” (Təbriz), *bü:g* “böyük” (Quba) və s.

2) mənsubiyyət şəkilçili isimlər **n** samitinin düşməsi nəticəsində: *dislərü:* “sənin dişlərini”, *ipü:* “sənin ipini”, *işü:z* “sizin işiniz”, *özü:* “sənin özün”, *mülkü:də* “sənin mülkündə”, *gözləri:dən* “sənin gözlərindən” (İraq), *ərü:z* “sizin əriniz” (Dərbənd), *bərəkätü:z* “sizin bərəkətiniz”, *qardaşü:* “sənin qardaşın” (Təbriz), *üzü:z* “sizin üzünüz” (Quba), *sözü:z* “sizin sözüünüz” (Naxçıvan) və s.

3) yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş isimlərdə sözün kökündəki **n** samitinin düşməsi nəticəsində: *gü:n* “günün”, *özü:n* “özünün”, *çüccü:n* “cütçünün” (Şəki).

4) indiki zaman şəkilçisi qəbul etmiş feillərdə **y** və **ya** **r** samitinin düşməsi nəticəsində: *gözdü:r* “gözləyir”, *yü:r* “yuyur”, *üşü:r* “üşüyür” (Şəki), *düzdü:r* “düzləyir” (Çəmbərək).

5) **h** samitinin düşməsi nəticəsində: *kü:l* “köhül” (Meğri), *mü:lət* “möhlət” (Quba).

6) – **düyün** feli sifət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdə şəkilçinin tərkibindəki **y** samitinin düşməsi nəticəsində: *gördü:m* “gördüyüm”, *öpdü:m* “öpdüyüm” (Dmanisi).

7) **l** samitinin düşməsi nəticəsində: *gü:lə* “güllə”, *Gü:naz* “Gülnaz” (İraq).

QISA SAİTLƏR

Azərbaycan dili şivələrində qısa saitlərin əmələ gəlməsi qapalı saitlərlə - **ı, i, u, ü** saitləri ilə bağlıdır. Qısa saitin əmələ gəlməsi vurğusuzluqla izah olunur. Belə ki, a) qısa sait kökün vurğusuz birinci hecasında; b) vurğu əsasdan şəkilçiyə keçdikdən sonra qısa sait şəkilçidən əvvəlki hecada özünü göstərir (M.Şirəliyev, 1967, s. 30). Saitlərin qısa tələffüzü həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə baş verir.

Saitlərin qısa tələffüz edilməsi aşağıdakı fonetik şəraitdə özünü göstərir:

1) **ı** saitin sən söz kökündə vurğusuz hecada işlənməsi nəticəsində: *bıçağ, bizo, bıxo (Quba), qıfıl (Quba, Təbriz, İraq, Naxçıvan, Ordubad), çıra "çıraq", qırax, sıçan (İraq, Çəmbərək), qırçın, qırmanc (Çəmbərək, Karvansaray), qırax, xına (Şəki, Dərbənd, Çəmbərək, Meğri), pıtux "kök" (Meğri), çırax "çıraq", cıvıx "duru", qızıl (Təbriz, Çəmbərək), qırağ, bılağ (Dərbənd), bıra, filan (Naxçıvan, Ordubad, Meğri), bıxav//bıxov (Naxçıvan, Ordubad) və s.*

İkinci hecasında **ı** saiti işlənən sözlərə şəkilçi artırıldıqda (həm saitle, həm də samitle başlanan şəkilçi artırıldıqda) **ı** saitin qısalması sözün kökündə ikinci hecada özünü göstərir.

Məsələn: *qıfıla, qıfıllı, qapını, qapıdan, bayır-bayıra, çağır-çağırən (Quba, Çəmbərək), ayıya (Naxçıvan, Çəmbərək).*

2) **ı** saiti ilə bitən sözlərə yönlük hal şəkilçisinin artırılması nəticəsində: *Qubıya, qaziya (Quba), uşaqlarına (Quba, Çəmbərək), danıya, qapıya (Basarkeçər, İraq, Naxçıvan, Çəmbərək, Karvansaray), naxıra (İraq, Çəmbərək).*

3) cəm şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin I şəxsin cəmində işlənməsi və hallanması nəticəsində: *atdarımız (Quba,*

Çəmbərək), balalarımız (Şəki, Çəmbərək, Karvansaray), alığımız (Şəki), ağaşdarımız "ağaclarımız", qızımız (Təbriz, Çəmbərək), ayağının, babamızın, babamıza (Təbriz), qapınız, qapısının (İraq), atımız, payımız (Qubadlı) və s..

4) sonu **a** saiti ilə bitən isimlərin yönlük halda işlənərkən **a** saitin **ı** saitinə keçməsi nəticəsində: *almıya, yaxmıya (Çəmbərək, Karvansaray), arpıya (Çəmbərək, Meğri), qazmıya, xaliya (Naxçıvan, Çəmbərək,) və s.*

5) sonu **ı** saiti ilə bitən feillərin indiki zaman şəkilçisi qəbul etməsi nəticəsində: *sayıılır, alınır, qarışır, çalışır (Şəki, Çəmbərək), qaçışır, danışır (Naxçıvan, Ordubad) və s.*

6) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin yönlük halda işlənməsi nəticəsində: *axırına (Şəki, Çəmbərək), naxıra (İraq, Çəmbərək,), yaşına (Naxçıvan).*

7) feilin əmr formasının I şəxsin təkində və cəmində işlənməsi nəticəsində: *arıyax, daşıyax, başlıyax, başlıyım, yazmıyım, yazmıyax (Təbriz, Çəmbərək).*

8) ikinci hecasında **ı** saiti olan ikihecalı sözlərin leksik şəkilçi qəbul etməsi nəticəsində. Bu vaxt **ı** saiti tək vurğu şəkilçidəki saitin üzərinə keçir. Məsələn: *naxırçı, çalışın (İraq), oynıyan (Naxçıvan).*

9) ikhecalı feillərin ikinci hecasında **ı** saiti olan sözlərin gələcək zaman şəkilçisi qəbul etməsi nəticəsində: *çağıracaq (Naxçıvan, Çəmbərək).*

10) birinci hecasında **ı** saiti işlənən feillərin inkarda işlənməsi nəticəsində: *çixammaram (Naxçıvan).*

11) ikihecalı sözlərin ikinci hecasında **ı** saiti işlənən sözlərin yiyəlik halda işlənməsi nəticəsində: *qapının (Naxçıvan, Şəki), arının, dayının (Çəmbərək, Karvansaray).*

12) ikinci hecası **i** saiti ilə bitən isimlərin yönlük halda işlənməsi nəticəsində: *yanına, canına* (Naxçıvan, Quba, Çəmbərək).

13) – **ib** keçmiş zaman şəkilçili feillərin inkarda işlənməsi nəticəsində: *qavramıyıb* (Naxçıvan), *almıyif, çağırmıyif* (Çəmbərək).

i saiti. **i** saitinin qısa tələffüz edilməsi aşağıdakı fonetik şəraitdə təzahür edir:

1) sözlün birinci hecasında - söz kökündə vurğusuz **i** saitin işlənməsi nəticəsində: *kişi* (Qazax, Şəki, Naxçıvan, Ordubad, Meğri, Çəmbərək), *tikan* (Qazax, Təbriz, Çəmbərək), *niyyət* (Qazax, Çəmbərək), *niyə* (Qazax, Çəmbərək), *ciyar, tişi, kişmiş* (Qazax, Çəmbərək), *pəidix'* (Qazax, Çəmbərək, Meğri), *şitil* (Şəki, Çəmbərək, Meğri), *ciyi, kilim, biçin, işdirək, kiçix', biçix', pilo* (Şəki), *tikən, şikat, zirəx, cərə, şikəs, şirin, tirpəx'* (Çəmbərək, Karvansaray), *pışig, pilo: istikan "stəkan", xeyir* (Quba), *pitə* (Naxçıvan, Quba, Ordubad, Çəmbərək), *şikil* (Ordubad), *kilid* (Təbriz, Çəmbərək), *bizo, xirim, biyar, siçan, biçix', sifir* (Təbriz), *xəzinə, şitil, pışik* (İraq, Dərbənd, Çəmbərək), *ki fir* (Dərbənd, Çəmbərək), *qılinc/gılinc, qifil, çibin, çikit* (İraq), *ciyar, şirə* (Çəmbərək, Karvansaray).

2) iki hecalı sözə şəkilçi artılırdıqda vurğunun şəkilçidəki saitə keçməsi nəticəsində şəkilçidən əvvəlki **i** saiti qısa tələffüz olunur. Məsələn: *qəpiyə, kişinin* (Naxçıvan, Çəmbərək), *kişini, pitinin* (Quba).

3) feillərin indiki zaman şəkilçisi qəbul etməsi nəticəsində: *gətirillər, yeyirix' deyirix'* (Naxçıvan, Çəmbərək), *diyirix, yiyirix, gəlirix* (Təbriz).

4) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdə sözlün kökündən və ya şəkilçinin əvvəlində **i** saiti qısa tələffüz olur. Məsələn: *belimiz, dilimiz, əmilərimiz, əlimiz* (Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək), *qəmimiz, dilim* (Təbriz) *birisi* (Dərbənd, Quba), *böyügi* (Dərbənd), *birini, yerini* (Şəki), *işimiz, əlinə* (Çəmbərək).

5) feillərin inkarda işlənməsi nəticəsində: *yeriməyim* (Naxçıvan), *getmiyəcəgəm, sevmiyipsiz, işləmiyəydi, getmiyəcəğix* (İraq), *ələmədilər* (Qazax).

6) bəzi məchul və məlum fellərin indiki zaman şəkilçisi qəbul etməsi nəticəsində: *deyilir, yeyilir* (Naxçıvan, Çəmbərək), *gətiri* (Təbriz), *bitirəm, bitirix* (İraq), *gətirir* (Şəki), *düyər, yiyər* (Meğri).

7) iki müxtəlif mənəli sözün birləşməsi nəticəsində: *ami can* (Naxçıvan), *Meytixannı* (Qazax), *ayibuğa'n*, *quziqula'ği*, *yüz iyla'* (Meğri), *əlibuş*, *bir-iki* (Quba).

8) ikihecalı sözlərin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi nəticəsində: *yem işi*, *yem işimiz* (Naxçıvan).

9) şəxs adlarında f samitindən əvvəl və ya sonra işlənən i qısa tələffüz olunur. Məsələn: *Şəfiqə*, *Lətifə*, *Hənifə*, *Səfiyə* (Naxçıvan), *Mədinə* (Şəki).

10) cəm şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin hallanması nəticəsində: *özdərinin* *özdərinə*, *gözdənin*, *gözdərinə*, *gözdərinə* (İraq, Çəmbərək), *işdərinə*, *üzlərinin* (Quba).

11) vurğunun yerini dəyişməsi, yəni hallanarkən şəkilçinin üzərinə keçməsi nəticəsində: *gəlinə*, *gəlini*, *dəriyə* (İraq, Çəmbərək), *dərinin*, *dərinə* (İraq), *birinə*, *ərinə* (Qazax, Çəmbərək), *aniyə*, *əmiyə*, *nisiyə*, *dəmiyə* (Şəki), *belimə*, *dilimə* (Çəmbərək).

12) ə saiti ilə bitən sözlər ismin yönlük halında işlənərkən ə saitinin i saiti ilə əvəzlənməsi nəticəsində: *dəriyə*, *bəriyə*, *pəncəriyə*, *yengiyə*, *təpiyə*, *meşiyə*, *dəriyə* (Qazax, İraq, Çəmbərək, Meğri).

13) feillərin indiki zamanda və indiki zamanın hekayətində işlənməsi nəticəsində: *çaperdilər*, *əriderdilər*, *piçerem*, *pişer* (Qazax), *pişir* (Qazax, Çəmbərək).

u saiti. u saitinin qısa tələffüzü Azərbaycan dili şivələrində aşağıdakı fonetik şəraitdə baş verir:

1) söz kökünün birinci vurğusuz hecasında u saitinin işlənməsi nəticəsində: *büdağ*, *bülağ*, *büğdə* (Quba, Dərbənd), *dülüz* (Quba), *bütax*, *yüva* (Şəki, Çəmbərək, Naxçıvan), *çüvux* "çubuq" (Şəki, Çəmbərək), *pütax* "budaq", *büzoy* "buzov", *puxarı*, *puxoy* "buxov" (Qazax, Çəmbərək), *tufar*, *dühar* "divar" (Qazax), *xuruş*, *tüman*, *bülax*, *büynuz*, *çübux*, *düfar*, *qürut*, *yümax*, *bürux* "döngə" (Təbriz), *çüxa* (Quba, Dərbənd, Şəki, Çəmbərək, Meğri), *çüxur* (Qazax, Çəmbərək, Meğri), *qüzoy* "quzey", *qüroy* "qırov", *qüjax* "qucaq" (Çəmbərək) və s.

2) ikinci hecasında sait olan sözlərə mənsubiyyət şəkilçisi artırılması nəticəsində: *qurusu* (Quba), *çoxusu* (Çəmbərək).

3) ikinci hecasında sait olan feillərə müxtəlif şəkilçilərin atırılması nəticəsində: *utüran* "oturan", *utürar* "oturar", *uxüyadı* "oxuyardı", *uxüyasən* "oxuyarsən" (Quba), *otdüyur* "otlayır", *toxdüyur* "toxdayı" (Çəmbərək, Meğri), *dürur*, *otürən*, *otürar*, *oxümax*, *oxüyər* (Çəmbərək, Karvansaray), *otürax*, *boğülür*, *sorüşür* (Naxçıvan) və s.

4) sözlərə hal şəkilçilərinin qoşulması nəticəsində: *quzüya*, *qüzunu*, *bünü/münü*, *büların* (İraq, Çəmbərək), *qoyuna*, *boyunu* (Çəmbərək).

5) **bu** şəxs əvəzliyinin cəm şəkilçisini qəbul etməsi nəticəsində: *bülar* (İraq, Çəmbərək) və s.

6) mənsubiyyət şəkilçisinin qoşulması nəticəsində: *yolumuz, qolumuz (Naxçıvan, Şəki), borcümüz (Naxçıvan, Çəmbərək).*

7) məlum və qayıdış feillərə feli sifət, feli bağlama və ya zaman şəkilçilərinin qoşulması nəticəsində: *oxuyan, yoruluf (Şəki, Çəmbərək), yoxluyajam, qoyuluf, toxunor, oxuyor (Qazax), otürax, boğulur, pozulub (Təbriz), toxuyur (Naxçıvan, Çəmbərək), qoyulanda (Naxçıvan, Çəmbərək).*

8) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin hallanması nəticəsində: *qoluna (Şəki), pulunu, toyuna (Qazax, Çəmbərək), qoluma, yununa (Naxçıvan, Çəmbərək).*

9) sadə sözlərin hal şəkilçisi qəbul etməsi nəticəsində: *toyüğa, toxumu (Qazax, Çəmbərək), qoyüya (Dərbənd), quyüya (Naxçıvan, Çəmbərək).*

10) bəzi iki, üç və çox hecalı sözlərin tələffüzü nəticəsində: *qoyün, yumuru (Qazax, Çəmbərək), boyundürux (Təbriz, Çəmbərək).*

ü saiti. ü saiti aşağıdakı fonetik hallarda qısa tələffüz olunur:

1) birinci hecədə ü saitin vurğu qəbul etməməsi nəticəsində: *dübür (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz), tufəng (Naxçıvan, Çəmbərək), süpürgə (Çəmbərək), tükən, küçüx', kükürt, tütex' (Meğri), tümən, kümə, güyüm, düyün, kürə, küpə (Təbriz), tükən, düşman (Qarabağ), uşşə (Qazax, Çəmbərək), çüyür, gümüş, süyux, küpə (Şəki).*

2) feillərə zaman şəkilçisinin artırılması nəticəsində: *çürüyər, sürüşür, bülürəm, görüşür (Naxçıvan, Çəmbərək), görürəm, sürüyür, süzür, bürüsür (Çəmbərək, Karvansaray), küsüf (Çəmbərək), yüyür, düşüjütdü (Şəki), görmürsən// görmüsən (Çəmbərək, Basarkeçər).*

3) feilin təsriflənən formasının şəkilçisini qəbul etmiş sözün hekayə formasında işlənməsi nəticəsində: *süpüəydim, sürüyəydi (Naxçıvan, Çəmbərək).*

4) sözün birinci hecasında işlənmiş u saitin ü sati ilə əvəzlənməsi nəticəsində: *müşdilux, yüma^ox, çüyal, Yüsüf (Meğri).*

5) sözün yönlük halda işlənməsi nəticəsində: *ölüyə, küçüyə "küçəyə" (Meğri, Çəmbərək)*

8) sözün mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi nəticəsində: *öküzü, öküzüm, öküzümüz (Qazax, Çəmbərək).*

BURUN SAİTLƏRİ

Azərbaycan dili şivələrinin saitlər sisteminin ədəbi dilin saitlər sistemindən fərqli cəhətlərindən biri də şivələrdə burun saitlərinin olmasıdır. *Tələffüz zamanı yumşaq damağın aşağı enməsi və burun boşluğunun açıq qalması nəticəsində əmələ gələn saitlərə burun saitləri deyilir.* Burunda formalaşan, yəni hava axınının burundn çıxması nəticəsində yaranan saitlər burun saitləri adlanır. Burun saitləri Azərbaycan dilinin şivələri üçün xarakterikdi və burun saitləri dünya dillərindən əsasən fransız dilində özünü göstərir. Burun saitləri Azərbaycan dili şivələrində geniş yayılmış fonetik hadisədir. Şivələrimizdə burun saitlərinin olmasını ilk dəfə N.İ.Aşmarin Nuxa (Şəki – İ.B.) şivəsinin materialları əsasında müəyyənləşdirmişdir.

N.İ.Aşmarin Şəki şivəsi üzərində apardığı tədqiqatlar və müşahidələr əsasında bu qənaətə gəlmişdir ki, yalnız e və ö saitlərinin burun variantları yoxdur. Digər saitlərin hamısında burun variantları özünü göstərir.

Burun saitlərinə Zaqatala-Qax, Naxçıvan, Ordubad şivələrində, Nuxa (Şəki – İ.B.) Ağdaş, eləcə də Muğan qrupu şivələrinə daxil olan Sabirabad rayonunun Kolanı kənd şivəsində, Oğuz və Füzuli rayonu şivələrində rast gəlinir. Burun saitləri velyar n (*ŋ*) səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Belə ki, velyar n (*ŋ*) səsi aradan çıxmaqla özündən əvvəl və ya sonra gələn saitə burun xüsusiyyəti verir. Bu şivələrdə burun saitlərinin işlədilməsi eyni dərəcədə olmur. Nuxa (Şəki – İ.B.) şivəsində *ö*, *e* saitlərindən başqa, bütün saitlərin burun variantı olduğu halda, Zaqatala-Qax şivəsində və Naxçıvan qrupu şivələrində ancaq *a*, *ı*, *u* saitlərinin burun variantına təsadüf edilir (M.Şirəliyev, 1967, s. 32).

M.İslamov N.İ.Aşmarindən fərqli olaraq Nuxa (Şəki – İ.B.) şivəsində saitlərin burun variantına bütün saitlərdə təsadüf edildiyini göstərir və apardığı araşdırmalardan bu qənaətə gəlir ki, saitlərdə burun xüsusiyyəti həm *ŋ* (sağır nun), həm də *n* səsinin düşməsi nəticəsində yaranır.

Burun saitləri həm söz kökündə, həm də II şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş ismin yönlük halında işlənmiş sözlərdə özünü göstərir. Bu baxımdan burun saitlərinin işlənəmsi iki yerə bölünür:

- 1) söz kökündə burun saitlərinin işlənməsi
- 2) şəkilçilərin tərkibində burun saitlərinin işlənməsi

1. Söz kökündə burun saitlərinin işlənməsi

Söz köklərində işlənən burun saitləri aşağıdakı saitlərdə özünü göstərir:

â saiti

1) *ŋ* (sağır nun), bəzən də *v* samitinin düşməsi nəticəsində söz kökündəki *a* saiti burunda tələffüz edilir. Məsələn: *dâ* “dan, şəfəq, səhər tezdən”, *dâ* “danmaq”, *quāx*

“quvaq” (Şəki), *qāix* “qañix” < qovun qabığı, yâil “yañıl” < keçi adı, yâilmax “yañılmax”, “yañılmaq” < yanılmaq, *sarıyâiz/sarıyâ⁰* iz “sarıyanız” (Meğri) və s.

2) Şəkilçilərin tərkibində burun saitlərinin işlənməsi

a) II şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş sözlərin ismin yönlük halında işlənməsi nəticəsində *a* saiti burunda tələffüz edilir. Məsələn: *xurcunuâ* “xurcununa”, *patavuâ* “patavana”, *ilxuâ*, “ilxına”, *quzuâ* “quzuna”, *gözuâ* “gözünə”, *sözuâ* “sözünə”, *aruâ* “arıya” (Şəki), *cibuâ//cibiâ* “cibinə”, *əluâ* “əlinə”, *oğluâ* “oğluna”, *adıâ* “adına”, *yatuâ* “yadına” (Naxçıvan), *əmiləruâ* “əmilərinə”, *cəvizuâ* “cəvizə” < qoza, *əlləruâ* “ələrinə”, *əvləriâ* “əvlərinə” < evlərinə, *tavlaâ* “tövləyə”, *ataâ* “atana” (Ordubad).

Uzun *a* səsi müxtəlif fonetik hallarda həm də burunda tələffüz olunur. Uzun *a*: saiti aşağıdakı hallarda burunda tələffüz olunur.

1) söz köklərində uzun *a*: saitindən sonra işlənmiş *n* samitinin düşməsi nəticəsində: *mā:t* “manat”, *dā:ş* “danış” (Şəki).

2) sonu *a* saiti ilə bitən sözlər ismin təsirlilik halında işlədikdə hal şəkilçisinin tərkibindəki samitin düşməsi nəticəsində: *qocā:* “qocaya”, *bavā:* “babaya”, *aravā:* “arabaya” (Şəki).

3) II şəxsin təkində və cəmində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlər ismin müxtəlif hallarında işlənməsi nəticəsində: *kürsā:* “kürsüyə”, *əlā:* “əlinə” (Naxçıvan, Şəki), *dədə:* “dədənə”, *qıçıā:* “qıçına”, *öyā:* “öyünə” < evinə, *sözā:* “sözüünə” (Şəki), *şafqā:zın* “şafqanızın” < şapkanızın, *şafqā:za* “şafqanıza” < şapkanıza (papaq mənasında), *baltā:zı* “baltanızı”, *baltā:zda* “baltanızda”, *baltā:zdan* “baltanızdan”

(Şəki), ağzā: “ağzına”, başā: “başına”, sözā: “sözünə”, otağā: “otağına”, qoluā: “qoluna”, işā: “işinə” (Naxçıvan), mā: “məna”, sā: “sənə” (Naxçıvan, Ordubad, Şəki, Qazax, Qarabağ, Gəncə, Çəmbərək), dəduā: “dədənə”, canuā: “canına”, yaduā: “yadına”, qaşığūā: “qaşığına” (Təbriz), atā: “atana”, canā: “canına”, da^oda^o: “dədənə”, xa^olā: “xalana”, a^onā: “anana” (Meğri).

4) sonu **n** samiti ilə bitən feillər III şəxsin təkində və cəmində, indiki və qəti gələcək zamanına hər üç şəxsinde işlənməsi nəticəsində uzun **a**: saiti burunda tələffüz olunur. Məsələn: yığışdā:tdi “yığışlandı”, qazā:tdi “qazandı”, dolā:r “dolanar”, qazā:ram “qazanaram”, yığışdā:r “yığışlanır”, qazā:cax “qazanacaq” (Şəki) və s.

5) II şəxsin cəminin şərt formasında işlənmiş feillərdə şərt formasındakı şəkilçinin tərkibindəki uzun **a**: saiti burunda tələffüz olunur. Məsələn: alsā:z “alsanız”, gəlsā:z “gəlsəniz”, desā:z “desəniz”, görsā:z “görsəniz”, otursā:z “otursanız”, üşüsā:z “üşüsəniz” (Şəki), danışmasā:z “danışmasanız”, işləsā:z “işləsəniz” (Naxçıvan) və s.

İ saiti

Burunda tələffüz edilən **ı** saiti şəkilçilərin tərkibində özünü göstərir. **ı** saitin burunda tələffüzü aşağıdakı fonetik hallarda baş verir.

1) II şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş söz ismin təsirlik halında işlənməsi nəticəsində: yerī, “yerini”, əli, “əlini”, qızı, “qızını”, qavī, “qavını” <qabını (Şəki), əvi, “əvini” <evini, əllərī, “əllərini”, saadi, “saatını” (Ordubad), başı, “başını”, qapı, “qapını” (Naxçıvan) və s.

2) II şəxsin cəmində xəbərlilik və ya mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin tələffüzü nəticəsində: əvdasīz “əvdəsiniz”, kətdasīz “kənddəsiniz”, kəççisīz “kəndçisiniz”, səhərrisīz “şəhərlisiniz”, yaxşısız “yaxşısınız” (Ordubad), bağdasīz “bağdasınız” (Naxçıvan), məlimsīz “məllimsiniz”, sədīrsīz “sədrisiniz”, arıçısız “arıçısınız”, irəşbərsī:z “rəncbərsiniz”, alimsī:z “alimsiniz” (Şəki), əvī:z “əviniz” <eviniz, sözī:z “sözünüz”, kəççisī:z “kəndçisiniz” (Naxçıvan), uşağī:z “uşağınız”, qardaşī:z “qardaşınız”, davarī:z “davarınız” <qoyununuz, damī:z “damınız” (Təbriz).

3) feillərin ikinci şəxsin cəmində işlənməsi nəticəsində: yiyəsīz “yeyəsiniz”, dedi, “dediniz”, alırsīz “alırırsınız”, diyirsīz “deyirsiniz” (Şəki).

4) uzun **ı** saitin II şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçili ismin tərkibində işlənməsi nəticəsində: qapī: “qapını”, dərdī: “dərdini”, qıçī: “qıçını”, qanī: “qanını” (Şəki), əli: “əlini” (Şəki), əvī: “əvini” (Naxçıvan), a^orī: “sənin arının”, da^or ī: “sənin darının” (Meğri).

5) keçmiş və gələcək zamanda işlənmiş feillər II şəxsin cəmində işləndikdə uzun **ı**: saiti burunda tələffüz nəticəsində: gəldī:z “gəldiniz”, almışī:z “almışsınız”, yazıcasī:z “yazacaqsınız”, görsī:z “görəcəksiniz” (Şəki), savlarsī:z “savlarsınız” <alətlərin ağzı itiləndikdən sonra düzəldərsiniz, qaydaya salərsınız (Naxçıvan).

6) sonu **ı** saiti ilə bitən feillər nəqli keçmiş zamanın III şəxsinde işləndikdə **ı** saitin burunda tələffüzü nəticəsində: qızī:tdi “qızınmışdır”, sī:tdi “sınmışdır” (Şəki).

ə saiti

ə saitinin burunda tələffüzü aşağıdakı hallarda özünü göstərir

1) ə saitinin burunda tələffüzü sonu **ng** səs birləşməsi ilə bitən sözlərə şəkilçilərin artırılması əsasında baş verir. Bu vaxt “sonu **ng** ilə bitən sözlərə şəkilçi qoşulduqda **n** səsi düşür (g səsi isə çox zaman **h** və ya **x'** səsi ilə əvəzlənir) və kökdəki **ə** səsi burun xüsusiyyəti qazanır (M.İslamov, 1968, s. 15). Məsələn: *lāhdi* “ləngdir”, *rāhsiz* “rəngsiz”, *tüfāhdən* “tufəngdən”, *türpāx'* “türpəng” (Şəki), *āix'* “əng”, *sāix* “səhəng”, *rāx* “rəng”, *kāix'* “kəhəng” <yel xəstəliyi (Meğri), *rāh/irā:h/irā:x'* “rəng” (Çəmbərək).

2) *gənəşmək* sözünün tələffüzü nəticəsində: *gāişmə²x* “gənəşmək” <məsləhat etmək, müraciət etmək (Meğri).

Bununla yanaşı uzun **ə:** saitinin də burunda tələffüzünə rast gəlinir və bu fonetik hadisə aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

1) sözün kökündəki **η** (sağır nun) və ya **n** samitinin düşməsi nəticəsində: *dā:z* “dəniz”, *bā:z* “bənz” <sifət, üz, bi dā: “bir dənə” (Şəki).

2) sonu **n** samiti ilə bitən feillərin nəqli keçmiş zamanın III şəxsin təkində və cəmində işlənməsi nəticəsində: *örgā:tdi*, *öyrā:tdi* “öyrənitdi” <öyrənmişdir, *dəyā:tdi* “dəyənitdi” <dayanmışdır, *bəyā:tdi* “bəyənitdi” <bəyənməmişdir (Şəki) və s.

3) sonu **n** samiti ilə bitən feillər indiki və qəti gələcək zamanda şəxslərə görə dəyişməsi nəticəsində: *öylā:rəm* “evlənirəm”, *tərpā:r* “tərpənir”, *iyilā:r* “iyələnir”, *bəyā: cux* “bəyəncəyik” (Şəki).

4) sonu **ə** saiti ilə bitən sözlərin ismin yiyəlik və təsirlik hallarında işlənməsi nəticəsində: *nāhrā:* “nəhrənin”, “nəhrəni”, *dāhrā:* “dəhrənin”, *dāhrā:* “dəhrəni”, *qətfā:* “qətfənin”, *qətfā:* “qətfəni” <dəsmal (Şəki).

5) sonu **ə** saiti ilə bitən I və II şəxs əvəzliliklərinin təkinin ismin təsirlik halında işlənməsi nəticəsində: *mā:* “məni”, *sā:* “səni” (Şəki).

6) sonu **n** samiti ilə bitən sözlərin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etməsi nəticəsində: *bədə:m* “bədənim”, *bədə:mi* “bədənimi”, *bədə:n* “sənin bədənin” (Şəki).

7) II şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözün yönlük halda işlənməsi nəticəsində: *nəzərūā:* “nəzərinə”, *yerūā:* “yerinə” (Təbriz).

8) feilin şərt formasının II şəxsin cəmində işlənməsi nəticəsində: *elāsā:z* “eləsəniz”, *desā:z* “desəniz”, *görsā:z* “görsəniz”, *bilsā:z* “bilsəniz”, *düşsā:z* “düşsəniz” (Təbriz) və s.

e saiti

Azərbaycan dili şivələrində **e** saitinin burunda deyilişinə az təsadüf edilir. Şəki şivəsində sonu **ng** samiti ilə bitən *qəşəng* sözündə **ə** saitinin **e** saiti ilə əvəzlənməsi və **ng** səs birləşməsinin düşməsi, daha doğrusu **x'** samitinə keçməsi nəticəsində **e** saiti burunda tələffüz edilir. Məsələn: *qəşəx'* “qəşəng” <qəşəng (Şəki).

Uzun **e:** saiti aşağıdakı hallarda burunda deyilir.

1) **benzin** sözünün tələffüzü nəticəsində: *bē:zin* (Şəki).

2) II şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdə **ə** saitinin **e** səsinə keçməklə yönlük halda işlənməsi nəticəsində: *dədə:* “dədəyə”, *nənē:* “nənənə” (Meğri).

i saiti

Burun saitlərindən biri də **i** səsidir. Burun saiti kimi **i** səsinə söz köklərində rast gəlinir. Məsələn: *pəriş* “*pərinc*”, *dış* “*dinc*” (Şəki, Meğri), *gəvəin* “*alət adı*” (Şəki), *dix* “*çəltik döymək üçün daş alət*”, *şix* “*yemilik*”, *külix* “*külüng*” (Meğri).

Bununla belə şivələrimizdə uzun **i**: saiti həm də burun saiti kimi də iştirak edir. Uzun **i**: saiti aşağıdakı fonetik hallarda burunda tələffüz olunur.

1) söz köklərində birinci hecədə uzun **i**: saitin işlənməsi nəticəsində: *ĩ:san* “*insan*”, *dĩ:şə* “*dinşə*” <*dinlə* (Şəki).

2) uzun **i**: saitin ismin yiyəlik, təsirlik hallarında və mənsubiyyət şəkilçilərinin tərkibində işlənməsi nəticəsində: *ciyĩ:* “*ciyinin*”, *ciyĩ:* “*ciyini*”, *kirpĩ:* “*kirpinin*”, *kirpĩ:* “*kirpini*”, *kerkĩ:* “*kərkinin*”, *kerkĩ:* “*kərkini*”, *səsiĩ:* “*onun səsi*”, *işĩ:* “*onun işi*”, *ətiĩ:* “*onun əti*”, *birĩ:* “*uşağın biri*” (Şəki), *belĩ:* “*belinin*”, *dilĩ:* “*dilinin*”, *isiĩ:* “*işinin*” (Meğri) və s.

3) II şəxsin cəmində sözün mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etməsi nəticəsində: *əliĩ:z* “*əliniz*”, *xatiriĩ:z* “*xatiriniz*”, *eviĩ:z* “*eviniz*”, *kömayĩ:z* “*kömayiniz*”, *kəndĩ:z* “*kəndiniz*” (Təbriz), *əviĩ:z* “*eviniz*”, *əliĩ:z* “*əliniz*” (Cəbrayıl) və s.

o saiti

o saitin burunda tələffüzü həm söz kökündə və həm də II şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçisinin tərkibində özünü göstərir:

1) söz kökündə **n** samitinin düşməsi nəticəsində: *dō* “*don*”, *qōfrans* “*konfrans*” (Şəki), *dōuz* “*donuz*” (Meğri).

2) sözə II şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisinin qoşulması nəticəsində: *gōzoō* “*sənin gözün*”, *aloō* “*sənin*

alovun”, *kəlçōō* “*sənin kəlçən*” (Şəki), *nənoō* “*sənin nənən*” (Meğri).

Uzun **o**: saiti bəzi sözlərin kökündə və şəkilçilərin tərkibində burunda tələffüz olunma xüsusiyyəti qazanır.

1) söz köklərində: *sō:ra* “*sonra*”, *dō:z* “*donuz*”, *qō:şi* “*qonşu*” (Şəki)

2) II şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdə: *patavō:* *sənin patavan* <*sənin ayaqqabın*, *kəlçō:* “*sənin kəlçən*” (Şəki)

3) **o** əvəzliyinin yiyəlik və təsirlik hallarda işlənməsi nəticəsində: *ō:* “*onun*”, *ō:* “*onu*” (Şəki).

4) II şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözün yönlük halda işlənməsi nəticəsində: *toyūğō:* “*toyuğuna*”, *pişiyō:* “*pişiyinə*”, *qarpızō:* “*qarpızına*” (Meğri) və s.

5) ismin adlıq halında II şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözə **ilə** qoşmasının artırılması nəticəsində: *dədəō:nan* “*dədənlə*” *nənō:nan* “*nənənlə*”, *gözō:nan* “*gözünlə*”, *sözō:nan* “*sözünlə*” (Meğri) və s.

ü saiti

Azərbaycan dili şivələrində özünü göstərən burun saitlərindən biri **u** səsidir. Burun **ü** saiti aşağıdakı fonetik hallarda özünü göstərir:

1) söz kökündə **u** saitin burunda tələffüz edilməsi nəticəsində: *koül* “*könül*” (Şəki), *qorxüş* “*qorxunc*” (Meğri).

2) II şəxsin təki və cəmində mənsubiyyət şəkilçisinin tərkibində işlənməsi nəticəsində: *boynuū* “*sənin boynun*”, *öyuū* “*sənin öyün*” <*sənin evin*, *ütuū* “*sənin ütün*”, *ilxuū* “*sənin ilxın*”, *qonşuūz* “*sizin qonşunuz*”, *gözuūz* “*sizin gözünüz*” (Şəki), *qoluū* “*sənin qolun*”, *yoluū* “*sənin yolun*”, *borcuū* “*sənin borcun*” (Naxçıvan), *tavlaū* “*sənin tövlən*”, *əluū*

"sənin əlin", cəvizü "sənin cəvizin" (Ordubad), babaüz "sizin babanız", puluüz "sizin pulunuz", yeruüz "sizin yeriniz", sözüüz "sizin sözüünüz" (Ordubad) və s.

3) II şəxsin cəmində xəbərlilik şəkilçisinin tərkibində u saitinin işlənməsi nəticəsində: borşdusuüz "borclusunuz" (Naxçıvan), çüççüsüüz "cütçüsüünüz", gücdüsüüz "güclüsüünüz" (Ordubad), qarolsuüz "qarovulsunuz" <gözətçisiniz (Şəki).

4) feilin xəbər şəklinin II şəxs cəmdə işlənməsi nəticəsində: gördüüz "gördünüz", bolduüz "böldünüz" (Şəki), verərsü:z "verərsiniz", qoymadü:z "qoymadınız" (Naxçıvan) və s.

Bununla yanaşı şivələrimizdə uzun u: saiti müxtəlif fonetik vəziyyətlərdə burunda tələffüz edilir.

1) mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxs tək və cəmində işlənən sözlərin ismin yiyəlik və təsirlik hallarında işlənməsi nəticəsində: burnü: "burnunun", burnü: "burnunu", oğlü: "oğlunun", oğlü: "oğlunu", sürü: "sürünün", sürü: "sürünü", duzü: "duzumun", duzü: "duzunu", büvü: "büvünün", büvü: "büvünü" <bibinin, bibini, qızü:z "qızınızın", qızü:z "qızınızı", qonşü:z "qonşunuzun", qonşü:z "qonşunuzu" (Şəki), otü: "otunun", qolü: "qolunun", əlü: "əlinin", gözü: "gözünün" (Meğri), özü ü: "özünün", sözü: "sözünün", sözü: "sözünü", gözü: "gözünün// gözünü", oğlü: "oğlunun //oğlunu", əlü: "əlinin //əlini" (Naxçıvan, Meğri), qışlagü:z "qışlağınız", oğlannarü: "oğlanlarını", dərdü: "dərdini" (Təbriz).

2) feilin xəbər şəklinin II şəxs cəmində işlənməsi nəticəsində: kürümü:z "kürümüşsünüz", görmüsü:z "görmüşsünüz", oxudü:z "oxudunuz", gələsü:z "gələrsiniz", alacasü:z "alacaqsınız", üzdü:z "üzdünüz" (Şəki), verərsü:z "verərsiniz", qoymadü:z "qoymadınız" (Naxçıvan).

3) xəbərlilik kateqoriyasının II şəxs cəmində işlənməsi nəticəsində: çüccüsü:z "cütçüsüünüz", doxdursü:z "doktorsunuz" <həkimsiniz, irəşbərsü:z "rəncbərsiniz" (Şəki).

4) sonu u saiti ilə bitən isimlərin və isimləşmiş sözlərin yiyəlik və təsirlik hallarda işlənməsi nəticəsində: quzü: "quzunun //quzunu", qurü: "qurunun //qurununu", bü: "bunun //bunu" (Şəki).

5) Şəki şivəsində o şəxs əvəzliyinin ismin yiyəlik və təsirlik hallarında işlənməsi nəticəsində: hü: "onun //onu", ü: "onun// onu(Şəki).

ü saiti

Burunda deyilən ü saiti sözün kökündə özünü göstərir. Son **nc** səs birləşməsi ilə bitən sözlərdə tələffüz zamanı ü saiti burunda formalaşır. Məsələn: pürüş "pürünc", gülüş "gülünc", küşdər "küncələr" (Şəki).

Eyni zamanda uzun ü: səsi burunda da tələffüz olunur və fonetik hadisə aşağıdakı hallarda özünü göstərir.

1) mənsubiyyət kateqoriyasının III şəxs təkində işlənən sözlərin yiyəlik və təsirlik hallarda işlənməsi nəticəsində: üzü: "onun üzünün, onun üzünü", sözün düzü: "sözün düzünün", "sözün düzünü", üsdü: "onun üstünün", "onun üstünü" (Şəki).

2) ü saiti ilə bitən sözlərin ismin yiyəlik və təsirlik hallarında işlənməsi nəticəsində: sürü: "sürünün, sürünü", güzgü: "güzgünün", "güzgünü", ütü: "ütünün", "ütünü" (Şəki).

ö saiti

Azərbaycan dili şivələrində ö saitinin burunda tələffüzünə az rast gəlinir. ö saitinin burunda tələffüzü Şəki şivəsində rast gəlinir. "Bu səs sonu **n** ilə bitən təkhecalı feillər nəqli keçmiş zamanın III şəxs təkində işləndikdə meydana

çıxır. Məsələn: sō:tdi “sōnütü”<sōnmüşdür, dō:tdi “dōnütü”<dōnmüşdür” (M.İslamov, 1968, s. 18).

Təbriz şivəsində uzun ö saitinin burunda tələffüzü bir sözdə - gö:l sözündə müşahidə olunur: gö:l “könül” (M.Məmmədli, 2007, s. 25).

DİFTONQLAR

Bir hecada iki saitın - həm heca düzəldən, həm də heca düzəltməyən iki saitın birləşməsinə diftonq deyilir. Tələffüz zamanı danışıq üzvləri bir vəziyyətdən başqa vəziyyətə keçərək diftonq yaradır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün diftonqlaşma xarakterik deyil. Yəni “Azərbaycan ədəbi dilində tam formalaşmış monofonq saitlərlə qarışıq təşkil edən diftonq fonemlər foxdur” (Ə.Dəmirçizadə, 1979, s. 44). Diftonqlara Azərbaycan dilinin şivələrində rast gəlinir.

Azərbaycan dili şivələrində diftonqların yaranması v, y, n, g samitlərinin düşməsi nəticəsində baş verir.

Azərbaycan dili şivələrində diftonqlar iki formada özünü göstərir:

1) enən diftonqlar

2) yüksələn diftonqlar

Enən diftonqlarlar. Yanaşı işlənən sait səslərdən birincisinin heca düzəldən sait olması əsasında enən diftonq əmələ gətirir. İkinci sait isə birinciyə nisbətən zəif funksiya daşıyır. Enən diftonqlar o, ö, a, ə saitləri ilə u, ü, i saitlərinin iştirakı əsasında yaranır və yanaşı yazılır.

ou. Bu diftonq o və u saitlərinin arasında işlənir. y və v samitlərinin düşməsi yolu ilə yaranır.

1) y samitinin düşməsi nəticəsində ou diftonqunun yaranması: toux “toyuq” (Şəki, Naxçıvan), qoun “qoyun” (Şəki), oun “oyun” (Təbriz, Şəki), soux “soyuq”, dour “doyur” (Çəmbərək), dousən “doyursan”, touğ “toyuq” (Bakı, Şamaxı, Quba, Muğan, Dərbənd), oux “oyuq”, souma (Qazax, Çəmbərək) və s.

2) v samitinin düşməsi nəticəsində ou diftonqunun yaranması:

qourma “qovurma”, ourat “övrət”, ouş “ovuc” (Təbriz), douşan “dovşan”, youşan “yovşan”, qırqoul “qırqoul” (Qazax, Naxçıvan, Dmanisi), oxlou “oxlov”, bizou “buzovun”, qaroul “qarovul” (Naxçıvan) qaroul “qarovul” (Bakı, Şamaxı, Muğan, Naxçıvan, Qazax, Tovuz), yasoul “yasovul” (Qazax, Naxçıvan, Bakı, Şamaxı, Tovuz), ouç “ovuc”, qourmax “qovurmaq”, sıçoul “sıçovul”, bir hour “bir hovur”<bir az, bir qədər vaxt (Qazax, Dmanisi), ouc: “ovuc” (Qazax), qout “qovut” (Qazax, Çəmbərək), plou “plov”, oxlou “oxlov”, buzou “buzov”, douşan “dovşan” (Dərbənd), houz “hovuz” (Qazax, Qarabağ, Gəncə, Dərbənd,

Çəmbərək), *qounuz* “qanovuz” <parça növü (Bakı, Şamaxı, Muğan, Çəmbərək), *louğa* “lovğa” (Çəmbərək), *qourma qovurma* (Qazax, Qarabağ, Gəncə, Dərbənd, Çəmbərək) və s.

3) **n** samitinin düşməsi nəticəsində *ou* diftonqunun yaranması: *douz* “donuz” (Bakı, Şamaxı, Naxçıvan), *oun* “onun” (Qazax), *koul* “könül” (Şəki).

Eyni zamanda sonu saitle bitən bəzi sözlər II şəxsin tək və cəminin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən **n** səsinin düşməsi nəticəsində *ou* diftonqu əmələ gəlir. Məsələn: *anoun* “ananın”, *atouz* “atanız” (Bakı, Şamaxı, Muğan).

üə. Azərbaycan dili şivələrində işlənən diftonqlardan biri də *üə* diftonqdur. diftonqu **v** və **y** səsinin düşməsi əsasında yaranır.

1) **v** səsinin düşməsi nəticəsində *üə* diftonqunun yaranması: *bülüə* “bülöv”, *kösüə* “kösöv” (Naxçıvan), *cüə z* “ceviz” <qoz (Qazax, Çəmbərək), *bənüə şə* “bənövşə”, *büə rəx* “böyrək”, *süə t* “söyüt”, *düş* “döyüş”, *süən* “sevin” (Təbriz), *üə* “ev” *tüə lə* “tövlə”, *düə lət* “dövlət” (Dərbənd), *düə ran* “dövrən”, *düə r* “dövr”, *züə q* “zövq”, *nüə* “növ” (İraq).

2) iki sözün yanaşması nəticəsində *üə* diftonqun yaranması: *büənnəri* “bu günləri” (Naxçıvan), *büən* “bu gün”,

üən “o gün”, *garüəz* “qaragöz”, *alüəz* “alagöz” (Çəmbərək), *nə tüə r* “nə təhər” <necə (Dmanisi).

3) **y** samitinin düşməsi nəticəsində *üə* diftonqunun yaranması: *bən iə ş* “bənövşə” <rəng adı (Qazax, Çəmbərək) *süə t* “söyüt”, *üə t* “öyüd”, *hö*, “höyüş” <yaş (Çəmbərək), *üə* “öy” <ev (Bakı), *büə* “böyük” (Şəki), *büə x* “böyük”, *cüə z* “çeviz”, *küə l* “köyül” <könül (Dmanisi), *tüə x* “toyuq”, *süə x* “soyuq”, *büə k* “böyük”, *Süə n* “Söyün” <Hüseyn”, *məruə l* “maröyül” <böyük taya (Qazax), *küə nək* “köynək” (Dərbənd), *güə də* “göydə” (İraq).

4) **f** samitinin düşməsi nəticəsində **e** saitinin **ö** saitinə çevrilməsilə *öə* diftonqunun yaranması: *nöət* “neft” (Dmanisi, Çəmbərək, Qazax).

au. Bu diftonq Zaqatala-Qax, İraq, Qarabağ ləhcəsinə daxil olan Ağdam, Naxçıvanın Şərur şivələrində işlənir. Məsələn: *dauğa* “dovğa” *dauşan* “dovşan”, *qaurma* “qovurma” (Zaqatala-Qax), *au* “ov” (İraq).

au diftonqu aşağıdakı fonetik hadisələr əsasında əmələ gəlir:

1) söz kökündə **v** samitinin düşməsi nəticəsində: *qaumax* “qovmaq” (Zaqatala, Qax), *dəmir au* “dəmirov”, *qaurma*

"qovurma", *dauğa* "dovğa" (Zaqatala-Qax, İraq), *dauşan* "dovşan" (Zaqatala-Qax, İraq, Naxçıvan, Qarabağ), *au* "ov", *taula* "tövlə" (Naxçıvan, İraq), *aut* "ovut", *auçi* "ovçu", *qau* "qov", *qaup* "qovub", *qauşağ* "qovuşaq", *plau* "plov", *hauz* "hovuz", *qaurğa* "qovurğa", *qauzadı* "qovzadı" (İraq) və s.

2) ikinci şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş sözlərdə n samitinin zəifləməsi nəticəsində: *arpau* "arpan", *babau* "baban", *baxçau* "bağçan", *babauza* "babamıza", *baucuzi* "babanızı" (İraq) və s.

3) feilin şərt şəklinin ikinci şəxsin təkində işlənməsi nəticəsində: *alsau* "alsan", *baxsau* "baxsan", *qırsau* "qırsan", *doldursau* "doldursan", *çağırsau* "çağırsan" (İraq) və s.

ou. Bu diftonq birinci hecasında qalın saitli sözlərdə v samitinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Məsələn: *atou* "atovu" <atani, *anou* "anovu" <anani (Bakı, Şamaxı, Muğan), *ciloun* "cilovun" (Təbriz) və s.

ü. Bu diftonq birinci hecasında incə sait olan və ismin təsirlilik halında işlənən sözlərdə v samitinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Məsələn: *nənü* "nənəvi" <nənəni *dədəü* "dədəvi" <dədəni (Bakı, Şamaxı, Muğan).

əi. Bu diftonq söz ortasında (köklə şəkilçi və ya şəkilçi ilə şəkilçi arasında) y samitinin düşməsi nəticəsində yaranır. Məsələn: *aləi* "ələyi", *baləi* "baləyi", *küləi* "küləyi" (Bakı, Şamaxı, Muğan), *məi* "məyi" <məni, *səi* "səyi" <səni (Bakı), *gedəin* "gedəyin" (Naxçıvan, Gəncə, Qarabağ, Qazax), *ürəi* "ürəyi" (Təbriz) və s.

eu. Bu diftonq v səsinin u səsinə keçməsi nəticəsində yaranır və İraq- türkman ləhcəsində özünü göstərir. Məsələn: *eulat* "övlad", *seuda* "sevda", *seugi* "sevgi", *eu* "ev" və s.

əu. Bu diftonq İraq-türkman ləhcəsində müşahidə olunur və ikinci şəxsin mənsubiyyət şəkilçisinin və ya şəxs şəkilçisinin zəifləməsi nəticəsində yaranır. Məsələn: *nənəu* "sənin nənən", *dəvəu* "sənin dəvən", *sipirgəu* "sənin süpürgən", *bilsəu* "bilsən", *desəu* "desən", *itirsəu* "itirsən", *gedsəu* "getsən" (İraq) və s.

ü. Bu diftonq mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdə v samitinin düşməsi ilə yaranır. Məsələn: *dişlərü* "sənin dişlərini", *eşqü* "sənin eşqini", *gözlərü* "sənin gözlərini", *sözü* "sənin sözünü", *dişləü* "sənin dişlərini" (İraq) və s.

ü. İkinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisinin tərkibindəki n samitinin düşməsi nəticəsində ü diftonqu yaranır. Məsələn: *dərd ü* "sənin dərdin", *diz ü* "sənin dizin", *əllər ü* "sənin əllərin", *yer ü* "sənin yerin" (İraq) və s.

2. Yüksələn diftonqlar. Birinci saiti zəif, ikinci saiti daha aydın tələffüz edilən və ikinci saitin hecadüzəltmə xüsusiyyəti yaradan diftonq yüksələn diftonq adlanır. Azərbaycan dili şivələrində aşağıdakı yüksələn diftonqlara rast gəlinir.

1) *ua*. Bu diftonq Bakı, Qazax, Şamaxı, Təbriz, İraq-türkmən şivələrində özünü göstərir. *ua* diftonqu aşağıdakı fonetik hallarda özünü göstərir.

1) *v* samitinin düşməsi nəticəsində: *suatdı* "savadlı", *ua ra* "avara" (Bakı), *Cuad* "Cavad" (Bakı, Qazax, Zaqatala), *g ualı* "gavalı" (Bakı, Çəmbərək), *çual* "çuval" (Təbriz, Çəmbərək, Şəki, İraq), *suag* "suvaq", *quat* "qüvvət", *suat* "suvat" (Çəmbərək), *yuaş* "yavaş" (Qarabağ, Çəmbərək), *su mağ* "suvamaq" (Bakı, Şamaxı, Qazax), *quatdı* "qüvvətli" (Bakı, Quba, Qazax), *yua* "yuva" (Qazax, Şəki, İraq, Təbriz), *duar* "divar" (Bakı, Şamaxı, Şəki, Qazax), *suax* "suvaq" (Şəki, Qazax), *cuar* "cuvar" <əkin sahəsini suvaran (Qarabağ) *tua* "tava" (Qazax, Şamaxı, Muğan) və s.

2) *y* samitinin düşməsi nəticəsində: *mua* "muya" <buna (Şam.), *bua* "bu yan" (Qazax), *sua* "suya" (Qazax), *uana* "o yana", *uax* "oyaq", *yuax* "yuyaq", *qua x* "qoyaq" (Çəmbərək).

3) ikinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlər ismin yönlük halında işlənərkən mənsubiyyət şəkilçisinin tərkibindəki n samitinin düşməsi nəticəsində *ua* diftonqu əmələ gəlir. Mənsubiyyət şəkilçisinin tərkibindəki n samitinin düşməs nəticəsində *ua* diftonqunun əmələ gəlməsi İraq-türkmən-türkmən ləhcəsində müşahidə olunur. Məsələn: *ağzua* "ağzına", *adaxlua* "adaxlına", *ayağua* "ayağına", *bonuua* "boynuna", *saçua* "saçına", *toppuğua* "topuğuna" (İraq) və s.

ə. Bu diftonq aşağıdakı fonetik hadisələr nəticəsində əmələ gəlir.

1) *v* samitinin düşməsi nəticəsində *nüə* "nəvə" (Bakı, Qazax), *düə* "düvə" <dəvə (Bakı, Quba, Qazax), *hüə* "həvə" <xalça toxumada istifadə edilən alət (Qazax), *güəli* "gavalı" (Çəmbərək, Karvansaray) və s.

2) *y* samitinin düşməsi nəticəsində: *küə* "küyar" <bir yaşar erkək keçi (Qazax, Şəki, Çəmbərək), *nüəx* <nüvək <kiçik dəvə, *yarğan, büələx* "büyülək" <mal-qaranı dişləyən

haşarat, hüə "hüyə" <məsafə, güəniməx¹ "göynəmək" < azca işıqlaşmaq, düəşdə "döyəşdə" (Çəmbərək, Karvansaray).

3) f samitinin düşməsi nəticəsində: tüəx' "tüfəng" (Çəmbərək, Karvansaray), tüəng "tüfəng" (Qazax).

oa. Bu diftonq v və y samitinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir və aşağıdakı fonetik hallarda özünü göstərir.

1) v samitinin düşməsi nəticəsində: oa "ova" < oba (Bakı, Şəki, Çəmbərək), qoa-qoa "qova-qova" (Şəki), qoaliyif "qovalayıb" (Qazax) qoala "qovala" (Çəmbərək), atoa "atova" < atana, anoa "anova" < anana (Bakı, Şamaxı, Muğan) və s.

2) y samitinin düşməsi nəticəsində: oazımax "ayazmaq" < sakitləşmək (Qazax), oax (Qazax, Çəmbərək), oandı "oyandı" (Qazax, Çəmbərək, Karvansaray), oana "o yana" (Qazax, Çəmbərək), oar "oyar", soarix "soyarıq", doar "doyar" (Çəmbərək) və s.

ə. Bu diftonq Qərb qrupu şivələrində, xüsusilə Qazax, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək və Karvansaray şivələrində, bəzi hallarda Quba Şəkinin Qoxmuqmux şivəsində müşahidə olunur və v, y samitlərinin düşməsi nəticəsində yaranır. ü diftonqun aşağıdakı hallarda müşahidə olunur.

1) v samitinin düşməsi nəticəsində: üə "evə" (Quba, Qazax Çəmbərək, Karvansaray), nöə "nəvə", üəlix' "əvəlik" (Qazax, Çəmbərək), güəli "gəvalı" (Qazax), ərəbüə "ərəböva" < arabana (Bakı, Şamaxı).

2) y samitinin düşməsi nəticəsində: büə "böyə" (Şəki), güəm "göyəm", büələx' "böyələk" < haşarat (Qazax, Çəmbərək, Karvansaray), güərti "göyərti" (Qazax, Çəmbərək) və s.

SƏSLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ

Azərbaycan dili şivələrində səslərin əvəzlənməsi geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Şivələrdə səslərin əvəzlənməsinin öyrənilməsi əsas dialektoloji məsələlərdən biridir. Bu fonetik hadisə təkcə dialektologiya üçün yox, həm dilimizin tarixi fonetikasının, türk dillərinin fonetikasının öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Səslərin əvəzlənməsi ilə bağlı M.Şirəliyev yazır: "Dialekt və şivələrimizdə rast gəldiyimiz bir çox səslərin əvəzlənməsi hadisəsi həm ayrı-ayrı dialekt və şivələrimiz arasında, həm dialektlərimizlə ədəbi dil arasında olan fərqli cəhətləri, həm dilimizin qədim xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq, həm də Azərbaycan dili ilə başqa türk dilləri arasında oxşar və ayrılan cəhətləri göstərmək üçün olduqca qiymətli material verir. Bu isə öz növbəsində dilimizin mənəbə və inkişaf tarixini aydınlaşdırmaq və onun hansı qəbilə dilləri əsasında təşəkkül etdiyini müəyyənləşdirməkdə dil tarixinə olduqca böyük fayda verə bilər" (M. Şirəliyev, 1967, s. 39).

Şivələrimizdə səslərin əvəzlənməsi iki yerə bölünür.

1. Saitlərin əvəzlənməsi
2. Samitlərin əvəzlənməsi

Saitlərin əvəzlənməsi.

Azərbaycan dili şivələrində saitlərin əvəzlənməsi ədəbi dillə müqayisədə baş verir. Belə ki, şivələrimizdə qalın saitlər incə saitləri, dodaqlanan saitlər dodaqlanmayan saitləri, açıq saitlər qapalı saitləri əvəz edə bilir və sözün mənasında heç bir dəyişiklik yaratmır. "Azərbaycan dili dialekt və şivələri saitlərin əvəzlənməsi ilə zəngindir. Nəzərə almaq lazımdır ki, əvəzlənmə ifadəsi şərtidir, çünki dialekt və şivələrdə çox hallarda heç bir əvəzlənmə baş vermir. Dialekt və şivələrdə bu və ya başqa bir fonetik hadisə tarixən mövcuddur və indiyə kimi də davam etməkdədir. Belə olduqda aydındır ki, ədəbi dillə müqayisədə mövcud olan əvəzlənmələrdə bir çox hallarda ahəng qanununun payı vardır " (E. Əzizov, 1973, s.17). Şivələrimizdəki saitlərin əvəzlənməsini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Qalın saitləri incə saitlər əvəz etməsi.
2. İncə saitlərin qalın saitləri əvəz etməsi.
3. Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitləri əvəz etməsi.
4. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitləri əvəz etməsi.
5. Açıq saitlərin qapalı saitləri əvəz etməsi.
6. Qapalı saitləri açıq saitlər əvəz etməsi.
7. Açıq saitlərin açıq saitləri əvəz etməsi.

1. Qalın saitləri incə saitlər əvəz etməsi

Azərbaycan dili şivələrində qalın saitləri incə saitlər əvəz etməsi fonetik hadisəsi geniş yayılmışdır. Bu fonetik hadisə dilimizin tarixinin tədqiqi və təhlili üçün əvəzsiz material verir.

a>ə. a səsini ə səsi əvəz etməsi Azərbaycan dilinin, demək olar ki, bütün şivələrində təzahür edir. Bu fonetik hadisə sözün əvvəlində, ortasında, axırında, əvvəlində-ortasında və ortasında-axırında müşahidə edilir.

Sözün əvvəlində: *axşam* "axşam" (Bakı, Quba, Naxçıvan, Cəbrayıl, Dərbənd, Muğan), *ağ* "ağ" (Naxçıvan, Ordubad), *əlçə* "əlçə" (Bakı, Naxçıvan, Quba, Meğri), *ərəbə* "araba" (Bakı, Quba, Yardımlı, Cəbrayıl, Cəlilabad), *əncəğ* "ancağ" (Bakı), *əyran* "ayran", *ədət* "adət", *əci* "acı", *əz* "az", *ələm* "aləm" (İraq), *əyğir* "ayğır" (Qarabağ), *əmbə* "amma" (Qazax, Çəmbərək), *əyağ* "ayaq" (Dərbənd, Çəmbərək), *ədət* "adət" (Dərbənd, İraq, Çəmbərək), *əxtə* "axta", *əxir* "axır" <son (Quba), *əmə* "amma" (Naxçıvan, Çəmbərək, Karvansaray), *əyaz* "ayaz", *Ərəz* "Araz", *əğiz* "ağız", *əlo* "alov", *ələmas* "almaz", *əslan* "aslan", *ələma* "alma" (Təbriz), *ərşin* "arşın" <ölçü vahidi (Naxçıvan, Şəki, Çəmbərək, Karvansaray, Meğri), *əyax* "ayaq" (Ordubad, Naxçıvan), *əc* "ac" (Cəlilabad), *ərxə* "arxa", *əğə* "ağa" (Yardımlı) və s.

Sözün ortasında: *yəxşi* "yaxşı", *yəşil* "yaşıl", *yəxin* "yaxın", *qərə* "qara", *qəyin* "qoyun", *qəynana* "qaynana", *qəynata* "qaynata", *qərdəş* "qardaş" (Naxçıvan), *qəzən* "qazan" (Naxçıvan, Lənkəran, Qafan), *qəçi* "qayçı", *qəlin* "qalın", *qəyə* "qaya" (Zəngilan), *qəyit* "qayıt" (Qarakilsə), *qəşov* "qaşov", *qəçi* "qayçı", *qəmiş* "qamış" (Quba), *səri*

“sarı” (Cəbrayıl), qəri “qarı” < qoca qadın, qəynər “qaynar” (Qafan), dərəğ “daraq” (Lənkəran, Yardımlı), ağac “ağac”, qərgə “qarğa” (Lənkəran), qəyiş “qayış” (Naxçıvan, Zəngilan, Qarakilsə, Qafan, Quba), qəpi “qarı” (Naxçıvan, Quba, Zəngilan, Qarakilsə, Qafan, Cəbrayıl), qəynənə “qaynana”, qəynəməğ “qaynamağ”, yaxşi “yaxşı”, qəğə “qağa”, səğ “sağ” (Yardımlı), qəyçi “qayçı” (Bakı, Naxçıvan, Şəki, Dərbənd), qərdeş “qardaş” (Bakı, Dərbənd), qərə “qara” (Bakı, Təbriz, Lənkəran, Yardımlı, Ordubad, Naxçıvan, Meğri, Qafan), qəmçi “qamçı” (Yardımlı, Qafan, İraq), qəmiş “qamış” (Quba, Yardımlı, İraq) qəyin “qayın”, qələ “qala”, qəyməğ “qaymaq”, günəh “günah” (İraq), ləmpə “lampa”, xələt “xalat”, cəhəl “cahal” < gənc, dəsməl “dəsmal”, (Qazax), nişən “nişan”, ayrən “ayran”, yəy “yay”, qonəğ “qonaq” (Dərbənd), qəyid “qayıt” (Bakı, Naxçıvan), qərin “qarın”, çərdağ “çardağ” (Quba), qəyğənax “qayğanaq”, qəyği “qayği”, dəsdan “daşdan”, xəlis “xalis”, yəsəmən “yasəmən” (Qazax, Çəmbərək, Karvansaray), qəçi “qayçı”, xəşxəş “xaşxaş”, a^oğəş “ağac”, a^oynə “ayna”, cəvan “cavan”, naxir “naxır”, səğməx “sağmaq”, qəyda “qayda” (Meğri), qəpi “qarı” (Zəngilan, Qarakilsə, Cəbrayıl), qəyiş “qayış” (Zəngilan, Qarakilsə), qəyə “qaya” (Qazax, Meğri, Qafan), qələ “qala” (Qafan, Meğri), bəzar “bazar”, nəğil “nağıl”, qərgə “qarğa”, qəzan “qazan”, həlvə “halva”, yərpax “yarpaq”, pəxlə “paxla”, dərax “daraq”, qənət “qanad” (Təbriz), məkən “məkan”, çətdi “çatdı” (Dmanisi), çəy “çay”, gəvəli “gavalı”, qəyə “qaya”, çədir “çadır”, xiyər “xiyar”, qələyçi “qalayçı”, baləcə “balaca”, qəlyən “qəlyan” (Şəki), qənət “qanad”, bayrəm “bayram” (Şəki, Dərbənd), bəğ “bağ”, dəğ “bağ” (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz), yaxşi “yaxşı”,

yəşil “yaşıl”, yəxə “yaxa”, qəçi “qayçı”, qəynana “qaynana”, qəynata “qaynata”, qəyin “qayın”, qəmiş “qamış”, qərdeş “qardaş”, qəmçi “qamçı”, xələ “xalça”, yərpax “yarpaq”, dələğ “dalaq”, dəş “daş”, səğ “sağ” (Naxçıvan), pəxil “paxıl” (Quba, Naxçıvan), qəşəv “qaşov”, qəytər “qaytar”, qəynət “qaynat” (İraq), ələc “əlac” (Naxçıvan, Çəmbərək) və s.

Sözün axırında: qarə “qara”, lobyə “lobya”, yəxə “yaxa”, kosə “kosa”, pərçə “parça” (İraq), lovyə “lobya” (Qazax Şəki), dünyə “dünya” (Qazax Çəmbərək), həlvə “halva”, pərçə “parça”, taxçə “taxça”, alçə “alça”, xələ “xala”, çuxə “çuxa”, heyvə “heyva” (Dərbənd), sirğə “sirğa” aqrəbə “əqrəbə” < qohum (Quba, Bakı, Qazax), qərə (Meğri), ərabə “araba”, ustə “usta”, baləcə “balaca”, köşə “koşa” (Təbriz), baləcə “balaca”, baxcə “bağca”, halçə “xalça”, tayə “taya”, qoşə “qoşa”, payə “paya”, qaydə “qayda” (Şəki) və s.

Oğuz qrupu türk dillərində, daha çox türkmən dilində a>ə səs əvəzlənməsi özünü göstərir: ədim “addım”, əy “ay”. Eyni zamanda a saitindən ə-yə keçid qıpçaq dillərində, xüsuslə qazax və tatar dillərində geniş yayılmışdır: bəy “bağ” (tat.), bəqır “bağır” (tat.) əyda “haydı” (tat.), əyda “haydı” (qaz.) (M. Yusifov, 1984, s. 23).

a>ə səsəvəzlənməsi orta əsrlər abidələrinin dilində özünü göstərir. Bu fonetik hadisənin müasir şivələrdə canlı olması bu hadisənin Azərbaycan dili şivələrində XIV əsrədək mövcud olduğunu söyləmək mümkündür. İncələşmə xüsusiyyəti Azərbaycan dilinin formalaşdığı çağlardan cənub və şimal-şərq şivələrinin səciyyəvi əlamətlərindən biri olmuşdur (E. Əzizov, 1999, s. 140).

a>ə səs əvəzlənməsi Nəsiminin (qarə, qəra), Kişəvərinin (yəxşi-yəman), “Əsrarnamə”nin (bəğir, şəhliğ, qərindəş,

qəyğu, yaxşı, yaxşı-yəman), Füzulinin (qəra, yəqə, əyağə), “Şühədanamə”nin (qocə, sonrə, qacər, yaxşı) dilində özünü göstərir (E.Əzizov, 1999, s. 137-138).

►i. ı saitindən i saitinə keçid şərq, şimal və cənub şivələrində özünü göstərir. Bu səs əvəzlənməsi sözün ortasında və sonunda müşahidə olunur.

Sözün ortasında: *qiş* “qış” (Ordubad, Naxçıvan), *xiş* “xış”, *piçağ* “biçaq”, *yaşıl* “yaşıl” (Ordubad), *biçağ* “biçaq” (Bakı), *qizdirma* “qızdırma” (Qarabağ), *sirə* “sıra”, *çırağ* “çıraq” (Muğan), *ildirim* “ildirim”, *qariş* “qarış”, *qicə* “qıça”, *ayılmaq* “ayılmaq”, *sinəmaq* “sınamaq”, *çirax* “çıraq”, *payız* “payız”, *daniş* “danış”, *çirpi* “çırpı”, *qarğış* “qarğış”, *xəşil* “xəşil” (Şəki), *çayır* “çayır”, *qeyiş* “qayış”, *laçın* “laçın” (Meğri), *biğ* “biğ”, *qıl* “qıl” < *tük*, *piçaq* “biçaq” (İraq), *çirpi* “çırpı” (Çəmbərək, Karvansaray), *çiraa* “çıra” < *çıraq* (Çəmbərək, Muğan), *qizdirma* “qızdırma”, *axır* “axır”, *qizilca* “qızılca”, *arığ* “arıq”, *sirgə* “sırğa”, *aci* “acı”, *əğiz* “ağız” (Quba), *qirmizi* “qırmızı” (Qarabağ, Quba), *qiz* “qız” (Quba, Dərbənd, İraq), *qirilməq* “qırılmaq” (Quba, Qarabağ, İraq), *xirdə* “xırda”, *sindir* “sındır”, *qirmaq* “qırmaq”, *qirmağ* “qırmaq”, *siniğ* “sınıq”, *qirği* “qırği”, *qamiş* “qamiş”, *qalın* “qalın”, *xiş* “xış”, *yaşıl* “yaşıl”, *yağış* “yağış” (Dərbənd), *qiç* “qış”, *cirmaq* “cırmaq” (Quba, Dərbənd), *yaxın* “yaxın” (Zaqatala), *altmış* “altmış” (Qax), *qirx* “qırx” (Quba, Dərbənd, Zaqatala, İraq) və s.

Sözün sonunda: *albalı* “albalı”, *aşağı* “aşağı” (Muğan), *qaraçı* “qaraçı” (Şəki), *dayı* “dayı” (Şəki, Muğan), *a’yı* “ayı”, *a’yri* “ayrı”, *da’yi* “dayı”, *a’lti* “altı”, *ba’ci* “bacı”, *qəçi* “qayçı” (Meğri), *qazayağı* “qazayağı”, *qəmçi* “qəmçi”, *qəri* “qarı”, *yuxari* “yuxarı”, *xali* “xalı” (İraq).

çirpi “çırpı”, *şöytəli* “şaftalı”, *güəli* “gavalı” (Çəmbərək, Karvansaray), *ari* “arı”, *ilxi* “ilxi”, *qaysi* “qaysı”, *qırği* “qırği”, *kalağayi* “kalağayı”, *qarşi* “qarşı”, *qayçi* “qayçı” (Dərbənd), *sari* “sarı”, *yaxçi* “yaxşı”, *açi* “acı”, *qapi* “qapı”, *ayri* “ayrı” (Muğan, Dərbənd, Şəki), *ayi* “ayı”, *baçi* “bacı”, *yaxşi* “yaxşı” (Şəki, Dərbənd), *alti* “altı” (Bakı, Şamaxı, Muğan) və s.

Quba şivəsində ı səsinin i səsinə keçməsi feil köklərində və növ şəkilçilərində də müşahidə olunur. Məsələn: *sin*(maq), *sindir*(maq), *yigil*(maq), *qiril*(maq) (R.Rüstəmov, 1961, s. 25).

Qubadlı şivəsində ►i səsəvəzlənməsi əsasən sözün birinci, qismən də ikinci hecalarında özünü göstərir: *qiş*, *cir*, *xirmən*, *qiyməz*, *qəmiş*, *qəçi*, *qəriş* (R.Abbasova, 2006, s. 17).

M.Şirəliyev yazır: “Şərq dialekt və şivələrində bu hadisəyə (►i səs əvəzlənməsi – İ.B.) ən çox söz axırında açıq hecalarda rast gəlmək mümkündür. Lakin söz axırında i səsinin tələffüzündə ikilik gözə çarpır. Belə ki, i səsi ilə yanaşı olaraq ı ilə i səslərinin qarışmasından əmələ gələn ıⁱ səsi də tələffüz olunur; Məsələn:

Yuxari//*yuxarı*ⁱ, *qapi*//*qapı*ⁱ, *sari*//*sarı*ⁱ, *dayi*//*dayı*ⁱ, *alti*//*altı*ⁱ, *gavalı*//*gavalı*ⁱ, *qırği*//*qırği*ⁱ, *hansi*//*hansı*ⁱ” (M.Şirəliyev, 1967, s. 40).

►ü. Azərbaycan dili şivələrində u saitinin ü saitinə keçməsi geniş yayılmamışdırsa, bu və ya digər şivələrdə müəyyən qədər müşahidə olunur.

u saitinin ü saitinə keçməsi sözün əvvəlində, ortasında və axırında özünü göstərir.

Sözün əvvəlində: *üşəx* “uşaq” (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Meğri), *üçə* “uca”, *üçüz* “ucuz” (Naxçıvan, Ordubad, Şəki, İraq), *üşax* “uşaq” (Şəki), *üj* “uc”, *üçmaq* “uçmaq”,

üjqar “ucqar” (Çəmbərək), üç “uc” (Şəki, İraq), üşmax “üçmaq” (Meğri).

Sözün ortasında: hülü “hulu” (Naxçıvan, Ordubad), qüm “qum”, qürüldəmax “quruldamaq”, yürd “yurd”, yümax “yumaq” (Təbriz), boyün “boyun”, xurcün “xurcun”, mürad “murad”, büzov “buzov”, sütün “sütun” (Şəki), yün “yun” (Şəki, Təbriz, Meğri), üçüb “uçub”, bülənmağ “bulanmaq”, Növrüz “Novruz” (Dərbənd), qoyün “qoyun” (Şəki, Dərbənd), hüş “huş” (Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək), hindüşqa “hindüşqa”, yüməx¹ “yumax”, süküüt “sükut” (Çəmbərək), Müxdər “Muxtar” (Quba, Çəmbərək, Karvansaray), qüş “quş”, qüzü “quzu” (Çəbrayıl), hüciüm “hücum” (Çəmbərək, İraq), yücə “uca”, nüh “nuh”, rüh “ruh”, vürüb “vurub”, Yünis “Yunis” (İraq), çüyal “çuval”, çüst “çust”, püç “puç”, müşdülux “muştuluq” (Meğri), yürt “yurd” (Meğri, Şəki), Cülfə “Culfa” (Ordubad, Quba), çübux “çubuq”, büzo “buzov” (Muğan) və s.

Sözün axırında: övçü “ovçu” (Şəki), qüzü “quzu” (Çəmbərək), sü “su” (Qax).

o>ö. Şivələrimizdə **o** saitinin **ö** saiti ilə əvəzlənməsi çox geniş yayılmış fonetik hadisə deyil. Bu fonetik hadisə sözün birinci hecasında özünü göstərir. Məsələn: Nöruz “Novruz” (Quba), döyğa “dovğa”, töyüx “toyuq”, söyux “soyuq” (Qazax, Çəmbərək, Karvansaray), köl “kol”, kösə “kosa”, kötaⁿ “kotan”, öynəş “oynaş”, söyix “soyuq”, töyix “toyuq”. öyün “o gün” (Meğri), döydax “dovdaq”, öyünəri “o günləri”, löyğa “lovğa”, öyux “ovuq” (Çəmbərək), öynəmeg “oynamaq” (Qax), kötən “kotan” (Təbriz, İsmayılı), gör “gor” (İsmayılı), yöllör “yollayır” (Dmanisi), böyünbax “boyunbağı”, öynəmax “oynamaq” (Ordubad), kösə “kosa”,

köl “kol” (Təbriz, Meğri), öyün “o gün”, köbüt “kobud”, kömə “koma” (Təbriz) və s. “o saitinin ö saitinə keçməsi Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsində geniş yayılmışdı; məs.: öyüncax, öynəş, döşəb, köğuş, kötən, qöhüm” (Abbasova, 2006, s.17).

a>e. a səsinin e səsinə keçməsi söz kökündə baş verir. M.Şirəliyev a>e səsəvəzlənməsini “Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi” bölməsində izah edir. Əslində e saiti açıq saitdir. e saitinin qapalı sait hesab etməsi elmi cəhətdən düz deyil. Bu fonetik hadisəyə şərq, şimal və Cənub şivələrində rast gəlinir: qeyisi “qaysı”, qeyçi “qayçı”, qeynata “qaynata”, qeynana “qaynana” (Bakı, Quba), qeyqənağ “qayqənaq”, teyfa “tayfa”, qərdeş “qardaş”, beşmağ “başmaq” (Quba), çey “çay”, yeş “yaş”, yeylax “yaylaq”, beyax “bayaq”, çeyil “cayıl”, yeymə “yayma”, çeylax “çaylaq”, eciz “aciz” (Şəki), qeyid “qayıt”, qeytər “qaytar”, yeylağ “yaylaq” (Bakı), qeyiş “qayış” (Bakı, Quba, Təbriz, Meğri), qeyin “qayın”, eyran “ayran” (Quba, Təbriz), qeymağ “qaymaq” (Bakı, Quba), qoymax “qoymaq”, qeytan “qaytan”, qeysava “qeysana”, qeynəmax “qaynamaq” (Təbriz), Yediyar “Yadigar”, herağac “harağac”, eşkar “aşkar” (Zəngilan), qeyçi “qayçı” (Ordubad, Quba), qeymax “qaymaq” (Ordubad, Təbriz), qeyiş “qayış”, qeyişbaldır “qayışbaldır”, geyim “qayım”, qeytan “qaytan”, yeşil “yaşıl”, çeyxana “çayxana” (İraq), beyram “bayram” (Dərbənd, İraq), yeşil “yaşıl” (Şəki, İraq), qeynənə “qaynana”, a^oğcaəğeyin “ağcaqayın”, hesa^or “hasar”, qirecex¹ “qıracaq”, qurece “quracaq” (Meğri) və s.

Azərbaycan dilinin Meğri şivəsində a>e səsəvəzlənməsi yönlük hal şəkilçisində də müşahidə olunur. Məsələn: yaxşe “yoxuşa”, bure “buraya”, ure “oraya” (Ə.Əliyev, 2003, s. 82).

E.Əzizov a>e səsəvəzlənməsinə tarixi dialektologiya baxımından yanaşaraq yazır: “a səsinin e səsinə keçməsi hadisəsi əsasən söz ortasında, bəzən isə söz əvvəlində y səsinin təsiri nəticəsində baş verir. Deməli, bu halda açıq saitin qapalılaşması hadisəsi meydana çıxır. Bu fonetik xüsusiyyət hələ orta əsrlərdən Azərbaycan dilində əmələ gəlmişdir” (E.Əzizov, 1999, s. 142).

a>i. a səsinin i səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dili şivələri üçün xarakterik deyil və əsasən Bakı, Dərbənd, Meğri şivələrində müşahidə olunur. Məsələn: *diyən* “*dayan*”, *diyanmağ* “*dayanmaq*”, *saciyəğ* “*sacayaq*”, *fiyton* “*fayton*”, *siməvar* “*samovar*” (Dərbənd), *dayi* “*daha*”, *diyan* “*dayan*” (Bakı), *cüni* “*cuna*” <*tənzif*, *şüşü* “*şuşa*”, *əğliyə-əğliyə* “*ağlaya-ağlaya*” (Meğri).

Dərbənd şivəsində “sonu a ilə bitən sözlərə y samiti ilə başlayan” şəkilçi birləşdikdə a saiti i saiti ilə əvəzlənir. Məsələn: *yığliyə* “*yağlaya*”, *torbiyə* “*torbaya*”, *doğiyə* “*dovğaya*”, *arabiyə* “*arabaya*”, *yaşiyədik* “*yaşaya idik*”, *bağliyədü* “*baölaya idi*” (Dərbənd, 2009, s.9).

u>i. Bu səs əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin şərqi qrupu şivələrində müşahidə olunur. Bununla belə, İraq- türkmən şivəsində u>i səsəvəzlənməsi özünü göstərir. Məsələn: *bisa:d* “*bu saat*”, *biyecə* “*bu gecə*”, *biliyib* “*bulayıb*”, *məlim* “*məlum*” (Bakı), *ildız* “*ulduz*”, *imşax* “*yumşaq*”, *imurta* “*yumurta*”, *timar* “*tumar*”, *biyurun* “*buyurun*” (İraq), *mincağ* “*muncuq*”, *qurit* “*qurud*”, *divağ* “*duvaq*”, *bizov* “*buzov*”, *duğri* “*doğru*”, *qonşi* “*qonşu*”, *quyi* “*quyu*”, *quzi* “*quyu*”, *buyniz* “*buyun*”, *xurcin* “*xurcun*”, *quri* “*quru*”, *izağ* “*uzaq*”, *yimşaq* “*yumşaq*” (Dərbənd) və s.

i>e. Bu səs əvəzlənməsinə əsasən Dərbənd şivəsində rast gəlinir: *xəş* “*xış*”, *qermizi* “*qırmızı*”, *qerağ* “*qıraq*”, *serğa* “*sırqa*”, *qerx* “*qırx*”, *qeyiğ* “*qıyıq*” <*iynə*, *qerği* “*qırği*” (Dərbənd).

o>i. o səsinin i səsinə keçməsi şivələrimiz üçün xarakterik olmasa da, Dərbənd şivəsində bir neçə sözdə sözün birinci hecasında müşahidə olunur. Məsələn: *cirab* “*corab*”, *dişab* “*doşab*”, *bistan* “*bostan*” (Dərbənd).

u>e. Bu səs əvəzlənməsi Dərbənd şivəsində bir sözdə müşahidə olunur. Məsələn: *yemşaq* “*yumşaq*”.

o>ü. o səsinin ü səsinə keçmə fonetik hadisəsi Quba şivəsinin Alpan kənd şivəsində, Qərbi Azərbaycanın Meğri şivəsində müşahidə olunur. Məsələn: *kütənçi* “*kotançı*” (Quba), *düşap//düşa^p* “*doşab*”, *üyan* “*oyan*”, *üya^x* “*oyaq*”, *üde* “*odu*” (Meğri) və s.

2. İncə saitləri qalın saitlər əvəz etməsi

İncə saitlərin qalın saitlər əvəz etməsi şivələrimiz üçün xarakterik fonetik hadisələrdən biridir. e saitindən başqa bütün incə saitlər qalın saitləri əvəz edə bilər.

ə>a. ə saitinin a saitini əvəz etməsi hadisəsi əsas qərb qrupu şivələri üçün xarakterikdir. Bununla belə bu fonetik hadisə Naxçıvan qrupu şivəsində (Şahbuz və Şərur şivələrində), Muğan, Qərbi Azərbaycanın Çəmbək şivələrində, Bakı və Qubanın bəzi şivələrində müşahidə olunur.

Bu fonetik hadisə sözün əvvəlində, ortasında və axırında özünü göstərir.

Sözün əvvəlində: *Alyar* “*Əliyar*”, *avaz* “*əvəz*”, *Aləsgər* “*Ələsgər*” (Çəmbək), *ağraba* “*əqrəbə*”, *alahida* “*ələhiddə*”,

alaş "əlac" (Meğri), asıl "əsil" (Quba, İraq), ajdaha "əjdaha", əcdad "əcdad", ətraf "ətraf", əyalət "əyalət" (İraq).

Sözün ortasında: çarşamba "çərşənbə", haman "həmin", halak "həlak", sabr "səbr", təsdiq "təsdiq", surat "sürət", kal "kəl", Xəlil "Xəlil", tuşman "düşmən" (Qazax), xavar "xəbər" (Qazax, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Dərbənd, Dmanisi, Çəmbərək), hekal "heykəl" (Naxçıvan, Təbriz, Dərbənd), xazna "xəzinə" (Qazax, Təbriz), caza "cəza", qaral "qərar", xazan "xəzan" (Təbriz), Zeynəf "Zeynəb" (Qazax, Qarabağ, Şəki, Gəncə, Çəmbərək, Karvansaray), Hasan "Həsən" (Qarabağ, Çəmbərək, Karvansaray), xarc "xərc" (Qarabağ, Şəki, Çəmbərək), yanı "yəni" (Qarabağ, Təbriz, Çəmbərək), qanım "qənim" (Çəmbərək), cahat "cəhət" (Karvansaray), nazar "nəzər" (Qazax, Çəmbərək, Karvansaray), yaqın "yəqin", kanar "kənar", tuşman "düşmən", sıfat "sifət" < üz, fürsət "fürsət", qiymət "qiymət", xəmra "xəmrə", karan "kərən" (Çəmbərək, Karvansaray), karantı "kərənti" (Çəmbərək), hayat "həyət" (Qazax, Çəmbərək, Naxçıvan, Muğan, Dərbənd, Meğri), xamır "xəmir" (Basarkeçər, Çəmbərək), xamıraşı "xəmirəsi" < xörək adı (Bakı), asıl "əsil", tika "tikə" (Quba), inaq "inək", curaq "çörək", supurqa "süpürgə", köhnə "köhnə", dars "dərs" (Zaqatala), maclis "məclis", xoraq "xörək", tufanq "tüfəng", yeqa "yekə", mektab "məktəb", yahar "yəhər", curbacura "cürbəcür", kufta "küftə", marmar "mərmər" (Qax), Heydar "Heydər", cəfa "cəfa", kavər "kəvər", sərhəd "sərhəd", hekal "heykəl", maxmar "məxmər", tassıx "təsdiq" (Naxçıvan), zayıf "zəif" (Naxçıvan, Dərbənd), daniz "dəniz", taza "təzə", mana "məna" (Dərbənd), düşman "düşmən" (Dərbənd, Təbriz, Dmanisi, İraq, Çəmbərək, Karvansaray),

hakim "həkim", sadaca "sədəcə", məxluğ "məxluq" (Dərbənd), man "mən", qabır "qəbir" (Dmanisi), xançal "xəncər", çaltıx "çəltik", dilavar "dilavər", cald "cəld", masal "məsəl", kalçə "kəlçə", gal "gəl", xazal "xəzəl" (Qax, Şəki), tikan "tikən" < tik sözü feli sıfat formasında (Şəki), xançal "xəncər", ataş "atəş", say "səy", kalla "kəllə", sada "sədə", halak "həlak" (Meğri), lağab "ləqəb", heyat "həyət", peyvənd "peyvənd", quvət "qüvvət", bibər "bibər", mana "məna", məxluğ "məxluq", ya:ni "yəni", çapar "çəpər" (Quba), xəbər "xəbər" (Bakı, Quba), adət "adət", bəy "bəy", bəxt "bəxt", qanşar "qənsər" < qabaq, ön, ibarət "ibarət", sadaf "sədəf", türkmən "türkmən", hökumat "hökumət", qəssab "qəssab", kərki "kərki", qəhrəman "qəhrəman" (İraq), bərabər "bərabər" (Təbriz, İraq), keçal "keçəl" (Dərbənd, İraq), çəltik "çəltik" (Bakı, Quba, Dərbənd), lağab "ləqəb", zərər "zərəl", cəfa "cəfa", ataş "atəş", yanı "yəni" (Qubadlı) və s. .

Sözün sonunda: kira "kirə", kirva "kirvə", xonça "qönçə" (Çəmbərək), çara "çarə" (Dərbənd, Qubadlı, Meğri, Çəmbərək, Karvansaray), səli:qa "səliqə", lala "lalə", noxda "nöqtə", na "nə" (Şəki), surfa "süfrə" (Şəki, Çəmbərək), qüvva "qüvvə" (Qazax, Qarabağ, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz, Muğan, Meğri), quvva "qüvvə", gora "görə" (Qubadlı), cuma "cümə" (Qazax, Qarabağ, Gəncə, Naxçıvan, Muğan), idarə "idarə" (Qazax, Muğan, Naxçıvan, Zaqatala), meyvə "meyvə" (Qazax, Dərbənd), taza "təzə" (Dərbənd, Təbriz), miyvə "meyvə", tika "tikə" (Quba), icaza "icazə" (Şəki, Quba, Çəmbərək, Karvansaray), biçərə "biçərə", qonça "qönçə", maddə "maddə" (İraq), piyalə "piyalə" (Dərbənd, İraq), xazna "xəzinə" (Qarabağ, Təbriz).

Ordubad şivəsində “qəl” sözündəki ə səsi a səsi ilə əvəzlənərək “gal” şəklində tələffüz edilir. *gal gal* formasında Zaqatalanın Aşağı Tala, Muğanlı, Gögəm şivələrində də müşahidə olunur (Naxçıvan qrupu şivələri, 1962, s. 23).

i>ı. İncə i səsinin qalın ı səsinə əvəz etməsi şivələrimizin əsasən qərb qrupu üçün xarakterik haldır. Bununla belə, Muğan, Zaqatala, Qax, Naxçıvan, Təbriz, Dərbənd şivələrində, İraq-türkmən ləhcəsində i səsinin ı səsinə keçməsi müşahidə olunur.

Bu fonetik hadisə sözün əvvəlində, ortasında və axırında özünü göstərir.

Sözün əvvəlində: *ışqırax* “*ıçqırağ*”, *ınltı* “*inilti*”, *innaf* “*innab*” (Qazax, Çəmbərək, Karvansaray), *ışdah* “*ıştaha*”, *ısdammax* “*ıslanmaq*”, *ıdara* “*ıdarə*”, *ıstaha* “*ıstaha*” < *səliqəli*, *ıraxlaş* “*ıraxlaş*” < *ızaqlaş*, *ışıldamax* “*ışıldamaq*”, *ımkan* “*imkan*”, *ınkar* “*ınkar*”, *ıntizam* “*intizam*”, *ısbat* “*ısbat*”, *ıxdıyar* “*ixtiyar*” (Çəmbərək, Karvansaray), *ılxı* “*ılxı*”, *ılx* “*ılxı*”, *ılan* “*ılan*” (Qarabağ, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Çəmbərək, Karvansaray, Meğri), *ıxtılat* “*ıxtılat*” (Dərbənd), *ıxdıy^or* “*ixtiyar*”, *ıssıt* “*ıssıt*” < *qızdır* (Meğri), *ışıx* “*ışıq*”, *ıldırım* “*ıldırım*” (Qazax, Çəmbərək, Karvansaray, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Meğri, Zaqatala), *ılx* “*ılxı*” (Qarabağ, Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək, Karvansaray, Meğri, Qax) və s.

Sözün ortasında: *bıldırçın* “*bildirçin*”, *bıldır* “*bildir*” (Qazax, Dmanisi), *kıf* “*kif*”, *qıymat* “*qiyət*”, *katıf* “*katib*”, *zalım* “*zalim*” (Qazax), *ıraq* “*ıraq*” (Qazax, Çəmbərək, Karvansaray), *təsdiq* “*təsdiq*”, *kıra* “*kirə*”, *kirva* “*kirvə*”, *qısım* “*qisim*” < *hissə* (Çəmbərək), *qısmat* “*qismət*”, *sıfat* “*sifət*”, *taxsır* “*təqsir*”, *xamır* “*xəmir*”, *qıyax* “*qiyax*” < *ot*

növü, *cıncılım* “*cincilim*”, *ziyan* “*ziyan*”, *nışan* “*nişan*”, *cınar* “*çinar*”, *xılas* “*xilas*” (Çəmbərək, Karvansaray), *bır* “*bir*” (Ordubad, Naxçıvan), *yıl* (Naxçıvan), *pıtı* “*piti*”, *ta:rix* “*tarix*” (Naxçıvan), *kafir* “*kafir*”, *muharıba* “*müharibə*” (Dərbənd), *zabıt* “*zabit*”, *tılsım* “*tilsim*”, *tıfıl* “*tifil*”, *sətır* “*sətir*”, *Tahir* “*Tahir*”, *hasıl* “*hasil*” (İraq), *vic-vica* “*vic-vicə*”, *tın* “*tin*” (Bakı), *İğriğ* “*İqriq*” (Quba), *hırs* “*hirs*”, *sır* “*sirr*”, *divar* “*divar*”, *sıfariş* “*sifariş*”, *qılba* “*qiblə*”, *şayır* “*şair*”, *tacır* “*tacir*”, *ayıp* “*eyib*”, *acız* “*aciz*”, *zamin* “*zamin*”, *qabil* “*qabil*”, *layıx* “*layiq*” (Meğri), *xayın* “*xain*” (Meğri, İraq), *əzazıl* “*əzazil*”, *kesix* “*kəsik*”, *qıymat* “*qiyət*”, *xalis* “*xalis*”, *tarix* “*tarix*”, *vayıs* “*bais*”, *namızad* “*namizəd*”, *nıq* “*nitq*”, *cıns* “*cins*”, *təsdiq* “*təsdiq*” (Şəki), *sıçan* “*sıçın*”, *hasıl* “*hasil*”, *qısmat* “*qismət*”, *sırr* “*sirr*”, *mısqal* “*misqal*”, *fayız* “*faiz*” (Təbriz), *fırını* “*firni*” (Qazax, Qax).

Sözün sonunda: *karantı* “*kəranti*”, *Baxşalı* “*Baxşəli*”, *binalı* “*binəli*” < *həmişə* (Çəmbərək), *dahı* “*dahi*” (Dərbənd), *mavı* “*mavi*”, *xüsusi* “*xüsusi*”, *yeddi* “*yeddi*” (İraq) və s.

ö>o. Azərbaycan dili şivələrində ö saitini o saitinin əvəz etməsi geniş yayılmış fonetik hadisə deyil. Bu fonetik hadisə sözün birinci hecasında özünü göstərir. Məsələn: *noxta* “*nöqtə*” (Şəki, İraq, Çəmbərək), *nobalnan* “*növbə ilə*” (İraq), *kusov* “*kösöv*”, *xorak* “*xörək*”, *bilov* “*bülöv*”, *bitov* “*bütöv*”, *kisov* “*kösöv*” (Dərbənd), *novat* “*növbə*”, *şoyğ* “*sövq*”, *noqta* “*nöqtə*”, *tova* “*tövbə*”, *noğda* “*nöqtə*” (Çəmbərək), *xonça* “*qönçə*” (İraq, Çəmbərək), *noxsan* “*nöqsən*” (Dərbənd, Çəmbərək), *toyla* “*tövlə*” (Qazax, Çəmbərək), *konul* “*könül*”, *nokər* “*nökər*” (Qazax), *koñul* “*könül*”, *kontoy* “*köntöy*” < *tərs* (Çəmbərək), *o:lad* “*övlad*”, *mo:zu* “*mövzu*”, *mo:hur* “*möhür*”, *no:bə* “*növbə*”, *to:la* “*tövlə*”, *ko:hna* “*köhnə*” (Təbriz), *noğda*

“nöqtə” (Şəki, Çəmbərək), *tovla* “tövlə”, *köso* “kösöv”, *pito* “bütöv”, *çol* “çöl” (Şəki), *xorəx*’ “xörək”, *mohumat* “mövhumat”, *qonça* “qönçə”, *sovda* “sövda” < sevda (Meğri), *to:ba* “tövbə” (Təbriz, Meğri).

ö saitini o saitinin əvəz etməsi Naxçıvan qrupu şivələrindən Culfa rayonu şivəsində bir sözdə - **gora** “görə” sözündə, Quba şivəsində isə **nobat** “növbə” sözündə təsadüf edilir.

ü>u. u səsinin ü səsinə əvəz etməsi şivələrimizdə özünü göstərən fonetik hadisələrdən biridir. Azərbaycan dilinin başqa şivələrinə nisbətən bu hadisəyə Muğan, Zaqatala, Qax və Qazax şivələrində daha tez-tez rast gəlmək mümkündür (M.Şirəliyev, 1967, s. 43). Bununla yanaşı ü səsinə u səsi əvəz etməsi Bakı, Quba, Təbriz, Şəki, Dərbənd, Naxçıvan qrupu, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Karvansaray, Meğri, eləcə də İraq-türkman şivələrində müşahidə olunur. Məsələn, *surfa* “süfrə” (Şəki, Qazax, Meğri, Zaqatala, Qax), *quvatdı* “qüvvətli”, *duqu* “düyü”, *uş* “üş” < üç, *yunqul* “yüngül”, *qul* “gül”, *dun* “dün” < dünən (Zaqatala, Qax), *quvat* “qüvvə” (Bakı, Quba, Meğri), *Mursal* “Mürsəl”, *urumceg* “ürümceg” < hörümçək (Quba), *quva²t* “qüvvə”, *muxdəsar* “müxtəsər”, *xulasa* “xülasə”, *xula²seyi* “xülasə”, *qurba²t* “qürbət”, *gumra²h* “gümrah” (Meğri), *duşman* “düşmən” (Təbriz, Çəmbərək), *mohur* “möhür”, *mumkin* “mümkün”, *gurbət* “qürbət”, *subut* “sübut” (Təbriz), *umit* “ümid” (Təbriz, Meğri), *yunqul* “yüngül”, *un* “ün”, *quvvalı* “qüvvəli” (Qazax), *zulmat* “zülmat” (Şəki, Qazax, Təbriz, Meğri), *burc* “bürc”, *yunul* “yüngül”, *koşul* “könül” (Çəmbərək), *qusur* “qüsür”, *umut* “ümid”, *guman* “güman”, *xususu* “xüsusi”, *hucum* “hücum” (Çəmbərək, Karvansaray), *tuşman* “düşmən”, *qunc*

“künc” (Qazax, Çəmbərək), *sutun* “sütun” (Naxçıvan, Muğan, Dərbənd, Meğri), *cuma* “cümə” (Qazax, Naxçıvan, Təbriz, Çəmbərək, Meğri), *guya* “güya”, *qunurta* “günorta”, *şuvut* “şüyüt” (Dərbənd), *usyan* “üsyən”, *umud* “ümid”, *usul* “üsul”, *qunorta* “günorta”, *murabba* “mürəbbə”, *zulm* “zülüm”, *qulla* “güllə”, *burc* “bürc”, *mutlaq* “mütləq”, *xususı* “xüsusi” (İraq), *şua* “şüa”, *dunya* “dünya” (Dmanisi), *sut* “süd”, *sumbul* “sünbül”, *supra* “süprə” < süfrə, *yuqən* “yüyəən”, *yuq* “yük” (Zaqatala), *yunqul* “yüngül”, *duğu* “düyü” (Qax), *uç* “üç” (Zaqatala, İraq, Qax) və s.

e>a e səsinə a səsi əvəz etməsi şivələrimizdə geniş yayılmamışdır. Bu fonetik hadisə Quba, Bakı, Qazax, Muğan qrupu şivələrində, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək Karvansaray, eləcə də İraq-türkman şivələrində az halda özünü göstərir. Məsələn: *hayva* “heyva” (Bakı, Quba, Qazax), *hayvan* “heyvan”, *quzay* “qüzey” (Quba), *aşq* “eşq”, *pancar* “pencər”, *başarmağ* “becərmək”, *yarkökü* “yerkökü”, *aynan* “eynən” (İraq-türkman), *Ayvaz* “Eyvaz” (Qazax, Çəmbərək, Karvansaray), *ayv* “eyib”, *hayf* “heyf”, *qaydına qalmaq* “qeydinə qalmaq” (Çəmbərək, Karvansaray), *ayf* “eyib” (Qazax).

ö>u. Bu fonetik hadisəyə Təbriz şivəsində rast gəlinir: *xurəx*’ “xörək”, *quncə* “qönçə”, *nukər* “nökər”.

i>u. i səsinə u səsi əvəz etməsi Azərbaycan dili şivələrindən İraq-türkman şivəsində müşahidə olunur. Məsələn: *vucdan* “vicdan”, *duvar* “divar”, *yıldırım* “yildirim” < ildirim, *şumal* “şimal”.

Qərbi Azərbaycan şivələrində incə saitləri qalın saitlərə əvəz etməsi i>ı, ə>a, ü>u səsləri arasında müşahidə olunur (Erdal Karaman, 2011, s.45).

E.Əzizov yazır: “Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri qalınlaşma xüsusiyyəti ilə seçilir. Bu xüsusiyyət ən çox ə>a, ü>u, i>ı əvəzlənmələrində özünü göstərir. Bunların içərisində geniş yayılan ə>a (xavar, sufət, numra, kal və s. kimi) əvəzlənməsidir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu hadisəyə dialekt və şivələrimizin hamısında rast gəlmək mümkündür”. (E. Əzizov, 1973, s. 17).

3. Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitləri əvəz etməsi

Azərbaycan dili şivələrində dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitləri əvəz etməsi geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. M.Məmmədli Təbriz, M.İslamov Dərbənd şivələrində bu fonetik hadisəni, yəni dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitləri əvəz etməsi fonetik hadisəsini “arxasına saitlərinin arxasına satları ilə əvəzlənməsi” adı ilə izah etmişlər (M.Məmmədli, 2007, s. 32-34; Dərbənd, 2009, s. 11-16).

o, u, ö, ü dodaqlanan saitlərin **a, ı, e, ə, i** dodaqlanmayan saitləri əvəz etməsi sözün müxtəlif yerlərində müşahidə olunur.

o>a. Bu fonetik hadisə əsasən Azərbaycan dilinin cənub qrupu şivələrinə xasdır. **o** səsini **a** səsi əvəz etməsi Bakı, Dərbənd, İraq- türkmən, Qərbi Azərbaycanın Meğri, Dərələyəz şivələrində sözün əvvəlində və ortasında özünü göstərir.

Sözün əvvəlində: *av* “ov”, *avçı* “ovçu” (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Meğri, Dərələyəz, İraq), *avic* “ovuc” (Naxçıvan, Ordubad, Meğri), *avdix ovduq* (Naxçıvan, Meğri, Dərələyəz), *avid* “ovud” (Naxçıvan, Ordubad, Meğri, Dərbənd, İraq) və s.

Sözün ortasında: *qavırma* “qovurma”, *qavmax* “qovmaq” (Naxçıvan, Ordubad, Meğri), *tavla* “tovla”, *savırmaz* “sovurmaq” (Naxçıvan, Meğri, Dərələyəz), *malla* “molla” (Təbriz, Dərbənd, Meğri), *qahum* “qohum” (Dərələyəz), *davğa* “dovğa” (Naxçıvan), *qavmax* “qovmaq”, *çavqın* “çovğun”, *qənav* “qənov” (Meğri), *tavlamaz* “tovlamaq” (Təbriz, Meğri), *xaca* “xoca”, *qapmax* “qopmaq”, *simavər* “simovər” < *samovar* (Təbriz), *havuz* “hovuz”, *davşan* “dovşan” (Naxçıvan, Dərbənd), *bızav* “buzov” (Ordubad, Dərbənd, İraq), *qavun* “qovun”, *qavağ* “qovaq”, *girav* “girov”, *qavurma* “qovurma” (Dərbənd), *cilav* “cilov”, *pılav* “pulov” (Ordubad), *bıxav* “buxov”, *qavğa* “qovğa” (Naxçıvan, Ordubad, Meğri, Dərbənd, İraq), *qavın* “qovun” (Naxçıvan, Ordubad, Meğri, Dərbənd, Təbriz, İraq), *oxlav* “oxlov” (Ordubad, İraq), *dalan* “dolan”, *dalaşmaq* “dolaşmaq” (İraq) və s.

ö>ə. Azərbaycan dili şivələrinin cənub və şərq qrupunda müşahidə olunan fonetik hadisələrdən biri də **ö** səsini **ə** səsinin əvəz etməsidir. **ö>ə** səsəvəzlənməsi əsasən sözün birinci hecasında müşahidə olunur. Məsələn: *dəvlət* “dövlət” (Naxçıvan, Meğri, Qbadlı), *kösəv* “kösöv” (Naxçıvan, Qbadlı), *təvci* “tövcü” < *töycü* (Naxçıvan, Meğri), *əvlət* “övlad”, *dəvr* “dövr”, *əmir* “ömür”, *həfsələ* “hövsələ”, *əfgə^lla^lma^lx* “öfgələmək” (Meğri), *cəviz* “cövüz” < *qoz*, *kəfşən* “köfşən” (Meğri, Dərələyəz), *əvlad* “övlad”, *təvlə* “tövlə” (Naxçıvan, Ordubad, Meğri, Cəbrayıl), *həvsələ* “hövsələ”, *dəvir* “dövr” (Çəmbərək), *əfkələ* “öfkələ”, *əzbək* “özbək”, *çəmçə* “çömçə”, *kəvşəməğ* “kövşəmək”, *məhtac* “möhtac”, *çəhrə* “çöhrə”,

cəvlan "cövlan" (İraq), döyrüş "dərviş", köykür "kəfkir", lövhələməx' "ləhləmək" (Çəmbərək) və s.

Şivələrimizdə ö>ə səşəvzlənməsinə sözün ikinci hecasında da müşahidə olunur. Məsələn: bitəv "bütöv", bənəfşə "bənövşə", biləv "bülöv" (Naxçıvan, Ordubad, Cəbrayıl, Meğri, İraq) və s.

u>ı. Bu fonetik hadisə əsasən dilimizin şərq, qərb və cənub qrupu şivələrində, eyni zamanda Dərbənd, İraq-türkmən şivələrində müşahidə olunur. u>ı səşəvzlənməsi sözün əvvəlində, ortasında və axırında özünü göstərir.

Sözün əvvəlində: ildız "ulduz" (Qazax, Çəmbərək), ışaq "uşaq", (Bakı).

Sözün ortasında: bızo: "buzov", bıxo: "buxov", Qısar "Qusar" (Quba), zırna "zurna" (Quba, İraq), pısmax "pusmaq" (Dmanisi), sıvax "suvaq", tırp "turp", arzulamax "arzulamaq", axır "axur" (Çəmbərək, Karvansaray), qoyın "qoyun", bızay "buzov", munın "bunun" (Qazax), savın "sabun" (Qazax, Çəmbərək), Mahmud "Mahmud", qavıl "qəbul", mahıt "mahud", sığırta "suğırta", bıxov "buxov" (Şəki), namıs "namus", Avdilla "Abdulla" (Şəki, Dmanisi, Çəmbərək), pıl "pul", bıra "bura", bığda "buğda", bıynız "buynuz", bılağ "bulaq", dırna "durna", uğıl "uğul" <oğul, quyın "quyun" <qoyun (Dərbənd), bızav "buzov", bıxau "buxov", buynız "buynuz", burın "burun", tırac "turac", quyrıq "quyruq", munın "bunun", quyrığ "quyruq" (İraq), bıxov "buxov", (Dərbənd, İraq), qoyın "qoyun" (Qazax, İraq), bığda "buğda", bız "buz", bıra "bura", ışaq "uşaq", vırdım "vurdum" (Bakı), bı "bu", bılar "bunlar" (Bakı, Qazax), dıva "dıva" <dua, qılp "qulp", armıt "armud" (Qazax, Meğri), çıbıx "çubuq", quyrıx "quyruq", udın "odun", utız "otuz",

qanın "qanun" (Meğri), muncıx "muncuq", qoşın "qoşun", xurcın "xurcun", boyın "boyun", oyun "oyun", odın "odun", noğıl "noğul", qotur "qotur" (Təbriz), bıra "bura", bığda "buğda" (Naxçıvan, Ordubad), burın "burun", bılaq "bulaq", bınnar "bunlar", bıynız "buynuz", pıl "pul", tırp "turp", pıtax "budaq", Mıstafa "Mustafa", Cılfa "Culfa", Mıxdar "Muxtar" (Naxçıvan), pıt "pud" (Qazax, Naxçıvan) və s.

Sözün axırında: qorxı "qorxu", doğrı "doğru", yuxı "yuxu" (İraq), oxı "oxu" (Dərbənd, İraq), arzı "arzu" (Çəmbərək, Karvansaray, İraq), dılı "dolu", durı "duru", tıxlı "toğlu" (Meğri), bı "bu" (Naxçıvan, Ordubad) və s.

u>ı. Bu fonetik hadisəyə Bakı və Quba şivələrində rast gəlinir. Məsələn: quzi "quzu", durı "duru", Nuri "Nuru" (Bakı, Quba), lori "loru", kudi "kudu", quyi "quyu" (Bakı), qurı "quru", çutqı "çutqu", yumrı "yumru", toğlı "toğlu" (Quba) və s.

u>a Azərbaycan dili şivələrində u>a səşəvzlənməsi az təsadüf edilən fonetik hadisələrdən biridir. Bu fonetik hadisə Bakı, İraq-türkmən şivələrində özünü göstərir. Məsələn: oxar "oxur", quradı "qurudu" (Bakı), mağam "muğam", tumurcağ "tumurcuq", saval "suval" <sual (İraq).

u>i. Bu səs əvəzlənməsinə şivlərimizdə az rast gəlinir. Bu fonetik hadisə sözün əvvəlində, ortasında və axırında özünü göstərir.

Sözün əvvəlində: ildız "ulduz" (Naxçıvan, Qubadlı, Muğan, Qax), izinboğaz "uzunboğaz" (Zaqatala), ışax "uşaq" (Zaqatala, Muğan), Məhmud "Mahmud" (Qax), Temir "Teymur" (Qazax, Qax, Şəki, Gəncə, Çəmbərək, Basarkeçər), və s.

Sözün ortasında: bizav “buzov” (Muğan Qax), bizoğ “buzov” (Sabirabad, Qax), biyil “bu il” (Şəki, Qax), mə:sil “məhsul” (Bakı, Şamaxı, Qazax, Muğan), mənsil “məhsul” (Şəki, Sabirabad, Qubadlı, Qax) və s.

Sözün axırında: quri “quru”, duri “duru”, yuxi “yuxu”, oğri “oğru” (Bakı, Muğan Ordubad), qonşi “qonşu” (Bakı, Şamaxı, Şəki, Muğan Qax), yumri “yumru” (Bakı, Muğan Zaqatala, Qax) və s.

ü>i. i səsinin **ü** səsi əvəz etməsi Azərbaycan dili şivələrinin şərq qrupu üçün xarakterik olsa da, Dərbənd, Şəki, Qərbi Azərbaycanın Meğri, İraq- türkmən şivələrində də müşahidə olunur. Bu fonetik hadisə sözün əvvəlində, ortasında və axırında özünü göstərir.

Sözün əvvəlində imid “ümid”, imumiyyətlə “ümumiyyətlə”, ifirmək üfürmək, iskitik “üskük”, için “üçün” (İraq) və s.

Sözün ortasında: kilfənd “külfənd” <külfət (Bakı), cürinti “çürüntü”, üzig “üzük”, hüngil “hüngül” < yüngül, kürig “kürüg” < at balası, bilov “bülöv”, gümüş “gümüş”, ükiz “öküz”, hündür “hündür”, kürpi “körpü”, bitov “bütöv”, böyig “böyük” (Dərbənd), kifdə “küftə”, midət “müddət”, binərvə “bünövrə”, niminə “nümünə”, Miseyip “Müseyip”, mifdə “müftə”, Zilfiqar “Zülfüqar”, söyit “söyüd”, Minə^əvva^r “Münəvvər”, bölix^l “bölük”, böyix “böyük” (Meğri), yüngil “yüngül”, sipirgə “süpürgə”, üzik “üzük”, hörük “hörük” (İraq), Zileyxa “Züleyxa”, biləv “bülöv” (İraq, Meğri), sünbil “sünbül”, bitəv “bütöv”, Miseyib “Müseyip”, milayim “mülayim”, cirbəcirə “cürbəcirə” “cürbəcürə”, kiqlat “küqlat”, kömir “kömür”, Əbdil “Əbdül”, Zilfiqar “Zülfüqar” (Naxçıvan, Meğri), biləv “bülöv” (Ordubad), kötix^l “kötük”, Göynix^l “Göynük”, döşdix^l “dözdük”, Minəvvər “Münəvvər”,

bilöv “bülöv”, (Şəki), süri “sürü” (Şəki, İraq), üti “ütü” (Şəki, Dərbənd), Zülviqar “Zülfüqar”, mileyim “mülayim” (Çəmbərək), təcribə “təcürbə” (Qazax) və s.

Sözün axırında: hüni “hünü”, Güli “Gülü”, kürpi “körpü” (Quba), güzgi “güzgü” (Quba, Şəki, Naxçıvan, İraq, Meğri), tülki “tülkü” (Quba, Ordubad, Təbriz, Naxçıvan), bölgü “bölgü”, düyi “düyü” (Meğri), körpi “körpü”, quştüki “quştükü” < balış (İraq), tülki “tülkü”, körpi “körpü”, dügi “düyü” (Dərbənd, Təbriz), süri “sürü”, kürsi “kürsü” (Şəki, Təbriz), tüssi “tüstü” (Təbriz) və s.

ü>i səşəvəzlənməsi şəkilçilərdə də özünü göstərir. Dərbənd şivəsində bəzi sözlərə leksik və ya qrammatik şəkilçi qoşulduqda “ü dodaq saitinin ahənginə tabe olmayaraq onun damaq variantı **i** ilə işlənir: Məsələn: suti “südü”, tükib “töküb”, üzi “üzü”, düşdigim “düşdüyüm”, üzim “üzüm”, özim “özüm”, üçimci “üçümcü”, dördimci “dördüncü”, bö:gim “böyüyüm” (Dərbənd, 2009, s. 19).

4. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitləri əvəz etməsi.

Azərbaycan dili şivələrində dodaqlanmayan saitlərin hamısı bu səs əvəzlənməsində iştirak edir.

a>o. a səsinin **o** səsi əvəz etməsi əsasən şərq qrupu şivələrinə xas olan fonetik hadisələrdən biridir. Bu, Azərbaycan dialdektologiyasında “o”-laşma hadisəsi də adlandırılır. **a>o** səşəvəzlənməsi Naxçıvan, Ordubad, Dərbənd, Şəki, Qazax, Zaqatala – Qax, Qərbi Azərbaycanın Meğri şivələrində özünü göstərir. Bu fonetik hadisəyə sözün əvvəlində və ortasında rast gəlinir.

Sözün əvvəlində: *o:xur* “axur” (Quba), *ombar* “ambar”, *obir* “abır”, *oman* “aman” (Meğri), *ovam* “avam” (Dərbənd) və s.

Sözün ortasında: *boca* “baca”, *popağ* “papaq”, *doban* “daban”, *dova* “dava” (Bakı), *saxsoğan* “saxsağan”, *çarsof* “çarşab”, *dovar* “davar”, *gomüş* “gamiş” < *camış* (Quba), *boba* “baba” (Bakı, Quba, Ordubad, Dərbənd, Meğri), *bobat* “babat” (Bakı, Meğri), *lovaş* “lavaş”, (Quba, Meğri), *boyatı* “bayatı”, *Nobat* “Nabat”, *homı* “hamı”, *tomaşa* “tamaşa”, *boğ* “bağ”, *yovan* “yavan”, *xom* “xam”, *qopı* “qapı”, *Sovalan* “Savalan”, *İsrofil* “İsrafil”, *imom* “imam” (Meğri), *popax* “papaq” (Ordubad, Şəki, Meğri), *yoxun* “yaxın”, *hovla* “halva” (Naxçıvan), *bormax* “barmaq”, *bo.vat* “babat”, *boval* “baval” < *günah*, *bova* “baba”, *bofa* “bafa”, *Do:d* “Davud” (Şəki), *covan* “cavan” < *gənc*, *yovaş* “yavaş”, *boyatı* “bayatı”, *şoftalı* “şaftalı”, *boş* “baş”, *boşqa* “başqa”, *qovali* “qavali” < *gavalı*, *boci* “bacı”, *xotun* “xatun”, *yolov* “yalov” < *alov*, *qotuğ* “qatıq” (Dərbənd), *hova* “hava” (Bakı, Dərbənd), *tova* “tava” (Quba, Dərbənd), *comuş* “camış”, *poşdan-poşa* “başdan-başa”, *çarşoy* “çarşab” (Qazax), *suvoy* “subay” (Şəki, Qazax), *yovaş-yovaş* “yavaş-yavaş” (Bakı, Qazax) və s.

Bakı şivəsində isimlərin axırında işlənən **a** saiti mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxs tək və cəm şəkilçilərini qəbul etdikdə **a>o** səsəvəzlənməsi baş verir. Məsələn: *boban* “sənin baban”, *aton* “sənin atan”, *ato:uz* “sizin atanız”, *xalo:uz* “sizin xalanız”.

“Müasir türk dillərində “o”-laşma hadisəsini özündə ən çox əks etdirən özbək dilidir, Məsələn: *çoy*<*çay*, *kiymok*, *olov*, *ota* (ata), *farmon*, *odam*, *odim* (addım), *kitob*, *boş*<*baş*, *bobo*. Başqa türk dillərində də bu hadisəyə rast gəlmək mümkündür;

Yakut dilində: *olus*<*alıs*, *xomus*<*xamıs*, *xotun*<*xatun*, *sollır*<*salır*; *Xakas dilinin Qızıl dialektində:* *oboom*<*abaam* (mənim dayım), *poboom*<*pabam* (mənim atam) və s. *qaraqalpaq dilində:* *djovan*<*djavan* və s.; *uyğur dilində:* *bova*, *dova*<*davan* (pereval), *koşuk*<*qaşıq*, *oçuk*<*açıq*” (M.İslamov, 1968, s. 27).

Azərbaycan dili şivələrində **a>o** səsəvəzlənməsi ilə bağlı M.Şirəliyev yazır: “o”laşma hadisəsi ilə məşhur olan **a** səsini **o** səsi ilə əvəzlənməsi daha çox Bakı dialektinə aiddir. Bunu da qeyd etməliyik ki, türk dillərində təsadüf edilən “o”laşma hadisəsi müqayisəli tarixi üsulun tətbiq edilməməsi nəticəsində çox vaxt tat dilinin və ya tacik dilinin təsiri ilə izah edilirdi. Dilçilik məsələlərinin müzakirələrindən sonra müqayisəli-tarixi üsulun tətbiqi nəticəsində məlum oldu ki, **a** səsini **o** səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi türk dillərinin əsas fonetik qanunlarından biridir” (Naxçıvan qrupu şivələri, 1962, s. 26).

a>u. Bu fonetik hadisə Bakı şivəsində özünü göstərsə də, Quba, Dərbənd, Naxçıvan, Qazax, Qarabağ, Şəki, Zaqatala, İraq-türkmən şivələrinin söz kökündə və şəkilçinin tərkibində də müşahidə olunur. Məsələn: *Cuad* “Cavad”, (Bakı, Qazax, Zaqatala), *uara* “avara”, *tua* “tava”, *gualı* “gavalı”, *suatdi* “savadlı” (Bakı), *cuvab* “cavab” (Naxçıvan, İraq), *cuab* “cavab” (Naxçıvan), *yuvağ* “yavaq”, *duva* “dava”, *uvand* “avand” (Quba), *cuvan* “cavan” (Quba, Dərbənd, Şəki, Zaqatala), *yuan* “yavan” (Bakı, Qazax, Zaqatala), *yuaş-yuaş* “yavaş-yavaş”, *qurtul* “qurtar” (Qazax), *suvab* “savab”, *sumavar* “samavar”, *luvaş* “lavaş”, *muğara* “mağara” (Dərbənd), *cuğab* “cağab” < *cavab* (Quba, Dərbənd, İraq), *yuvaş* “yavaş” (Bakı, Dərbənd, İraq), *buğarsıx* “bağıracaq”,

buğarsax “bağıracaq”, zuvallı “zavallı” (İraq), yuvan “yavan” (Bakı, Qazax, Zaqatala) və s.

a>u səsəvəzlənməsi Quba, Gürcüstanın Dmanisi şivəsində şəkilçinin qoşulması nəticəsində də özünü göstərir: atun “sənin atan” (Quba), tulluyar “tullayar”, qocuyu “qocanı”, buruynan “burayla” (Dmanisi).

ə>ö. ə səsini **ö** səsi əvəz etməsi əsasən şərq və cənub qrupu şivələrindən Bakı, Qazax şivələrində özünü göstərir. Eyni zamanda bu fonetik hadisə Quba, Dərbənd şivəsində də müşahidə olunur. Məsələn: nöşün “nə üçün”, bösdü “bədi”, hövəs “həvəs”, dövrüş “dəviş”, kövər “kəvər” (Bakı), öyöy “əyəy”, köykür “kəfkir”, möhübbat “məhəbbət” nöfsü “nəfəsi”, söylördü “söyləyərdi”, görsöydü “görsəydi” (Qazax), mö:kəmə “məhkəmə”, dövrüş “dəviş” (Quba), dövrüş “dəviş”, övölüg “əvəlik”, övəlig “əvəlik”, hövəkdəstə “həvəkdəstə”, övval “əvval”, hövə “həvə”, çöküç “çəkic” (Dərbənd), dövə “dəvə” (Bakı, Dərbənd), növə “nəvə” (Quba, Dərbənd).

e>ö. Bu fonetik hadisə əsasən şərq və qərb qrupu şivələrində müşahidə olunur. **e>ö** səsəvəzlənməsi Şəki, Təbriz, Dərbənd, Naxçıvan qrupu, Şahbuz rayonu Qoşa Diza, Cəhri, Şərur, Gürcüstanın Dmanisi, Qərbi Azərbaycanın, Çəmbərək, Karvansaray, Meğri şivələrində də özünü göstərir. **e>ö** səsəvəzlənməsi sözlün əvvəlində və ortasında müşahidə olunur.

Sözlün əvvəlində : öv “ev” (Naxçıvan, Dərbənd, Çəmbərək), öy “ev” (Bakı, Qazax, Gəncə, Quba, Şəki, Təbriz, Dərbənd, Muğan Tovuz, Dmanisi, Çəmbərək, Karvansaray, Basarkeçər), öylət “evlad” (Qazax, Çəmbərək, Basarkeçər), övlən “evlən” (Dərbənd, Çəmbərək), ö:cüx¹ //öycüx¹//öycük “evcik” (Çəmbərək), öycük “evcik” (Muğan) və s.

Sözlün ortasında: sö:meg “sevmək” (Bakı, Meğri), sö:ndi “sevindi” (Bakı), Hüsöyn “Hüseyn” (Naxçıvan), öylənmax “evlənmək” (Şəki), döyül “deyil”, döv “dev”, söyünmax “sevinmək”, çö:r “çevir” (Şəki), çöyrülüf “çevrilib”, söyün “sevin” (Qazax, Çəmbərək, Basarkeçər), günöy “günəy” (Qazax, Çəmbərək), sövmax “sevmək” (Şəki, Təbriz), döyür “deyil”, Elsövən “Elsevən” (Təbriz), çövür “çevir”, nöyüt “neft” (Şəki, Dərbənd, Çəmbərək), dögi “deyil” (Dərbənd), ö: “ev”, sö:mağ “sevmək”, dö:gü “deyil”, sö:gi “sevgi” (Quba, Muğan), sövədəm “sevərəm” (Dərbənd), dögül “deyil” (Muğan), döy “deyil”, Möhvalı “Mehbalı”, nöyt “neft”, Sövda “Sevda”, söyməx¹ “sevmək”, Sülöyman “Süleyman”. çöyür “çevir”, Söyn “Hüseyn” (Çəmbərək), Mirtöyül “Mirtəyil” (Karvansaray), sövgü “sevgi”, Möhrüban “Mehriban”, löhüm “lehim” (Meğri), cö:üz “ceviz” <qoz , çö:rməx¹ “çevirmək” (Çəmbərək, Dmanisi), söyündü “sevindi” (Dmanisi), sö:ndü “sevindi” (Çəmbərək), dögür “deyil”, döğü “deyil” (Bakı, Şamaxı, Naxçıvan), söndü “sevindi” (Bakı, Muğan), nö:t “neft”, çöçələ “çəçələ” <barmaqlardan biri (Muğan) və s.

ı>u. ı səsinin **u** səsi əvəz etməsi Bakı, Quba, Dərbənd, Zaqatala-Qax, Muğan şivələrində, bəzi hallarda isə Naxçıvanın Şərur şivəsində, İraq-türkman ləhcəsində özünü göstərir. Bu fonetik hadisəyə sözlün ortasında və axırında rast gəlinir.

Sözlün ortasında: qarpuz “qarpız”, pambuğ “pambiq” (Bakı, Quba, İraq-türkman), armud “armud”, yoxun “yaxın” (Bakı, Quba), sabun “sabın” (Bakı), yaxun “yaxın” (Bakı, Naxçıvan), Naxçıvan “Naxçıvan”, qarğudalı “qarğıdalı” (Naxçıvan), ağır “ağır”, hazur “hazır”, paxul “paxıl”, ayluğ “aylıq”, baluğ “balıq”, ağıl “ağıl”, saruğ “sarıq”, gomuş

“gamiş” < camiş, palut “palid”, yağuş “yağış”, ağız “ağız”, a:şuğ “aşıq”, salxum “salxım”, açuğ “açıq”, yarımçuğ “yarımçıq”, Dağusdan “Dağıstan” (Quba), azğun “azgın”, artuğ “artıq”, artux “artıq”, arşun “arşın”, açuğ “açıq”, açux “açıq”, barut “barıt”, qaşux “qaşuq”, yazuğ “yazıq”, yazux “yazıq”, yalğuz “yalqız”, tapşur “tapşır”, xurda “xırda”, naxur “naxır”, xurdavat “xırdavat”, buxçı “bıçqı”, basuğ “basıq”, qabuğ “qabıq”, yastuğ “yastıq”, yastux “yastıq”, qaburğa “qabırğa” (İraq), aşuğ aşuq “(Quba, Dərbənd, İraq), yaşduğ “yastıq”, çaruğ “çarıq”, palçuq “palçıq”, qatuğ “qatıq”, sanduğ “sandıq” (Quba, Dərbənd), ayğur “ayğır”, barut “barıt”, artuğ “artıq”, yaşul “yaşıl”, yapış “yapuş”, yayluğ “yaylıq”, yanaşu “yanaşı”, qaruşuğ “qarışıq”, sarmaşuq “sarmaşıq”, qaranduğ “qaranlıq” (Dərbənd), qaşuğ “qaşuq” (Dərbənd, İraq), yarpuz “yarpız” (Quba, Dərbənd, İraq), xatun “xatın” (Təbriz, Dərbənd), tusbəğa “tısbağa”, sandux “sandıq”, qabux “qabıq”, pambux “pambıq”, palçux “palçıq” (Təbriz), xamut “xamıt”, dubur “dıbır” (Karvansaray), şuşırmax “şığımaq”, buçax “bıçaq”, puçax “bıçaq”, comuş “camiş”, quroy qırov “(Çəmbərək, Karvansaray) və s

Sözün axırında: qarğu “qarğı”, hamu “hamı” (Quba), ağu “ağı”, acu “acı” (İraq), çalğu “çalğı” (Quba, Dərbənd), saru “sarı”, ayru “ayrı”, ayu “ayı”, aru “arı”, yanaşu “yanaşı” (Dərbənd), qapu “qapı” (Dərbənd, İraq) və s.

Bakı şivəsində sonu *ı* saiti ilə bitən sözlər mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxs tək və ya cəmində işləndikdə mənsubiyyət şəkilçisinin tərkibindəki *ı* saiti *u* saitinə keçir. Məsələn: bacun “sənin bacın”, qapun “sənin qapın”, çərpayun “sənin çərpayın”, bacuuz “sizin bacınız”, qapuuz

“sizin qapınız”, çərpayınız “sizin çərpayınız” və s. Eyni zamanda Bakı şivəsində əmr formasının III şəxs tək və II şəxs cəm şəkilçisində olan *ı* səsi *u* səsində çevrilir. Məsələn: alsun “alsın”, aluz “alın” və s. Bu fonetik hadisə şühudi keçmiş zamanın II şəxs tək və cəmində olan *ı>u* səsəvəzlənməsinə baş verir. Məsələn: aldun “aldın”, alduz “aldınız” (Bakı).

“Azərbaycan dilinin qədim dövrlərində müasir dilimizdəki *ı* səsinin yerinə *u* səsi işlənmişdir. Ona görə də artuğ, aşuğ, qapu və s. bu tipli sözlərdə *u* səsinin mövcudluğu əslində tarixi xüsusiyyətin saxlanması, onun qalığıdır” (İraq-Türkman, 2004, s. 59).

ı>ü. Bu səsəvəzlənməsi cənub qrupu şivələrində özünü göstərsə də, Bakı, Şamaxı, Dərbənd, Quba, Qazax, Şəki, Zaqatala, Qax, Muğan şivələrində də müşahidə olunur. Bu fonetik hadisəyə sözün ortasında və axırında rast gəlinir.

Sözün ortasında: bülür “bilir”, çəküc çəkic “(Naxçıvan), bülmax “bilmək”, söünmax “sevinmək”, dümdüx’ “dimdik”, döyür “deyil”, sövürdü “sevirdi” (Təbriz), söyün “sevin”, köfgür “kəfgir”, müsmar “mismar”, mürüd “mürid” (Şəki), düvar “divar” (Şəki, İraq), şüddətli “şiddətli”, hürs “hirs” (Qazax), süfət “sifət”, hülmeg “ilmək”, sül “sil” (Quba), güroy “girov”, müxax’ “mixək”, müdür “müdir”, mühüt “mühit”, süyüşməx’ “sivişmək”, döyrüş “dəvriş”, köykür “kəfkir”, sünməx’ “sinmək”, (Çəmbərək, Karvansaray), büz “biz”, getür “gətir”, erüg “ərik”, çövür “çevir”, əzgül “əzgil”, dəbrüş “dəvriş”, çəltüg “çəltik”, ezgül “əzgil”, təmüz “təmiz”, yeşüg “yeşik”, çəküm “çəkim”, təndür “təndir”, ərüg “ərik”, pərünc “pərinc”, pərünc “pərinc”, degüş “dəyiş”, dəmür “dəmir”, çəpüş “çəpiş”, ərsün “ərsin”, süftə “siftə”,

gürvəngə “gürvənkə”, beylüg “bəylik”, nərdüvan “nərdivan”, əliiv “əlif”, vərsün “versin”, sevüb “sevib”, ekdün “əkdin”, çekün “çəkin” (Dərbənd), süz “siz” (Bakı, Şamaxı, Qazax, Quba, Dərbənd, Muğan), düla^op “dilap”, müşa^or “mişar”, büba^ar “bibər”, püpix’ “pipik”, süvirma^x “sivirmək”, süta^m “sitəm”, Süta^{ra} “Sitarə”, ça^orçüvə “çərçivə”, püşdin “pişdin”, pilləkan “pilləkan”, dübəx^l “dibək”, mürçex’ “mirçək”, mürçax’ “mirçək”, Gülnüsə “Gülnisə”, bürə “birə” (Qazax, Çəmbərək, Meğri), Mükayıl “Mikayıl” (Ordubad, Meğri), dövrüş “dərviş” (Bakı, Şəki, Meğri), büldür “bildir” (Naxçıvan, Meğri), dövrüş “dərviş”, süfdə “siftə”, hürsümnən “hirsindən” (Bakı), kəsük “kəsik”, çəküc “çəkiç”, çəkküc “çəkiç”, çətün “çətin”, kəklük “kəklük”, küçük “kiçik”, küçüq “kiçik”, təndür “təndir”, tələsük “tələsik”, şənnük “şənlük”, züllət “zillət” (İraq), bübü “bibi”, şümşəx’ “şimşək”, duar “divar” (Dmanisi), püşüq “pişik” (Zaqatala), cüv “cib” (Qax), çərçüvə “çərçivə”, müxəgi “mixəyi” (Muğan) və s.

Sözün axırında: büvü “bibi” (Qazax, Çəmbərək), delü “dəli”, xeylü “xeyli”, zəngü “üzəngi” (Dərbənd), bübü “bibi” (Dmanisi) və s.

i səsinin **ü** səsi əvəz etməsi söz kökləri ilə yanaşı, şəkilçilərin tərkibində də müşahidə olunur. Şəkilçi tərkibində **i>ü** səsəvəzlənməsinin Bakı şivəsində görmək olar.

1) **i** səsi ilə bitən isimlər mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxsin təkinin və cəminin şəkilçisinin qəbul etdikdə **i>ü** səsəvəzlənməsi baş verir. Məsələn: *tərəzün “sənin tərəzin”, elçün “sənin elçin”, tərəzü:z “sizin tərəziniz”, elçü:z “sizin elçiniz”* (Bakı).

2) əmr formasında III şəxs tək və II şəxs cəm şəkilçisi qəbul etdikdə **i>ü** səsəvəzlənməsi baş verir. Məsələn: *i:nsün*

“ensin”, *i:nüz “enin”, çəkün “çəkin”, gedün “gedin”, gedüz “gedin”, “verdin”, çəküz “çəkin”, çəksün “çəksin”* (Bakı).

3) **şühidi keçmiş zamanın II şəxs tək və cəm şəkilçilərinin tərkibində ü səsi i səsinə əvəz edir.** Məsələn: *vərdün “verdin”, vərdüz “verdiniz”* (Bakı).

i>u. Bu fonetik hadisəyə Bakı, Naxçıvan, Ordubad, Şəki, Qazax, Qarabağ, Dərbənd, Təbriz, Sabirabad, Qax, Qərbi Azərbaycanın Meğri şivələrində rast gəlinir və əsasən sözün ortasında müşahidə olunur. Məsələn: *duvar “divar”* (Bakı, Naxçıvan, Dərbənd), *dufar “divar”* (Təbriz, Dərbənd), *Yunus “Yunis”, xufat “xiffət”* (Meğri), *çupan “çiban”, çaltuğ “çəltik”, zanqu “üzəngi”, yərduvan “nərdivan”* < *pilləkan* (Dərbənd), *duvan “divan”, çuvan “çiban”, cuv “cib”, duar “divar”, musmar “mismar”* (Şəki), *umud “ümid”, Usuf “Yusif”* (Şəki, Çəmbərək), *şumal “şimal”, xulas “xilas”, tənur “tənir”* < *təndir*, *Yusuf “Yusif”, içirdux “içirdik”, di:rdux “deyirdik”, söyirdux “sevirdik”* (Təbriz), *tufar “divar”* (Naxçıvan, Ordubad, Sabirabad, Qazax), *tuhar “divar”* (Naxçıvan), *duhar “divar”* (Ordubad), *sufat sifət* < *üz* (Şəki, Qazax).

i>u səs əvəzlənməsi Dərbənd şivəsində bəzən sözün sonunda da baş verir. Məsələn: *zanqu “üzəngi”* (Dərbənd).

i>o. Azərbaycan dili şivələrində **i>o** fonetik hadisəsi geniş yayılmamışdır. **i>o** səsəvəzlənməsinə Quba şivəsində bir sözdə rast gəlinmişdir: *dovar “divar”*.

i>o. Bu fonetik hadisə Dərbənd şivəsində bir neçə sözdə özünü göstərir. Məsələn: *qaşoğ “qaşiq”, çaroğ “çariq”, zalxom “zalxım”*.

5. Açıq saitlərin qapalı saitləri əvəz etməsi.

Azərbaycan dili şivələrində açıq saitlərin qapalı saitləri əvəz etməsi geniş yayılmışdır və dilimizin bütün şivələrində rast gəlinir.

a>ı. Bu fonetik hadisə Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində, Naxçıvan, Şamaxı, Zaqatala, Muğan şivələrində, Sabirabadın Axtaçı kənd şivəsində müşahidə olunur. **a>ı** səsəvəzlənməsi söz kökü ilə yanaşı sonu **a** saiti ilə bitən isimlər yönük halda işləndikdə, eləcə də sonu **a** saiti ilə bitən feillər saitle başlanan şəkilçi qəbul etdikdə bitişdirici **y** samitinin təsiri nəticəsində sözün kökündə müşahidə olunur.

Söz kökündə: *manıt* “manat” (Qarabağ, Qazax, Naxçıvan, Şəki, Dərbənd, Meğri, Dmanisi), *dağı* “daha”, *saxsığan* “saxsağan” (Dərbənd), *sırmaşix* “sarmaşıq” (Naxçıvan), *cıvan* “cavan”, *hıqqımmax* “hıqqanmaq”, *çırpış* “çarpış” (Çəmbərək, Karvansaray), *yarıtmax* “yaratmaq”, *qımzin* “qımzan” (Çəmbərək), *yıxa* “yaxa” (Naxçıvan, Çəmbərək, Karvansaray, Meğri), *sımavar* “samovar” (Qazax, Çəmbərək, İraq), *davı* “dava”, *mığmığı* “mığmığa” <*ağcaqanad* (Çəmbərək, Karvansaray), *alpuxarı* “alpuxara”, *Ağbalı* “Ağbala” (Çəmbərək), *çılxalamax* “çalxalamaq”, *əjdahı* “əgdaha”, *ma⁰nut* “manat”, *ta⁰pmıcı* “tapmaca” (Meğri), *qıtar* “Qatar” (İraq), *tayı* “daha” (Qarabağ, Muğan), *qıynax* “qaynaq” (Gədəbəy), *cıynax* “caynaq” (Gədəbəy, Çəmbərək), *bağırısax* “bağırısax” (Qarabağ), *çağartmaq* “çığartmaq” (Çəmbərək) və s.

a>ı səsəvəzlənməsi saitle bitən sözlərə şəkilçilərin artırılması nəticəsində də baş verir.

1) Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində sonu **a** saiti ilə bitən isimlərə yönük hal şəkilçisi qoşulduqda **a** səsini **ı** səsi əvəz edir. Məsələn: *haraviya* “arabaya”, *şaniya* “şanaya”, *Fatmiya* “Fatmaya”, *babiya* “babaya”, *qociya* “qocaya” (Qazax, Gəncə, Qarabağ, Çəmbərək, Basarkeçər), *baltıya* “baltaya”, *almıya* “almaya” (Qazax, Qarabağ, Dmanisi, Çəmbərək), *kahıya* «kahaya» (Qarabağ), *danıya* «danaya» (Qarabağ, Qazax, Çəmbərək).

2) sonu **a** saiti ilə bitən feillərə saitle başlanan zaman, feli bağlama, şəxs şəkilçiləri artırılarkən bitişdirici **y** samitinin təsiri nəticəsində **a** saiti **ı** saiti ilə əvəzlənir.

a) sonu **a** saiti ilə bitən feillərə saitle başlanan zaman şəkilçisi artırıldıqda **a>ı** səsəvəzlənməsi baş verir. Məsələn: *aralışır* “araladır” (Şəki), *oynıyır* “oynadır” (Naxçıvan), *saxlıyır* “saxlayır”, *başlıyır* “başlayır” (Naxçıvan, Çəmbərək), *oynıyacam* “oynayacağam”, *oynıyacaz* “oynayacaq” (İraq), *yamıyır* “yamadır”, *yağlıyır* “yağlayır” (Qarabağ, Qazax, Gəncə, Naxçıvan, Çəmbərək), *dannıyır* “danlayır” (Muğan Çəmbərək), *t arazzıyırux* “tarazlayırux” (Muğan) və s.

b) sonu saitle bitən feillər I şəxsin tək və cəminin şəkilçisini qəbul etdikdə **a** səsini **ı** səsi əvəz edir. Məsələn: *qalıyax* “qalayaq”, *başdıyım* “başlayım” (Qarabağ, Çəmbərək), *başdıyax* “başlayaq” (İraq, Çəmbərək), *başlıyım* “başlayım”, *başdıyaydım* “başlaya idim” (İraq), *başlıyax* “başlayaq” (Qazax, İraq, Çəmbərək), *bağlıyax* “bağlayaq” (Qax, Çəmbərək, Basarkeçər) və s.

c) sonu **a** saiti ilə bitən feillər saitle başlanan feli bağlama şəkilçisi qəbul etdikdə **a>ı** səsəvəzlənməsi baş verir. Məsələn: *ağlıyanda* “ağlayanda”, *bağlıyanda* “bağlayanda” (Qazax, Gəncə, İraq, Çəmbərək), *qarşılıyanda* “qarşılıyanda” (Qazax,

Gəncə, İraq, Çəmbərək), başlayanda “başlayanda” (Çəmbərək, Karvansaray, Basarkeçər) və s.

a səsini ı səsi əvəz etməsi bəzi eyni sözlərin təkrarlanması nəticəsində əmələ gələn mürəkkəb sözlərdə də müşahidə olunur. Məsələn: *yıvaş-yıvaş* “yavaş-yavaş” (Gədəbəy), *oyniya-oyniya* “oynaya-oynaya” (İraq).

a>i. Bu fonetik hadisə Azərbaycan dilinin şərq və şimal qrupu şivələrində özünü göstərir. Bununla yanaşı Təbriz şivəsində, Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrinə daxil olan Gürcüstanın Dmanisi şivəsində də a>i səsəvəzlənməsinə rast gəlinir. a>i səsəvəzlənməsi söz kökündə sonu saitle bitən isimlərə yönlük hal şəkilçisi, zaman və şəxs şəkilçilərinin artırılması nəticəsində yaranır.

1) söz kökündə a>i səsəvəzlənməsi: *dayi* “daha”, *diyan* “dayan” (Bakı, Quba, Muğan), *diyən* “dayan”, *diyanmaq* “dayanmaq”, *saciyəğ* “sacayaq”, *fıyton* “fayton”, *simovar* “samovar” (Dərbənd), *isfalt* “asfalt”, *simavər* “samovar”, *siman* “saman” (Təbriz), *dahi* “daha” (Təbriz, Dmanisi), *simavar* “samavar” (Muğan, Zaqatala), *biyax* “bayaq” <indi (Muğan).

2) isimlərə yönlük hal şəkilçisinin artırılması nəticəsində a>i səsəvəzlənməsi: *babiya* “babaya”, *doviyə* “davaya”, *lampiyə* “lampaya” (Bakı), *baliyə* “balaya” (Şəki), *torbiya* “torbaya”, *doğiyə* “dovğaya”, *arabiyə* “arabaya” (Dərbənd) və s.

3) sonu saitle bitən feillərə zaman, şəkil və şəxs şəkilçilərinin artırılması nəticəsində a>i səsəvəzlənməsi: *başdi:r* “başlayır”, *otdi:r* “otlayır” (Bakı, Muğan), *yoxliyyir* “yoxlayır”, *oyniyif* “oynayıb” (Şəki), *oyniyim* “oynayım”

(Zaqatala), *yaşiyədik* “yaşaya idik”, *bağliyədü* “bağlaya idi” (Dərbənd) və s.

a>i. Azərbaycan dili şivələrinin bütün qruplarında a>i səsəvəzlənməsi müşahidə olunur. Bu fonetik hadisə həm söz kökündə, həm də şəkilçilərin artırılması nəticəsində özünü göstərir.

1) söz köklərində a>i səsəvəzlənməsi: *incil* “əncil” <əncir (Quba, Qazax, Şəki, Çəmbərək, Muğan), *zincir* “zəncir” (Qarabağ, Gəncə, Quba, Dərbənd, Şəki, Naxçıvan, Çəmbərək, Karvansaray, Ağstafa, Muğan Dmanisi, Basarkeçər), *işkil* “şəkil” (Qazax), *zinzilə* “zəlzələ”, *tileng* “tələng” <tənək, *sitəlcəm* “sətəlcəm”, *Civreyil* “Cəbrayıl”, *bino:şə* “bənovşə” (Şəki), *şikil* “şəkil” (Şəki, Ordubad, Naxçıvan, Dərbənd, Çəmbərək), *səvzi* “səbzə” (Ordubad), *şinnix'* “şənlik” (Naxçıvan), *yihər* “yəhər” (Naxçıvan, Ordubad, Qazax, Dərbənd, Muğan, Qax, Tovuz, Ağstafa, Çəmbərək), *ginə* “gənə” <yenə, *İyib* “Əyyub”, *şəbəkə* “şəbəkə”, *digirman* “dəyirman” <dəyirman, *çigirtgə* “çəgirtgə” <cəyirtgə, *liçeg* “ləçək”, *həyit* “həyat”, *şəmmi* “şəmma” <şənbə, *şəmbi* “şəmbə” <şənbə (Quba), *ikiz* “əkiz”, *dirinlig* “dərinlik”, *hiyat* “həyat”, *şikər* “şəkər”, *imi* “əmi”, *cisəd* “cəsəd”, *siyahət* “səyahət”, *qəhriman* “qəhrəman”, *nani* “nanə”, *təhni* “tənə”, *dişərgi* “düşərgə” (Dərbənd), *şənbə* “şənbə” (Ordubad, Dərbənd), *pəhlivan* “pəhləvan” (Dərbənd, Çəmbərək), *illac* “ələc”, *ihata* “əhata”, *Simayə* “Səmayə”, *cimcimi* “cimcimə” (Çəmbərək), *çiman* “çəmən” (İraq, Çəmbərək), *xiyal* “xəyal” (Şəki, Çəmbərək, İraq), *kinar* “kənur”, *fiqan* “fəqan”, *fida* “fəda”, *hiyəcan* “həyəcan”, *diyənək* “dəyəmək”, *tikrar* “təkrar”, *firyad* “fəryad”, *kismək*

“kəsmək”, yasimin “yasəmən”, zehir “zəhər” (İraq), zəhir “zəhər” (Dmanisi), incir “əncir”, kafın “kəfən” (İraq, Dmanisi), ikiz “əkiz”, incir “əncir” (Qubadlı) və s.

2) sonu ə saiti ilə bitən sözlərə yönlük və təsirlik hal şəkilçilərinin qoşulması nəticəsində ə>i səsəvəzlənməsi: meşiyə “meşəyə”, şiriyə “şirəyə” (Naxçıvan, Çəmbərək), ləmpiyə “ləmpəyə” <çırağa, beçiyə “beçəyə” (Qazax, Gəncə, Qarabağ, Çəmbərək), pəncəriyə “pəncərəyə”, nəniyi “nənəyə” (Çəmbərək, Dmanisi), kirviyi “kirvəyə” (Dmanisi), pəncəriyi “pəncərəni”, pəncəriyi “pəncərəni” (Dmanisi).

3) sonu saitle bitən feillərə zaman, felin arzu şəklinin və ya şəxs şəkilçilərinin artırılması nəticəsində ə>i səsəvəzlənməsi: işdiyillər “işləyirlər” (Naxçıvan), kündəliyirix’ “kündəliyirik” (Dmanisi, Çəmbərək), bəsdiyax’ “bəsləyək”, işliyəx’ “işləyək” (Qazax, Gəncə, Tovuz, Qazax, Ağstafa, Çəmbərək, Basarkeçər), işdiyir “işləyir”, isdiyir “istəyir” (Bakı, Quba, Qazax, Gəncə, Şamaxı, Muğan Çəmbərək), issi:r “istəyir” (Bakı, Quba, Qazax, Şamaxı, İsmayilli, Muğan) və s.

4) sonu ə saiti ilə bitən sözlərə ilə qoşulmasının dialekt variantı olan “nən”in qoşulmasının nəticəsində ə>i səsəvəzlənməsi: dəviynən “dəvə ilə”, nəniynən “nənə ilə” (Qazax, Çəmbərək).

Bu fonetik hadisə başqırd, tatar, xakas dillərində, eyni zamanda tatar dilinin müasir dialektində müşahidə olunur (Abbasova, 2006, s.21).

ə>ü. ə səsinin ü səsi əvəz etməsi şivələrimiz üçün xarakterik hadisə deyil. Bu fonetik hadisə əsas Azərbaycan dilinin şərq qrupu şivələrində müşahidə olunur. Şərq şivələri ilə yanaşı şimal və qərb şivələrində də ə>ü səsəvəzlənməsinə rast gəlinir. Məsələn: düvə, “dəvə”, dü:ə “dəvə”, nüvə “nəvə”

(Bakı), nüə “nəvə” (Bakı, Qazax.), çüpər “çəpər”, küpük “kəpək” (Quba), köynük “köynək” (Qax), küçüyə “küçəyə”, küçüyü “küçəni” (Qazax) və s.

o>u. Bu fonetik hadisə əsasən şimal qrupu şivələrinə, şərq şivələrinə daxil olan Quba şivəsi üçün xarakterikdir. Bununla yanaşı o>u səsəvəzlənməsi cənub qrupu şivələrindən Bakı, Şəki, Qərbi Azərbaycanın Meğri, Çəmbərək şivələrində müşahidə olunur. Məsələn: ura “ora” (Bakı, Quba), urda “orda”, uni “onu”, uğarta “o qədər”, oxlu “oxlov” (Bakı), Suna “Sona” (Bakı, Quba), quca “qoca”, çuban “çoban”, qunağ “qonaq”, kutan “kotan”, urta “orta”, yurğu “yorğa”, quşun “qoşun”, buşqab “boşqab”, duqqaz “doqqaz”, turpağ “torpaq”, curab “corab”, yuldaş “yoldaş”, qusa “kosa”, xuruz “xoruz”, uğul “oğul”, quyun “qoyun”, buğaz “boğaz”, nuxud “noxud”, udun “odun”, du:şan “dovşan”, tupuğ “topuq”, ucağ “ocaq”, qutur “qotur”, su:ra “sora” <sonra, uyun “oyun”, uzan “ozan”, qultuğ “qoltuq”, uğlan “oğlan”, duqquz “doquz”, utağ “otaq”, suğan “soğan”, buyun “boyun”, burc “borc”, yul “yol”, tuy “toy”, ut “ot”, quz “qoz”, çux “çox”, yux “yox”, dun “don”, bul “bol”, ux “ox”, quç “qoç”, buz “boz”, tuxmacal “toxmacal” <meyvəsiz tut ağacı (Quba), puzğun “pozğun” (Quba, Qazax, Tovuz), uax “oyaq”, urmannix “ormanlıq”, uğuz “oğuz”, uanda “o yanda”, buğanax “boğanaq”, buyamax “boyamaq”, zuğlammax “zoğlanmaq” <bitmək, uzanmaq, qala “qovala”, yumala “yomala”, qulaşdamax “qolaclamaq”, puzulmax “pozulmaq”, kuma “koma”, yuğur “yoğur” (Çəmbərək), ura²x “oraq”, uta²x “otaq”, uğil “oğul”, utiz “otuz”, ut “ot”, uğri “oğru”, uğla²n “oğlan”, uxlov “oxlov”, ux “ox”, qutur “qotur”, Suna² “Sona”, çuba²n “çoban”, quza² “qoza”, quyin

“qoyun”, quçi “qoçu”, dolu “dolu”, nuxit “noxud”, duda²x “dodaq”, zuğa¹l “zoğal”, xuriz “xoruz”, busda⁰n “bostan”, buyın “boyun”, qultix “qoltuq”, quşin “qoşun”, tuqqa⁰ş “toqqaş”, buzba⁰ş “bozbaş”, udun “odun”, udın “odun”, utumax “oturmaq”, qunax “qonaq”, nuğul “noğul”, mulla “molla”, çux “çox”, yux “yox”, quç “qoç”, buz “boz”, şur “şor”, yul “yol”, tur “tor”, buş “boş”, urman “orman” (Meğri), utuz “otuz”, u “o” (Quba, Ordubad, Meğri), un “on” (Quba, Ordubad, Meğri, İraq), umbir “on bir”, unbeş “on beş”, unnar “onlar” (Ordubad, Naxçıvan), baldun “baldon” < palto, ura “ora”, dudax “dodaq” (Naxçıvan, İraq), çumağ “çamaq” (Ordubad), balqun “balkon” (Naxçıvan), pulat “polad” (Quba, Ordubad, Meğri), zuğal “zoğal” (Quba, Qazax), puzqun “pozğun”, puzdu “pozdu”, qalayıyır “qovalayıyır”, balğun “balkon” (Qazax), doxdur “doktor” (Qazax, Naxçıvan, Muğan), buxça “boxça” (Quba, İraq-türkman, Çəmbərək), buğça “boxça”, qupard “qopart”, turpağ “torpaq”, luqma “loxma”, sura “sonra”. buğaz “boğaz” (İraq), çumax “çomaq” (Dmanisi), puzmaq “pozmaq” (Dmanisi), yurğan “yorğan” (İraq, Zaqatala), suğan “soğan”, uba “oba”, urax “oraq” (Zaqatala), oxlux “oxlox” (Zaqatala, Qax), busdan “bostan” (Qax), qunur “qonur”, yuğurmağ “yoğurmaq”, nuxda “noxta”, uniki “on iki”, vağun “vaqon” (Muğan), bustan “bostan” (Quba, Qax, İraq), un beş “on beş” (Şəki, Muğan), puzğun “pozğun” (Bakı, Qazax), yunca “yonca”, duyunca “doyunca” (Ağdam), faytun “fayton” (Qazax, Şəki, Tovuz, Qax), balxun “balkon” (Ordubad, Muğan) və s.

o>ı. o səsini ı səsi əvəz etməsi Azərbaycan dili şivələri üçün xarakterik fonetik hadisə deyil. Bu fonetik hadisə bir neçə

alınma sözdə Muğan, Qax və Tovuz şivələrində müşahidə olunur. Məsələn: buxça “boxça”, pamadır “pamidor”, padnıs “padnos”, traxdır//traxtır “traktor”, telfin “telefon” (Muğan), matır “mator” (Qax), qıvırnat “qoburnat” < qubernator (Tovuz) (M.Şirəliyev, 1967, s. 54).

o>ü. Bu fonetik hadisə yalnız Zaqatala-Qax şivəsində müşahidə olunur. Məsələn: büğəz “boğaz”, züğal “zoğal” (Qax), sürağ “soraq” (Zaqatala) (M.Şirəliyev, 1967, 54).

ö>ü. ö səsini ü səsi əvəz etməsi Bakı, Quba, Dərbənd, Qazax şivələrində, Tovuz, Zaqatala, İraq-türkman ləhcəsinin Altun körpü şivəsində, Qərbi Azərbaycanın Meğri, Çəmbərək, Karvansaray şivələrində sözün əvvəlində və ortasında müşahidə olunur.

Sözün əvvəlində: ürdeg “ördək” (Bakı, Quba), üzgə “özgə”, ümür “ömür”, ügid “ögid” < öyüd, ügrənmək “öyrənmək”, ülkə “ölkə”, ütürmək “ötürmək”, ürkən “örkən”, ürüg “hörük”, ügəc “ögəc” (Quba), üzgə “özgə”, ügay “ögey”, ütürmağ “ötürmək”, ügrət “öyrət”, ülç “ölç”, ürgət “öyrət”, ürdəg “ördək” (Dərbənd), ül “öl”, üküz “öküz” (Quba, Dərbənd), üzək “özək” (İraq), üçəşma²x “öçəşmək”, üngülüh’ “önlük”, ürpəxx’ “örpək” (Təbriz) və s.

Sözün ortasında: xüreg “xörək” (Bakı, Quba), kümeg “kömək”, güzal “gözəl”, hücat “höcət”, gündərmək “göndərmək”, hüyüg “böyük”, gütürmək “götürmək”, küçürmək “köçürmək”, güyçeg “göyçək”, kü:reg “körük”, ürüg “hörük”, pürtmə “pörtmə”, çül “çöl”, gürmək “görmək”, gül “göl”, küçəri “köçəri”, bügörtgən “böyürtkən” (Quba), çürəg “çörək”, sügüd “söyüd”, düşəg “döşək”, kühnə “köhnə”, gün “gön”, gütür “götür”, küməg “kömək”, çüp

“çöp”, küç “köç”, gübäləg “göbälək”, ülç “ölç”, küsöv “kösov”, kütüg “kötük”, külgə “kölgə” (Dərbənd), tük “tök”, düg “döy”, kümür “kömür”, süz “söz”, gür “gör”, güz “göz”, üküz “öküz”, kük “kök”, kürpi “körpü” (Quba, Dərbənd), güg “göy”, gübälək “göbälək”, gügərməx “göyärmək” (İraq), gügərçin “göyərçin” (Quba, Dərbənd, İraq), güzəl “gözəl” (Dərbənd, İraq), züka^om “zökəm”, küfil “köhül”, hürmə^t “hörmət”, çürəx^l “çörək”, hükumət “hökumət” (Meğri), çükdü “çöküdü”, sündü “söndü” (Karvansaray), Gücər “Gövhar” (Çəmbərək, Karvansaray), üngülüx^l “önlük”, büyə “böyə” <cücü, cühərri “çövharli” <güclü, qüvvətli, qüerti “göyerti”, güərməx^l “göyärmək”, Güəzan “Göyazn” (Çəmbərək), güəm “göyəm”, güərçin “göyərçin”, düymənc “döymənc” <yağla çörəyin qarışığından hazırlanmış yemək, sərrühə “sərlöhə” <sərlövhə, başlıq (Çəmbərək, Karvansaray), küərçin “göyərçin” (Qarabağ), türər “törər” (Təbriz), hürmət “hörmət” (Təbriz, Meğri) və s.

ö>u. Bu fonetik hadisə Bakı, Təbriz, Muğan, Zaqatala-Qax şivələrində müşahidə olunur. Məsələn: xureg “xörək” (Bakı), numra “nömrə” (Bakı, Muğan), nuxsan “nöqsan”, nuxda “nöqtə”, qunça “qönçə” (Muğan), çuraq “çörək” (Zaqatala), xurəx^l “xörək”, qunçə “qönçə”, nukər “nökər” (Təbriz).

e>i. Bu fonetik hadisəni M.Şirəliyev “Qapalı saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi” adı ilə izah etmişdir (M.Şirəliyev, 1968, s. 57). Dialektologiya ilə bağlı yazılmış əsərlərdə e saiti qapalı sait kimi verildiyi üçün e>i səsəvəzlənməsi qapalı saitin qapalı saiti əvəz etməsi kimi izah edilir (M.İslamov, 1968, s. 25; Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələri, 1967, s. 23; Naxçıvan qrupu şivələri, 1962, s. 30). R.Rüstəmov e saitin qapalı sait götürərək e>i səsəvəzlənməsini qapalı saitin qapalı

saiti əvəz etməsi hesab edir (R.Rüstəmov, 1961, s. 43-44). Ümumiyyətlə, dialektoloji ədəbiyyatlarda e saiti qapalı sait kimi izah edilir. Azərbaycan dilinin fonetikasına dair tədqiqatlarda, dərslük və dərslük vəsaitlərində e saiti açıq sait kimi göstərilir. Məhz buna görə də şivələrimizdə təzahür edən səsəvəzlənmələrində e saiti açıq sait götürməlidir.

e>i səsəvəzlənməsi şivələrimizin şərq qrupuna xas fonetik hadisədir. Bu fonetik hadisə cənub, qərb, şimal qrupu şivələrdə də müşahidə olunur. e>i səsəvəzlənməsi sözlün əvvəlində, ortasında və axırında müşahidə olunur.

Sözün əvvəlində: ilçı “elçi” (Quba, Dərbənd), iləməğ “eləmək” (Dərbənd), iləməx “eləmək”, iləsi “eləsi” (Şəki), İldar “Eldar” (Şəki, Quba), ilim “elm” (Şəki, Quba) və s.

Sözün ortasında: hiybə “heybə”, miyvə “meyvə”, ciyran “ceyran”, si: rəg “seyrək”, Tiyib “Teyub”, siyfəl “Seyfəl”, mişə “meşə”, ginə “genə” <yenə, giryət “qeyrət”, firmə “ferma”, pişə “peşə”, gidmək “getmək” (Quba), giymək “geymək”, hesab “hesab” (Quba, Dərbənd), gi:m “geyim” (Bakı), piç “peç” (Bakı, Dərbənd), yımağ “yemək”, gid “get”, hiç “heç”, gicə “gecə”, vir “ver”, mital “metal”, mitir “metr”, niçə “neçə” (Dərbənd), miyə “meyvə”, hiyvan “heyvan”, təsbih “təsbəh”, hiş “heç” (Təbriz), bilit “bilet” (Bakı, Təbriz, Şəki), kişmiş “keçmiş” (Quba, Təbriz, Çəmbərək), miyvə “meyvə” (Ordubad, Naxçıvan), kit “get”, nicə “necə”, giy “gey”, qiryət “qeyrət”, hisaf “hesab”, qəzət “qəzet” (Şəki), git “get” (Şəki, Dərbənd), midal “medal” (Şəki, Qazax), yitəx^l “yetək” <çataq, yetişək (Qazax), rihə^on “reyhan”, midə^ol “medal”, sa^ona^oyi “sənaye” (Meğri) və s.

Sözün axırında: di “de”, yi “ye” (Bakı, Quba, Şəki, Ordubad, Naxçıvan) və s.

6. Qapalı saitləri açıq saitlər əvəz etməsi

Azərbaycan dili şivələrində açıq saitlərin qapalı saitləri əvəz etməsi fonetik hadisəsi özünü göstərir. Şivələrimizdə **ı, i, u, ü** qapalı saitləri **a, ə, o, ö** açıq saitləri əvəz edir.

ı>a. Bu fonetik hadisə əsas şərq qrupu şivələrində özünü göstərsə də, Ordubad, Naxçıvan, Şəki, Dərbənd, Qazax, Muğan, Zaqatala-Qax, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Meğri şivələrində də müşahidə olunur. **ı>a** səsəvəzlənməsinə sözün ortasında və axırında rast gəlinir.

Sözün ortasında: *kağaz* “kağız” (Bakı, Ordubad, Naxçıvan, Şəki, Dərbənd, Qazax, Quba, Muğan Meğri, İraq), *xarman* “xırman” (Naxçıvan, Dərbənd, İraq), *sarağan* “sırağan” (Naxçıvan), *siyaha* “siyahı”, *ahal* “ahıl”, *sayaxlamaq* “sayıqlamaq”, *sə:xlamax* “sayıqlamaq”, *sayraşmaq* “sayrışmaq”, *çarp* “çırp” (Çəmbərək), *cahal* “cahil” < *gənc* (Qarabağ, Çəmbərək), *yanaşa* “yanaşı”, *qarğadalı* “qarğıdalı”, *çallaş* “çalış”, *çağart* “çiğart” (Şəki, Çəmbərək), *k'ağaz* “kağız” (Dərbənd), *qaşamax* “qaşımaq”, *qapqırmızı* “qıpqırmızı”, *sayax* “sayıq”, *sazlamaq* “sızlamaq”, *firtana* “firtına”, *ahaldamax* “ahıldamaq” (İraq), *şabalat* “şabalıd” (Muğan), *qazadı* “qazıdı” (Bakı) və s.

Sözün axırında: *aşağa* “aşağı” (Bakı, Ordubad, Naxçıvan, Şəki, Quba, Dərbənd, Muğan Çəmbərək), *siyaha* “siyahı”, *zaha* “zahı”, *balata* “balatı”, *başşağa* “başı aşağı” (Çəmbərək), *qaysa* “qaysı” (Qazax), *yanaşa* “yanaşı”, *tana* “tanı” (Şəki), *buxara* “buxarı”, *puxara* “buxarı” (Muğan) və s.

i>ə. Bu səsəvəzlənməsi Quba, Naxçıvan, Şəki, Dərbənd dialektində və Muğan şivəsində özünü göstərir. **ı>a** səsəvəzlənməsinə sözün ortasında və axırında rast gəlinir.

Sözün əvvəlində: *əxtilat* “ixtilat”, *aşqırmağ* “işqırmaq” (Quba), *əyanə* “iyənə” (Meğri), *ənnab* “innab” (Naxçıvan, Meğri) və s.

Sözün ortasında: *rəxşənd* “rişxənd” (Quba), *çələmsiz* “çəlimsiz” (Dərbənd), *həməşə* “həmişə” (Dərbənd, Naxçıvan, Çəmbərək), *həmməşə* “həmişə” (Şəki, Çəmbərək), *xərtədx* “xirtək” < *qırtlaq*, *çərmələn* “çirmələn”, *vərənə* “virənə”, *bəyər* “biyar”, *həməən* “həmin”, *müharəbə* “müharibə” (Şəki), *qəpəx* “qəpik” (Şəki, Çəmbərək), *əmməşə* “həmişə” (Naxçıvan, Çəmbərək, Meğri), *bənə* “bina” (Naxçıvan), *əyə* «yiyə» (Dərbənd, Meğri), *Çəngiz* “Çingiz” (Muğan, Meğri), *həməən* “həmin” (Meğri), *nərdəfan* “nərdivan”, *qəbrəssanığ* “qəbirstanlıq” (Muğan) və s.

Sözün axırında: *əmə* “əmi” (Dərbənd), *Biləcəri* (Muğan) və s.

u>o. Azərbaycan dilinin şərq qrupu şivələri üçün xarakterik olan **u>o** səsəvəzlənmə fonetik hadisəsi, qərb, cənub, şimal şivələrində də özünü göstərir. **u>o** səsəvəzlənməsi sözün əvvəlində və ortasında müşahidə olunur.

Sözün əvvəlində: *ocuz* “ucuz” (Quba), *otammaq* “utanmaq”, *oduzmaq* “uduzmaq”, *oğummaq* “uğunmaq” < *həddindən* artıq gülmək, *odqummaq* “udqunmaq”, (Meğri), *oduzdum* “uduzdum”, *oddum* “uddum” (Naxçıvan), *omac* “umac” (Muğan Çəmbərək), *oysanımaq* “usanmaq”, *osanmaq* “usanmaq” (Çəmbərək), *otan* “utan” (Qazax, Ağstafa), *otanır* “utanır”, *olax* “ulaq” (Təbriz), *osanmağ* “usanmaq”, *otanmağ* “utanmaq” (Bakı), *oldız* “ulduz” (Zaqatala) və s.

Sözün ortasında: *bordə* “burda”, *dornə* “durna”, *xormə* “xurma”, *torp* “turp” (Bakı), *borun* “burun”, *qoma* “quma”,

yo:mağ "yumaq", qort "qurd" (Quba), qorum "qurum", qolbağa "qulbağa" < qurbağa (Meğri), qomral "qumral" (Quba, Şamaxı, Muğan, Meğri, Çəmbərək), boğda "buğda" (Şəki, Ordubad, Meğri), oxarı "yuxarı" (Qazax, Şəki, Çəmbərək, Karvansaray), yomallamax "yumalamaq", qordala "qurdala", hortum "qurtum", pot "pud" (Çəmbərək), qoylamax "quylamaq" (Təbriz), şo:ra "şura", tolla "tulla" (Şəki), yort "yurd", qort "qurd", boz "buz", doz "duz", qoş «"quş", pol "pul", yon "yun", qolp "qulp", torş "turş", poç "puç", qoru "quru", yoxu "yuxu", qoyu "quyu", qoymağ "quymaq", tuloğ "tuluq", yova "yuva", qorut "qurut", çoğundur "çuğundur", yomurta "yumurta", qotu "qutu", qordala "qurdala", itburnu "itburnu", qordala "qurdala", qozi "quzu", qorbağa "qurbağa", armod "armud", qohom "qohum", qotar "qutar", qorluş "quruluş" (Dərbənd), qaraboğdayı "qarabuğdayı" (Lənkəran), qom "qum" (Muğan), mahot "mahud", sabon "sabun", Qorban "Qurban" (Zaqatala) və s.

ü>ö. Bu fonetik hadisə şivələrimizdə geniş yayılmamışdır. Bakı, Quba, Dərbənd, Qarabağ, Muğan, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivələrində müşahidə olunur. Məsələn: ötü "ütü", Ölkər "Ülkər", körk "kürk", sönbül "sünbül", yögür "yügür" < yüyür (Dərbənd), özməx' "üzmək" (Çəmbərək), öreg "ürək", bığörtgən "höyürtkən" (Quba), öreg "ürək" (Bakı), örəy "ürək", ölgüc "ülgüc" (Qarabağ), köbrə "kübrə", möhüm "mühüm" (Muğan).

7. Açıq saitlərin açıq saitləri əvəz etməsi.

Şivələrimizdə açıq saitlərin açıq saitləri əvəz etməsinə aşağıdakı hallarda rast gəlinir.

e>ə. Azərbaycan dilinin şivələrində açıq saitlərin açıq saitləri əvəz etmə **e*** saitini **ə** saiti əvəz etməsi fonetik hadisəsində görmək olur. **e>ə** səsəvəzlənməsi şivələrimizin cənub qrupuna aid fonetik hadisədir. **e>ə** səsəvəzlənməsi sözün əvvəlində və ortasında müşahidə olunur.

"Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri" əsərində **e>ə** səsəvəzlənməsi "Qapalı səslilərin (saitlərin – İ.B.) açıq səslilərlə (saitlərlə - İ.B.) əvəzlənməsi" adı altında izah edilmişdir (Naxçıvan qrupu şivələri, 1962, s. 29). Bununla yanaşı bu fonetik hadisə qərb qrupu şivələrindən İraq-türkman ləhcəsində də müşahidə olunur.

Sözün əvvəlində: *əyb* "eyib", *əynən* "eynən", *əyni* "eyni", *əllər* "ellər", *əlti* "elti", *əniş* "eniş", *əndim* "endim", *əninə* "eninə", *ərkən* "erkən", *ərkəc* "erkəc" (İraq), *əv* "ev" (Naxçıvan, Ordubad, İraq, Meğri), *əşq* "eşq" (Ordubad, Təbriz, İraq), *əyip* "eyib", *ən* "en", *ərkeg* "erkək" (Bakı) və s.

Sözün ortasında: *pəndir* "pendir", *nəft* "neft" (Naxçıvan, Ordubad), *nəfit* "neft", *qəyd* "qeyd", *çəşmə* "çəşmə", *çəvirməx* "çevirmək", *həylə* "heylə" < *elə*, *də:l* "deyil", *vərmək* "vermək" (Ordubad), *həyvə* "heyvə" < *heybə* (Qazax), *bətər* "betər" < *pis*, *bəcərmə* "becərmə", *dəgil* "deyil", *gidəy* "gedək", *yadəlli* "yadəlli", *ögəy* "ögey", *səvda* "sevda", *həyvən* "heyvən", *həyran* "heyran", *həsab* "hesab", *çəvir* "çevir", *nəcə* "necə", *yəsin* "yesin", *həkayə* "hekayə", *həca* "heca",

* e saiti bəzi dilçilik ədəbiyyatında yanmıqapalı sait kimi verilir.

bələ “*belə*”, *gəri* “*geri*” (İraq), *səvgi* “*sevgi*” (Naxçıvan, Ordubad, İraq), *dəyil* “*deyil*” (Ordubad, İraq), *gənə* “*yenə*” (Qazax, Çəmbərək, İraq), *pəmir* “*pendir*” (Təbriz, Meğri, İrəvan), *həybə* “*heybə*” (Ordubad, Meğri), *çəvirmax* “*çevirmək*”, *dəyil* “*deyil*”, *gəşniş* “*keşniş*”, *qəybat* “*qeybat*”, *qəyba²t* “*qeybat*”, *sa²mma²x* “*sevmək*”, *vəj* “*vej*”, *təşt* “*teşt*”, *dəşix* “*deşik*”, *qəyra²t* “*qeyrat*”, *nəşda²r* “*neşdər*”, *pəncex¹* “*pencək*”, *cəcim* “*cecim*”, *Xəyra²nsa²* “*Xeyransa*”, *çəçələ* “*çeçələ*”, *Nəhmət* “*Nehmət*” < *Nemat* (Meğri), *bəyin* “*beyin*”, *yətim* “*yetim*”, *ləş* “*leş*”, *kəçal* “*keçal*”, *bələ* “*belə*”, *dəyir* “*deyil*” (Təbriz), *vər* “*ver*”, *vədrə* “*vedrə*”, *vərs* “*vers*” (Bakı) və s.

e>a. Bu fonetik hadisə Bakı, Quba şivəsində özünü göstərir. Məsələn: *hayva* “*heyva*” (Bakı, Quba), *hayvan* “*heyvan*”, *quzay* “*quzey*” (Quba).

ə>e. e saitini ə saiti əvəz etməsi fonetik hadisə dialektoloji tədqiqatlarda açıq saitlərin qapalı saitləri əvəz etməsi kimi verilmişdir (M.Şirəliyev, 1967, s. 52; İraq-türkman, 2004, s. 60; Ə.Əliyev, 2003, s. 95; R.Rüstəmov, 1961, s. 40-41; Naxçıvan qrupu şivələri, 1962, s. 28; Ş.Kərimov, 2004, s. 44; M.İslamov, 1968, s. 22). Əslində e saiti açıq saitdir. Məhz buna görə də ə>e səsəvəzlənməsi açıq saitlərin qapalı saitləri əvəz etməsi kimi yox, açıq saitlərin açıq saitləri əvəz etməsi kimi izah edilməlidir.

ə>e səsəvəzlənməsi Azərbaycan dilinin Bakı, Quba, Dərbənd, Naxçıvan, Ordubad, Muğan, Zaqatala, Qax, Ağstafa, Qərbi Azərbaycanın Meğri, Çəmbərək şivələrində sözün əvvəlində və ortasında özünü göstərir.

Sözün əvvəlində: *Eşref* “*Əşraf*”, *Ejdər* “*Əjdər*” (Bakı), *əzbər* “*əzbər*”, *eyləş* “*əyləş*”, (Quba), *elex* “*ələk*”, *eriyir* “*əriyir*”, *esir* “*əsir*”, *erkex* “*erkək*”, *esmax* “*əsmək*” (Şəki), *et*

ət” (Quba, Şəki, Dərbənd), *yekiz* “*əkiz*” (Naxçıvan), *egri* “*əyri*”, *erük* “*ərik*”, *er* “*ər*”, *ek* “*ək*”, *erig* “*ərik*” (Dərbənd), *ekiz* “*əkiz*” (Naxçıvan, Çəmbərək), *ekinçi* “*əkinçi*” (Qax), *eyri* “*əyri*”, *ekin* “*əkin*”, *ezgil* “*əzgil*” (Şəki, Dərbənd), *ekmağ* “*əmək*” (İraq), *elli* “*əlli*” (Quba, Şəki, Dərbənd), *et* “*ət*” (Quba, Dərbənd, İraq), *el* “*əl*” (Şəki, Dərbənd), *yekiz* “*əkiz*” (Naxçıvan), *ezyat* “*əziyyət*” (Çəmbərək) və s.

Sözün ortasında: *ses* “*səs*” (Bakı, Qax), *neyni:m* “*nə edim*”, *qismet* “*qismət*”, *isdemir* “*istəmir*”, *heş keş* “*heç kəs*”, *getir* “*gətir*”, *gəlmeg* “*gəlmək*”, *Məsmər* “*Məsmə*”, *Səkna* “*Səkinə*”, *neki* “*nə ki*”, *Medinə* “*Mədina*”, *sö:bet* “*söhbat*”, *Səmed* “*Səməd*” (Bakı), *mekdeb* “*məktəb*” (Bakı, Quba), *beğ* “*bəy*” (Bakı, Dərbənd, Meğri, Qax), *penceq* “*pencək*”, *ürdeg* “*ördək*”, *tüteg* “*tütək*”, *xüreg* “*xörək*”, *ləceg* “*ləçək*”, *əlceq* “*əlcək*”, *qiryet* “*qiryət*”, *heyet* “*hyat*”, *şekil* “*şəkil*”, *keklik* “*kəklik*”, *teslim* “*təslim*”, *kesmə* “*kəsmə*”, *çetin* “*çətin*”, *dəməg* > *demək*, *bənd* “*bənd*”, *nes* “*nəhs*”, *be:z* “*bəzi*”, *çekmək* “*çəkmək*”, *gezmək* “*gəzmək*”, *sen* “*sən*”, *çegirtgə* “*çəyirtgə*” (Quba), *men* “*mən*”, *sen* “*sən*” (Quba, Zaqatala, Qax), *çekmə* “*çəkmə*”, *nənə* “*nənə*”, *degirman* “*dəyirman*” (Bakı, Quba, Dərbənd), *serçə* “*sərçə*” (Naxçıvan, Çəmbərək), *pəncə* “*pəncə*”, *demiya* “*dəymiya*” (Naxçıvan), *mejmehi* “*məcməyi*” (Ordubad, Meğri), *delü* “*dəli*”, *sekgiz* “*səkkiz*”, *sebat* “*səbat*”, *tezəg* “*təzək*”, *demir* “*dəmir*”, *çek* “*çək*”, *meni* “*məni*”, *ne* “*nə*”, *əriştə* “*əriştə*”, *temiz* “*təmiz*”, *keş* “*kəs*”, *der* “*dər*”, *gelib* “*gəlib*”, *serin* “*sərin*”, *kerə* “*kərə*”, *dedə* “*dədə*”, *keləm* “*kələm*”, *çepər* “*çəpər*”, *deləmə* “*dələmə*”, *aleg* “*ələk*”, *gəreg* “*gərək*”, *üzeg* “*üzək*”, *küreg* “*kürək*”, *küleg* “*külək*”, *əppeg* “*əppək*” < *çörək*, *əmeg* “*əmək*”, *düşeg* “*düşək*”, *ördüg* “*ördək*”, *köyneg* “*köynək*”, *bileg* “*bilək*”, *pələng* “*pələng*”

SAMİT SƏSLƏR

Azərbaycan dilində işlənən samitlərin hamısına şivələrimizdə rast gəlinir. Bununla yanaşı, elə samitlər də var ki, onlar yalnız şivələrimizdə işlənir. Bununla yanaşı, elə samit səsə rast gəlinir ki, qədim dövr ədəbi dilimizdə işlənsə də, bu gün həmin samit yalnız ayrı-ayrı şivələrimizdə müşahidə olunur. Şivələrimizdə 37 samit səs var.

SAMİT SƏSLƏRİN TƏSNİFİ

Azərbaycan dili şivələrində işlənən samitləri təsnifinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Əmələ gəlmə yerinə görə
 - a) boğaz samitləri: h, ɣ, ɣ̣, q
 - b) dilarxası samitlər: q, k', q, x, ǧ, ɳ
 - c) dilortası samitlər: k, k^c, g, y, x'
 - d) dilönü samitlər:
 - 1) damaq-diş samitləri: ʃ, j, ʒ, ʒ^c, c, c^c, r, u
 - 2) dil-diş samitləri: t, t^c, d, ḍ, dz, l, n, s, z
 - e) dişarası samit: ʒ̣
 - f) diş-dodaq samitləri: v, f
 - g) qoşadodaq samitləri: b, ḅ, m, p, p^c
2. Əmələ gəlmə üsuluna görə

a) küylü samitlər.

Küylü samitlər aşağıdakı qruplara bölünür:

- 1) partlayan samitlər: q, q̣, q̣, k', k, k^c, g, t, t^c, d, ḍ, p, p^c, b, ḅ, ɳ
- 2) sürtünən samitlər: ɣ̣, ɣ, x, x', ǧ, y, ʃ, j, s, z, ʒ̣, v, f

(Dərbənd), belim "bəlim" (Karvansaray), ceza "caza", meçit "məscid", gənəşməx' "gənəşmək" < məsləhətləşmək (Çəmbərək), pəncərə "pəncərə" (İraq, Çəmbərək, Meğri), sefil "səfil", zeyif "zəif", bərekət "bərekət", çillekən "çilləkən", Mirzeyi "Mirzəyə" < mahnı ad, belgə "bəlgə", şevə "şəvə", üzengi "üzengi", Firengiz "Firəngiz", Ələsgər "Ələsgər", Kəlbəli "Kəlbəli", sefex' "səfeh", tütex' "tütək", müşdəyit "müşdəhit", əlcex' "əlcək", gərəx' "gərək", dilex' "dilək", billex' "bilək", əlex' "ələk", döşex' "döşək", köpex' "köpək", mübərəx' "mübarək" (Meğri), ineg "inək", döşeg "döşək", direg "direk", erkeg "erkək", gö:çeç "göyçək", kö:neg "köynək" (Bakı, Muğan), seggiz "səkkiz" (Bakı, Muğan Qax, Zaqatala), mektab "məktəb", veznə "vəznə", seksen "səksən", Peri "Pəri", şənbə "şənbə" (Qax), gelin "gəlin" (Dərbənd, Zaqatala, Qax), bezənif "bəzənib" (Ağstafa), sennix' "şənlik" (Ağstafa, Çəmbərək), ineg "inək", çöreg "çörək", ürey "ürək" (Quba, Dərbənd), çörək, devə "dəvə", def "dəf", dem "dəm", Meyram "Məryəm", xet "xət", çəkdix "çəkdik" (İraq), şəkər "şəkər" (Quba, Dərbənd, İraq), tezə "təzə" (Dərbənd, İraq), yesir "əsir", ekiz "əkiz" (Qubadlı, Çəmbərək) və s.

Qərbi Azərbaycanın Meğri şivəsində gələcək zaman şəkilsinin şəxsə görə dəyişməsi zamanı ə>e səsəvəzlənməsi müşahidə olunur. Məsələn: gələcem "gələcəyəm", gələcen "gələcəksən", gələcex' "gələcək".

3) qovuşuq samitlər: c, ç, ç, u, dz

b) sonor samitlər: r, l, n, m, ŋ

3. Səs tellərinin iştirakına görə:

a) kar samitlər: h, h, h, , k', q, d, x, x', k, k^c, p, p^c, ç, ç^c, ç, t, t^c, ş, ş^c, f, u, b

b) cingiltili samitlər: q, q, ğ, g, c, j, d, y, z, ž, dz, v, b, l, m, n, ŋ, r

Azərbaycan dili şivələrində işlənən samitlərin 25-i – h, x, x', k, p, ç, f, ş, s, t, q, ğ, g, c, j, d, y, z, v, b, l, m, n, ŋ, r samitləri ədəbi dildə də işlənir. 12 samitə isə yalnız şivələrimizdə rast gəlinir və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

1. Şivələrimizdə işlənən samitlər və onların variantları;
2. Samitlərin əvəzlənməsi.

ŞİVƏLƏRİMİZDƏ İŞLƏNƏN SAMİTLƏR VƏ ONLARIN VARIANTLARI

Azərbaycan dili şivələrində işlənən samitlərin variantlarına təsadüf edilir. Bu samitlərin variantları ədəbi dildə müşahidə olunmur. Onlar aşağıdakılardır:

h, h, q, d, x', k^c, p^c, ç^c, t^c, u, b, ž, dz

h. Bu, 'b samitinin dialekt variantıdır və b samitinə nisbətən kar tələffüz olunur. Sözüün ortasında b və ya p samiti ilə yanaşı gələrək qarlaşır və p samitinin tələffüzünə uyğun deyilir. Məsələn: *tağbaca, zıbbılı, səbbərəm, səbbəz, qağbaz, tağbaz, təğbatəx'* (Şəki), *Oğbas, "Abbas", oğbası "abbası", Cağbar, dağbax "dabbaq", təğbir "tədbir"* (Meğri), *tağbağ*

"tağmaq", tağbaca "tağmaca", köpğeg "köpmək", öpğeg "öpmək" (Bakı)

h. Bu səs Quba şivəsi üçün xarakterik samitlərdəndir. Əmələ gəlmə yerinə görə boğaz, əmələ gəlmə üsuluna görə sürtünən, səs tellərinin vəziyyətinə görə cingiltili samitdir. Dilimizdəki adi **h** səsinə nisbətən daha çox boğazda tələffüz edilir. **h** ən çox ərəb mənşəli sözlərdə işlənir (R.Rüstəmov, 1961, s.61).

h samiti sözüün hər yerində işlənir.

1) Sözüün əvvəlində: *hesab // həsab//, hisab "hesab", həyvan "heyvan", həram// həram, "haram", haqq "haqq", həl // həl "hal"* (Quba)

2) Sözüün ortasında: *məhs "məhz", vəhşi "vəhşi"* (Quba)

3) Sözüün sonunda: *vəqəh //vəgəh "igid, qorxmaz"* (Quba), *xalq "xalq", qorhmax //qurhmax "qorxmaq", ürhməx "hürkmək", ta'nga'h "tağax" <alverdə dəyəri olan hər hansı bir mal, dəngə'h "dəngax" <heyvan sağılan yer* (Meğri)

g. Bu samit İraq-türkman ləhcəsi üçün xarakterik samitlərdən biridir. Əmələ gəlmə yerinə görə dilrəxası, əmələ gəlmə üsuluna görə partlayan, səs tellərinin vəziyyətinə görə kar samitdir. **q** samiti sözüün ortasında q samiti ilə yanaşı işlənərək kar tələffüz olunur. Məsələn: *saqqız, toqqa, şaqqıldağ "ot növü", nəqqaş, haqqam "gil", doqquz, ayaqqabı, saqq "su qatan", toqqalaşmaq "əl verib görüşmək"* (İraq)

t^c. Əmələ gəlmə yerinə görə dil-diş, əmələ gəlmə üsuluna görə partlayan, səs tellərinin vəziyyətinə görə kar samitdir. **t^c** samitinə sözüün sonunda rast gəlinir. Məsələn: *uf*

"ot", it^f, süf^f, pulat^f "polad", şəgirt^f, palut^f "palıd" (Quba), süf^f (Bakı, Quba), of^f (Bakı), saf^f (Bakı, Quba), arwat^f "arvad", af^f "ad", bif^f "bit", qurut^f "qurud", dərt^f "dərd", dövlət^f "dövlət", şahat^f "şahad" <şahid, camahat^f "camaat" (İraq), bulut^f "bulud", küf^f "küt", qurt^f "qurd", dörf^f "dörd", tut^f "tut" (Quba, Meğri), armut^f "armud" (İraq, Meğri)

đ. Bu, səs tellərinin vəziyyətinə görə kar, əmələ gəlmə yerinə görə diş, əmələ gəlmə üsuluna görə partlayan samitdir. đ və t samitlərinin birgə əlamətlərini göstərir. Sözüün hər yerində işlənə bilər.

Sözüün əvvəlində: doxtur "doktor" <həkim, direktor "direktor" (Borçalı)

Sözüün ortasında: xəddəməx' "qəddəmək" <qələmin uc hissəsini yonmaq, yəddi, dasdan, süçsüz (Borçalı), almaqdan "almaqdan", başdix "başlıq", bulutdı "buludlu", etdim, eşitdim, itipdi, işdi "işdir", yastuxdı "yastıqdır", getdi, ləngitdim, muncuxdu, tutacaxdı "tutacaqdır", heyvanatdan "heyvanatdan" (İraq), əkdük "əkdik", tutdum, sütüdü "süddür", beşdən, oxutdı "oxutdu" (Bakı).

Sözüün sonunda: şəyird "şəgird", şüyüđ, dərd, palıđ (Borçalı)

K^c. Əmələ gəlmə yerinə görə dilortası, əmələgəlmə üsuluna görə partlayan, səs tellərinin vəziyyətinə görə kar samitdir. k^c təkhecalı sözlərin sonunda işlənir və Quba şivəsi üçün xarakterik samitdir. Məsələn: tik^c, tük^c, ək^c, tək^c, çək^c (Quba)

k'. Bu, q səsinin variantıdır və səs tellərinin vəziyyətinə görə kar, əmələ gəlmə yerinə görə dilaxası, əmələgəlmə üsuluna görə partlayan samitdir. M.İslamov yazır ki,

Azərbaycan dilini başqa türk dillərindən fərqləndirən, birinci növbədə, qıpçaq tipli türk dillərindən ayıran cəhət onda söz əvvəlində cingilitili q səsinin işlənməsidir. Halbuki qıpçaq tipli türk dillərində və eyni zamanda oğuz tipli türk dillərindən sayılan türk dilində də söz əvvəlində q səsinin karı olan q səsi işlənir (M.İslamov, 1968, s. 30). k' səsi qərb qrupu şivələrində sözüün əvvəlində, Şəki şivəsində sözüün ortasında q samiti ilə yanaşı işlənir. Ümumiyyətlə, k' samitinin işlənməsi üç yerə bölünür:

Sözüün əvvəlində: k'ifil, k'uş, k'ış, k'ano "kanal", k'if, k'ıç, mal- k'ara (Qazax, Tovuz), K'arxana (Təbriz), k'ur "kor", k'usov "kosov", k'osa "kosa", k'üçig "kiçik", k'ürq "kürk", k'ışı "kişi", k'utan/k'otan "kotan", k'arvan "karvan" (Dərbənd), k'oma "koma", k'usa "kosa", k'asıb "kasıb" K'isar "Qusar" (Quba), k'aşqa "qaşqa", k'iz "qız", k'ır "qır", k'irildi "qırıldı", k'ifil "qifil", k'ırx "qırx" (İraq), k'abab "kabab" (Dərbənd, İraq), k'usa "kosa", k'asıb "kasıb" (Quba), k'üçüx' "küçük", k'ıfşımax "qıçqırmaq", k'üçə "küçə" (Çəmbərək), k'ış "qış" (İraq, Çəmbərək)

Sözüün ortasında: sak'qal, hok'qa, dak'qa "qiymətli qoyun dərisindən papaq", tok'qa, tik'qultı, ayak'qavı, hak'qadağal, bak'qal (Şəki), mik'rop, imk'an, qak'il "kəkil", k'araş, k'azma, k'apak, k'almaqal (Təbriz), qarışk'a, qaşk'a, tok'qalaşmax "toqqalaşmaq" <bir-birilə toqquşmaq, dohk'üz "doqquz", sahk'oy "saqqoy" <at xəstəliyi (Borçalı), lok'ut "kiçik ot tayası" (Quba), ta^k'qa "dik", dik'qulu "halaca, kiçik", tak'qa gəlməx "qorxutmaq" (Meğri), çak'qal, sak'qız (Şəki, Borçalı, Meğri, Çəmbərək), dak'qa "daqqa" <ağac qab,

tavak'qa "təvəqqə" <xahiş (Çəmbərək), ek'i "iki", tik'an "tikan" (Dərbənd)

Sözün sonunda: çurak' "çörək", inak' "inək" (Zaqatala, Qax), xurak' "xörək" (Dərbənd)

k' samiti Təbrizin Bostanabad və Pətava şivələrində x samitinin (M.Məmmədli, 2011, s. 46) variantı kimi işlənir. Məsələn: tok'um "toxum".

η. Azərbaycan dili şivələrində işlənən samitlərdən biri də η samitidir. η səs tellərinin vəziyyətinə görə cingilitili, əmələgəlmə yerinə görə dilarxası, əmələ gəlmə üsuluna görə partlayan samitdir.

M.Şirəliyev yazır: "... η səsinin qədim şəkli qovuşuq nq, nğ, ng olmuşdur ki, bunu türk dillərinə aid qədim abidələrdə, klassiklərimizdə və dialektlərimizdə görə bilərik. M.Kaşğaridə tanga, sanga, songur "son", tengri "tanrı" tengiz, A.Bakıxanovda: onga - .. Ağanın vəsfindən bəyan etməkdən mehribanın dəxi onga təəşşüq yetiri ola (A.Bakıxanov. Kitabı-Əsgəriyyə), M.F.Axundovda: yengi dünya (M.F.Axundov. Əsərləri II c., s. 164), songra - neçə vaxtdan songra... (M.Kazımbəy. Dərbəndnamə, s. 248), sonqra (Q. - Quba - İ.B), donquz (Muğ. - Muğan, N. - Şəki-İ.B), donqar<donar (N. - Şəki-İ.B) və s. daha sonralar qovuşuq nq səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin n ünsürünə, başqa bir qrup dialektlərdə isə q, ğ, g ünsürünə üstünlük verilmişdir. ğ səsinin yumşalması nəticəsində onun yerində bəzi şivələrdə y səsi meydana gəlmiş, bəzi şivələrdə də ğ səsi v səsi ilə əvəzlənmişdir" (M.Şirəliyev, 1967, s.76).

H.Mirzəzadə η samitinin şivələrimizdə işlənməsi ilə bağlı yazır: "Müasir dialektlərimizdə, xüsusən qərb qrupu

şivələrində dilimizdə normal hal kəsb etmiş n səsinə başqa, onun daha iki növü işlənir. Bunlardan biri ɛ (sağır nun), digəri isə qovuşuq n (n+q) səsidir. Hər iki səs istər qədim, istərsə də müasir türk dillərində söz başında işlənmir, lakin söz ortasında təxminən bütün türk dillərində təsadüf edilir. Azərbaycan dilində də eyni mənzərəni görürük. Azərbaycan dialektlərində, eləcə də XIX əsr xalq yaradıcılığı materiallarında buna istənilən qədər misallar tapmaq mümkündür" (H.Mirzəzadə, 1990, s. 22-23)

η samiti qərb qrupu şivələrimiz üçün xarakterik olsa da, Nuxa (Şəki - İ.B.) şivəsinin Böyük Dəhnə, Kiçik Dəhnə, Suçma, Aşağı Göynük, Baş Göynük, Biləcik, Baqqal kəndlərində qalmışdır (M.İslamov, 1968, s. 40)

Azərbaycan dili şivələrində η samiti söz köklərində və şəkilçilərin tərkibində aşağıdakı hallarda işlənir*:

a) **söz köklərində η samitinin işlənməsi:** doηηuz "donuz", haηηa "bəli", aηηırdı "qışqırdı" (Şəki), öηlūx' "önlük", təηəx', soηra "sonra", soη "son", aηarı "o tərəf" (Qazax), həηiz "üz, sifət", çəη "duman", həηə "razılıq", maηşır "işarə, nişan", yūηül "yüngül", aηmax "xatırlamaq", gəηəşməx "məsləhətləşmək" (Borçalı)

b) **mənsubiyyət şəkilçisinin II şəxs tək və cəmində η samitin işlənməsi:** ağlıηa "sənin ağılına", ütuη "sənin ütün", üzuηa "sənin üzünə", yerıηız "sizin yeriniz", qəlyəniη "sənin qəlyənini", eliη "sənin elin", eliηız "sizin eliniz" (Şəki), özüη "sənin özün", yerıη "sənin yerin", divanıη "sənin divanını",

* η samitinin kök və şəkilçilərin tərkibində işlənməsi ilə bağlı verilən bölgü M.İslamovun "Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti" kitabından götürülmüşdür (s. 40-41)

yaylaŋ “sənin yaylan”, üzürə “sənin üzünə”, gözüürə “sənin gözünə” (Qazax), mamaŋ “sənin maman” «sənin bibin, eviriz “sizin eviniz” (Borçalı), çasıruŋ “sənin çasıruŋ”, ataŋ “sənin atan” (Çəmbərək)

c) **xəbərlik kateqoriyasının II şəxs cəmində η samitinin işlədilməsi:** mə:limsüriz “siz müəllimsiniz”, cavansüriz “siz cavansınız”, çölçüsüriz “siz çölçüsünüz”, kümçüsüriz “siz kümçüsünüz” «siz barama qurdu bəsləyənsiniz (Şəki, Çəmbərək), kimsəŋ “sən kimsən”, qarabaşdarsüriz “siz qarabaşdarsınız” (Çəmbərək).

d) **felin müxtəlif zamanları və şəkilləri üzrə II şəxs tək və cəminin şəxs şəkilçilərində η samitinin işlənməsi:** baxırsüriz “siz baxırsınız”, döysüriz “siz deyilsiniz”, yazmalısüriz “siz yazmalısınız”, alırsüriz “siz alırsınız”, alıjasüriz “siz alacaqsınız”, oxusaŋ “soz oxusanız”, qırdıŋ “siz qırdınız”, yazırsüriz “siz yazırsınız”, vurduriz “siz vurdunuz”, üzüriz “siz üzdünüz”, gidiysüriz “siz gedirsiniz”, alassüriz “siz alacaqsınız”, verdıŋ “sən verdin”, süpürdüŋ “sən süpürdün”, işdi:rdıŋ “sən işləyirdin”, üzsəŋiz “siz üzsəniz”, gəlcasıŋiz “siz gələcəksiniz” (Şəki), gedıŋ “siz gedin”, dediŋmi “sən dedinmi”, düşərsəŋ “sən düşərsən”, gəzsıŋ “o gəzsin”, alırdıŋiz “siz alırdınız”, baxsaŋiz “siz baxsanız”, görərsıŋiz “siz görərsiniz” (Qazax), gəlirsıŋiz “siz gəlersiniz”, alırsıŋiz “siz alırsınız” (Naxçıvan), alsıŋ “o alsın”, aparıŋ “siz aparın”, gəlsıŋəŋ “onlar gəlsinlər” (Borçalı, Çəmbərək), baxarsaŋ “sən baxarsan”, səpərsəŋ “sən səpərsən”, işdərsəŋ “sən işləyərsən”, qazarsaŋiz “siz qazarsınız”, yığarsaŋiz “siz yığarsınız” (Çəmbərək)

e) **ismin yönlük halında mən, sən əvəzlərində η samitinin işlənməsi:** maŋa “məna”, saŋa “səna” (Şəki, Qazax, Çəmbərək) və s.

f) **ismin yiyəlik və təsirlik hallarında η samitinin işlənməsi:** səniŋ “sənin”, sirriŋi “onun sirrini” (Qazax, Çəmbərək), atasıŋ “onun atasının” (Borçalı), Sonaŋın “Sonanın”, körpürün “körpünün” (Çəmbərək) və s. η səsi Qubadlı şivələrində söz köklərində (geŋ, geŋiş, kö ŋül) və şəkilçilərin tərkibində (manŋ, saŋa, ataŋa, ataŋıza, qoluŋuza, papağıŋa, əmiŋizə və s.) özünü göstərir (R.Abbasova, 2006, s.29).

η samitinin tarixi səslərdən biri olduğunu İsmayıl Kazımov Mahmud Kaşğarının “Divani Luğat-it Türk” əsərinə əsaslanaraq yazır: “Tarixi səslərdən biri sağır nun (ŋ) səsidir. Lüğətdə (“Divani Luğat-it Türk” - İ.B.) həmin səs nq, ng qovuşuq səsləri ilə ifadə olunmuşdur. Bu səs sözün ortasında və sonunda müşahidə olunur. “Divan”da sağır nun (ŋ) səsi **tenqri, nenq, manga, angılamaq, angar, tüzinq, tozinq, aydıŋ, ayrang, tonguz, yangı, bang, belinq, şabang** və s. sözlərin tərkibində işlədilmişdir” (İ. Kazımov, 2014, s.16).

x'. Azərbaycan dili şivələri üçün xarakterik samitlərdən biri də x' samitidir. x' samiti səs tellərinin vəziyyətinə görə kar, əmələ gəlmə yerinə görə dilortası, əmələ gəlmə üsuluna görə sürtünən samitdir. Ədəbi dilimizdə y samitinin kar qarşılığı kimi işlənir. Yəni x' “y” cingilitili samitin kar qarşılığıdır. Ədəbi dildə sonu k samiti ilə bitən sözlər x' çalarlığında deyilir və x' k samitinin variantıdır. Ədəbi dildə sonu k samiti ilə bitən **tək, tök, tük, türk** sözləri k çalarlığında tələffüz edilir.

x' əsasən sözün sonunda və ortasında işlənir. Məsələn: çörex', ipex', ilix', cürix', külex', urax', tux', töx',

kehlix' (Şəki), *dirəx'* "dirək" (Təbriz, Çəmbərək), *üzüx'*, *biləzix'* "bilarzik", *inəx'*, *kipix'* "kirpik", *günnüx'* "günlük", *gəldix'*, *əkərdix'*, *vermişix'* (Qazax, Ağstafa, Gəncə, Çəmbərək), *kürəx'*, *çörəx'* (Naxçıvan, Şəki), *ələx'*, *pişix'*, *diləx'*, *ipəx'*, *köynəx'*, *çəmännix'* (Naxçıvan), *təx'* "tək", *dix'* "dik", *köx'* "kök" (Meğri), *söx'məx'* "sökmək", *əzix'* "əzik", *hədix'* "hədik", *beşix'* "beşik", *kipix'* "kirpik", *gədix'* "gədik", *ərix'* "ərik" (Qazax, Ağstafa, Gəncə, Naxçıvan, Meğri, Çəmbərək), *kəkix'* "kəkik" <güneydə bitən ot, *sökux'* "sökük", *zircix'* "zircik" <dəcəl, *məxix'* "məkik" <təsiredici, *əkənəx'* "əkənək", *biçənəx'* "biçənək" (Çəmbərək), *kəklix'* "kəklik", *təx'nə* "təknə" <daşdan ovulmuş böyük qab, *nəx'mə* "nəkmə" (Naxçıvan)

ç. Bu samit c samitinə nisbətən kar tələffüz edildiyi üçün kar samitlərin sırasında veririk. ç əmələ gəlmə yerinə görə damaq-diş, əmələ gəlmə üsuluna görə qovuşuq, səs tellərinin vəziyyətinə görə kar samitdir. ç sözün ortasında işlənir: *Məsələn: keccaxdı "gedəcəkdə", çaçcaxdı "çatacaqdı", çaçcax "çatacaq", uzacçax "uzadacaqdı", çuççü "çütçü" (Şəki)*

ż. Bu, səs tellərinin vəziyyətinə görə cingilitili, əmələ gəlmə yerinə görə dişarası, əmələ gəlmə üsuluna görə sürtünən samitdir. Qərb qrupu şivələrinə xas olan ž (dz) sözün ortasında və sonunda işlənir: *Məsələn: galəžəm "gələcəyəm", ažam "acam", əžəli "əzəli" <əvvəl (Qazax, Ağstafa), cažu "cadu", Nəžir "Nədir", yeži "yedi", caž "cad" <qarğıdalı çörəyi", dožax "dodaq", Sažiq "Sadıq", yaž "yad", gežir "gedir" (Çəmbərək), ožun "odun", ož "od", suž "süd" (Qazax), quža "quda" (Gədəbəy).*

ž Gədəbəy şivəsində sözün əvvəlində də işlənir. *Məsələn, žəžə "dədə".*

h. Bu səs əmələ gəlmə yerinə görə boğaz, əmələ gəlmə üsuluna görə sürtünən, səs tellərinə görə kar samitdir. *Məsələn: həwas "həvəs". həyyif "heyif", həwan "heyvan", hesab, həyran "heyran", səbəh "sabah" <səhər, səhəb "sahib", rəhət "rahat" (İraq)*

q. Bu səs əmələ gəlmə yerinə görə boğaz samiti, əmələ gəlmə üsuluna görə partlayan, səs tellərinə görə cingilitili samitdir. Azərbaycan dilinin İraq-türkman, şimal qrupu şivələrinə daxil olan Dərbənd şivəsində, Tala (Dərbənd) şivələrində özünü göstərir. Q.Paşayev bu səslə bağlı yazır: "Bu səs tələffüz olunma yerinə, danışq üzvlərinin iştirakına və keyfiyyətinə görə ərəbcə ق (qaf) səmindən fərqlənir. Çox güman ki, boğazda tələffüz olunan q səsi ərəb dilinin təsiri ilə q səmindən yaranmışdır. Çünki eyni sözdə Kərkük şəhər şivəsində q səsinə (Məsələn: qız, qış, qırx və s.) təsadüf etdiyimiz halda, başqa şivələrdə q səsinə (qiz, qiş, qırx və s) rast gəlirik" (İraq-türkman, 2004, s. 72).

q samiti həm sözün əvvəlində, həm də ortasında işlənir.

1) *Sözün əvvəlində: qabağ "qabaq", qawın "qovun", qaxdım "aradan götürüldüm", qalabalıq "basabas", qaxar "aradan götürülər", qısmat "qismət", qorxmam "qorxmaram" (İraq), qar, quş, qalib, qiymət "qiymət" (Zaqatala, Qax).*

2) *Sözün ortasında: suqaq "dalan" (İraq)*

"Dağıstan dilləri üçün səciyyəvi olan bu səs Dərbənd dialektində də geniş yayılmışdır" (Dərbənd, 2009, s. 26). *Məsələn: qatik' "qatıq", qara "qara", qırmızı "qırmızı", qız*

"qız", qiyin "qayın", qeytəgi "Qaytağı" <oyun havası, qin "qen" <saplı iri bıçaq, qirpiğ "kirpik", qir "qır" (Dərbənd).

u (ts). u səs tellərinin vəziyyətinə görə cingilitili, əmələ gəlmə yerinə görə damaq-diş, əmələ gəlmə üsuluna görə qovuşuq samitdir. Bu samit cənub qrupu şivələrində daha çox işlənir. u samitinə Ordubadın Aza, Vələvir, Kələki, Sabir, Şahbuz rayonunun Keçəli kənd şivələrində (Naxçıvan qrupu şivələri, 1962, s. 42), Təbriz dialektinin Qərə Kəməş şivəsində (M.Məmmədli, 2007, s. 46) müşahidə olunur. *Məsələn:* *uox* (çox), *uöp* "çöp", *uul* "çul", *uırax* "çıraq", *uəltix* "çəltik", *uəmənrix* "çəmənlik" (Ordubad, Təbriz, Gədəbəy), *uıyax* "çiçək" (Təbriz, Gədəbəy), *uıarx* "çarx", *uılis* "çilis" <xəsis, *uımən* "çəmən", *uıala* "çala", *uıilo:* "çilov" (Təbriz), *uıay* "çay" (Ordubad, Təbriz, Cəbrayıl), *uıörəx* "çörək", *uığırçın* "sığırçın" (Cəbrayıl), *uıa⁰dır* "çadır", *uıimə'n* "çimən", *uıa⁰yır* "çayır" <ot adı, *uıəçə* "çəçə" <ən kiçik budaq (Meğri), *uıırpı* "çırpı" (Gədəbəy), *uıənə* "çənə", *uıılıx* "qılıç", *uıoıax* "qoçaq" (Qarakilsə), *uıay* "çay", *uııya* "alça" (Zəngibasar).

E.Əzizov şivələrimizdə **u** samitinin işlənməsi barədə yazır: "Dialekt fonetikasında bəzən elə fərqləndirici əlamətlər də olur ki, bunların izahı xalqın etnik tarixi ilə əlaqələnilir. Belə dil xüsusiyyətləri etnolinqvistik səciyyəli olur, buna görə də onları xalq dilinin formalaşmasında iştirak etmiş tayfa dili elementləri kimi qiymətləndirmək mümkündür. Azərbaycan dili şivələrində samitlər sistemində özünü göstərən belə əlamətlərdən biri u-laşmadır. Dilimizin bir sıra şivələrində ən çox söz əvvəli, qismən söz ortası mövqelərində ədəbi dildəki dil-yuvaq, kar ç samitinin yerinə dilönü, qovuşuq, kar **u** səsi işlənir" (E.Əzizov, 1999, s. 91).

ç^c. Əmələ gəlmə yerinə görə damaq-diş, əmələ gəlmə üsuluna görə qovuşuq, səs tellərinin vəziyyətinə görə kar samitdir. Bu samit Quba şivəsi üçün xarakterik olub sözün sonunda işlənir. *Məsələn:* *aç^c, qaç^c, içç, qıç^c* (Quba)

w. Azərbaycan dilinin İraq-türkman ləhcəsinə xas olan samitlərdən biri də w samitidir. "Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən w səsi tələffüz olunma yerinə, danışıq üzvlərinin iştirakına və keyfiyyətinə görə ingiliscə w və ərəbcə (vav) səslərinə oxşayır. Bu səsi tələffüz edərkən dodaqlar dairəvi vəziyyət alır və bir qədər irəli uzanaraq dar bir nov əmələ gətirir. Dilin arxa hissəsi yumşaq damağa doğru qalxır. Bu səsin deyilişində v saitinin çaları duyulur" (İraq-türkman, 2004, s.74). *Məsələn:* *watan* "vətən", *war* "var" (İraq, Zaqatala, Qax), *arwaf* "arvad", *qawın* "qovun", *şiwən* "şivən" (İraq), *əw* "ev", *towuq* "toyuq", *sowuq* "soyuq" (Zaqatala, Qax).

w samiti söz növləri ilə yanaşı, şəkilçilərin tərkibində də işlənir və buna İraq-türkman ləhcəsində rast gəlinir. Bu fonetik hadisə aşağıdakı hallarda özünün göstərir.

1) **II şəxs tək və cəmində mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimlərdə.** *Məsələn:* *babaw* "sənin baban", *babawız* "sizin babanız", *ikiwiz* "sizin ikiniz", *yoluwwuz* "sizin yolunuz"

2) **felin əmr şəklinin II şəxs cəminin təsdiq və inkarında.** *Məsələn:* *qınamawın* "siz qınamayın", *inanmawın* "siz inanmayın", *yazmawın* "siz yazmayın", *yırğalawın* "siz yırğalayın", *yuwun* "siz yuyun", *oxumawın* "siz oxumayın", *cəmləwin* "siz cəmləyin", *çirməwin* "siz çirməyin" (İraq-türkman, 2004, s. 74)

p^c. Bu səs əmələ gəlmə yerinə görə qoşadodaq, əmələgəlmə üsuluna görə partlayan, səs tellərinin vəziyyətinə görə kar samitdir. Quba, İraq-türkman və Qərbi Azərbaycanın Meğri şivələri üçün xarakterik olan p^c samiti sözün sonunda işlənir. *Məsələn: ip^c "ip", gop^c "gop", çüp^c, "çöp", tup^c "top", turp^c "turp" (Quba), küp^c "küp" (İraq, Meğri), öp^c "öp", səp^c "səp", tap^c "tap" (İraq), sap^c "sap" (Quba, İraq), kabap^c "kabab", curap^c "corab", söyit^c "söyüd", hesap^c "hesab", avraf^c "arvad" (Meğri).*

dz. Bu səs əmələ gəlmə yerinə görə dil-diş, əmələ gəlmə üsuluna görə qovuşuq, səs tellərinin vəziyyətinə görə cingiltili samitdir. **dz** samiti Cəbrayıl, Ordubad, Zəngibasar, İsmayılı şivələrində *c* səsinin mövqeyində çıxış edir: *dzoraf, dzanavar, qodza, dzan* (M.Məmmədli, 2011, s.34).

SAMİTLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ

Azərbaycan dili şivələrində samitlərin əvəzlənməsi əsas fonetik hadisələrdəndir. Samitlərin əvəzlənməsində karlaşma və ya cingiltişmə baş verir. Samitlərin əvəzlənməsi kar samitlərin cingiltili samitləri, cingiltili samitlərin kar samitləri, cingiltili samitlərin cingiltili samitləri, kar samitlərin kar samitləri əvəz etməsində müşahidə olunur. Ona görə də şivələrimizdə samitlərin əvəzlənməsini dörd yerə bölmək olar.:

1. Kar samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi
2. Cingiltili samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi
3. Kar samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi
4. Cingiltili samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi

1. Kar samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi

Kar samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində özünü göstərir. Bu cingiltişmə aşağıdakı samitlərdə müşahidə olunur.

t>d. t səsinin d səsi ilə əvəzlənməsi Bakı, Quba, Təbriz, Şəki, Qazax, Naxçıvan, Ordubad, Borçalı, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Meğri şivələrində özünü göstərir. Bu səs əvəzlənməsi ilə bağlı R.Rüstəmov yazır: "t səsinin d səsi ilə əvəzlənməsinin əsas səbəblərindən biri dilimizdə iki kar səssiz (samitin – İ.B.) nadir hallarda yanaşı işlənməsidir. Tələffüzdə iki kar səssiz (samiti – İ.B.) yanaşı demək çox çətinlik törətdiyi üçün bunlardan biri cingiltişir" (R.Rüstəmov, 1961, s. 65).

t>d səs əvəzlənməsi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda müşahidə olunur.

a) söz əvvəlində t>d səs əvəzlənməsi. Məsələn: *dutmax* "tutmaq" (Təbriz), *doqqa* "toqqa" (Quba), *düsdü* "tüstü", *dər* "tər", *dərrədim* "tərlədim", *dərrix* "tərlək" (Qazax, Çəmbərək), *dəkə* "təkə", *dəgi* "təki", *dikən* "tikən", *dökən* "tökən", *dutdılar* "tutdular", *yengi döküb* "yeni töküüb" (İraq), *dərbənməx* "tərpənmək" (Naxçıvan), *dütqün* "tutqun", *dərrəməx* "tərləmək" (Borçalı), *dincixmax* "tincixmaq" < *darixmaq, dumurcux* "tumurcuq" (Çəmbərək).

b) sözün ortasında t>d səs əvəzlənməsi. Məsələn: *döhdür* "doktor" < *həkim* (Təbriz), *küfdə* "küftə" (Təbriz, Çəmbərək), *busdan* "bostan", *tüsdü* "tüstü", *məkdəb* "məktəb", *Müxdər* "Muxtar", *Doğusdan* "Dağıstan", *neşdər* "neştər" (Quba), *bosdan* "bostan" (Quba, Təbriz, Çəmbərək), *çödənə* "çötənə" < *qoz* (İraq), *usda* "usta", *tüsdü* "tüstü", *Musdafa* "Mustafa" (Şəki, Çəmbərək), *isdi* "isti" (Quba, Şəki,

Çəmbərək), dəfərdə "dəftər" (Şəki, Naxçıvan, Təbriz, Ordubad, Çəmbərək), həfdə "həftə", taxda "taxta", yasdıx "yastıq" (Şəki, Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək), asdar "astar", kifdə "küftə", gösdəriş "göstəriş", noxda "noxta", müxdəsər "müxtəsər", doxdur "doktor", işdirək "iştirək" (Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək), hexdar "hektar" (Naxçıvan), müşdəri "müştəri", axda "axta", asda "asta", dəsdə "dəstə", yasdı "yastı", şaxda "şaxta", saxda "saxta", toxdamax "toxtamaq", axdarmax "axtarmaq" (Çəmbərək, Karvansaray), xəsdə "xəstə" (Şəki, Meğri, Çəmbərək), ərişdə "əriştə" (Naxçıvan, Ordubad, Meğri, Çəmbərək), ha^əfdə^ə "həftə", Rısdam "Rüstəm", Muxda^ər "Muxtar", məfdil "məftil", şəfdəli "şəftəli", sifdə "siftə" (Şəki, Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək, Meğri), süfdə "süftə" (Meğri), cəfdə "cəftə", dəsdə "dəstə", küfdə "küftə" (Bakı).

c) sözün sonunda t>d səs əvəzlənməsi. Məsələn: Nüsrəd "Nüsrət", salad "salat", ad "at", hörməd "hörmət" (Təbriz), vaxd "vaxt", gid "get", sərbəsd "sərbəst" (Quba), üsd "üst" (Quba, Meğri), ba^əxd "bəxt" (Meğri).

k>g. Bu fonetik hadisə şivələrimizdə sözün əvvəlində, ortasında və sonunda özünü göstərir.

a) sözün əvvəlində. Məsələn: gö:l, "könül", gərdi "kərdi" <lək, gərmə "kərmə" <təzək, keçək "keçək" (Təbriz), gülvə//gürvə "külbə", gə:r "kəhər" (Quba), geçi "keçi" (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, İraq), geçəl "keçəl", göül "könül", göbək "kəbək", geç//giç "keç", gişi "kişi" (İraq), keçmiş "keçmiş", geşmiş "keşmiş", geşdi "keçdi" (Naxçıvan, Ordubad, Meğri), gərvud "kobud", gəran "kəra" (Çəmbərək), geşniş "kişniş", geşmək "keçmək", geçirməx "keçirmək" (Meğri).

b) sözün ortasında. Məsələn: səkgiz "səkkiz" (Təbriz, Çəmbərək), seggiz "səkkiz", ösgürmax "öskürmək" (Quba), dügcə "dükca", səgsən "səksən", çöürgə "çöürkə" <çəyirtkə (İraq), esgix' "əskik", həvəsgər "həvəskar", ösgürmə "öskürmə" (Şəki), seşgi "seçki", çisgin "çiskin" <yağış növü, keşgə "keşkə <kaş ki, bitgi "bitki", aşgar //eşgar "aşkar" <ballı, məlum, bitgin "bitkin" (Çəmbərək, Meğri), peşgəş "peşkəş" <müftə (Meğri), əsgı "əski", isgan "stəkan", isgənə "iskənə" (Yardımlı).

Gülbə//gürvə Quba dialektində 4 mənada işlənir:

1) külbə. Təndirdə olur. Təndirin yanması üçün hava çəkən yer, truba.

2) tənəkdən qayrılmış peçin trubası üçün şüşədə düzəldilmiş xüsusi göz.

3) evin havasını dəyişmək üçün divarda qayırtılan xüsusi yer.

4) bilet kassasının gözü (R.Rüstəmov, 1961, s.252).

c) sözün sonunda. Məsələn: gəlmeg "gəlmək", kö:neg "köynək", işdəmeg "işləmək", dögmeg "döymək", yeməg "yemək" (Bakı), çüreg "çörək", çiçeg "çiçək", "küleg "külək" (Quba, Dərbənd), üreg "ürək", üzüg "üzük", ateg "atək", ürüg "hörük", kiçig "kiçik", əlceg "ələk", ipeg "ipək" (Quba), əleg "ələk" (Bakı, Quba, Dərbənd), inəg//inəg "inək", göyçeg "göyçək", erüg "ərik", cürəg//cörəg "çörək", pişig "pişik", çaltig//çəltüg "çəltik", xürəg "xörək", düşəg "döşək", çiyələg "çiyələk", əmeg "əmək", könnəg "köynək", meşəlig "meşəlik", miçəg "miçək" (Quba), tərg "tərək" (Şəki), nəzüg "nazik", xörəg "xörək", göyçəg "göyçək", səppəg "səpmək" (Yardımlı).

f>v. **f** səsinin **v** səsinə əvəz etməsi şivələrimiz üçün bir o qədər xarakterik fonetik hadisə deyil. Bu fonetik hadisə bir neçə sözdə özünü göstərir. Məsələn: *İsvahan* "İsfahan", *Qavqaz* "Qafqaz" (Təbriz), *mikavat* "mükafat" (Quba), *vəsil* "fəsil" (Naxçıvan, Muğan), *tüvək/tüvəng* "tüfəng" (Muğan), *vəsli* "fəsil", *kəşvi* "kəşf" (Meğri).

h>y. **h** səsinin **y** səsi əvəz etməsi şivələrimizdə geniş yayılmışdır. Bu səs əvəzlənməsi sözün ortasında özünü göstərir. Məsələn: *Meyti* "Mehdi" (Quba, Qazax, Naxçıvan, Çəmbərək), *İbrayım* "İbrahim", *dayı* "daha" (Quba), *söybat* "söhbət" (Tovuz, Muğan), *vəysi* "vəhşi" (Qazax, Muğan), *qoyum* "qohum" (Qazax), *böytan* "böhtan" (Tovuz, Çəmbərək), *meytər* "mehtər", *seyra* "səhra", *meymanxana* "mehmanxana", *Teyran* "Tehran", *neyrə* "nəhrə" (Muğan), *Tayır* "Tahir" (Muğan, Meğri), *pəyləwan* "pəhləvan", *sabaynan* "sabahnan" < *sabahla* (İraq), *dayı* "daha" (Naxçıvan), *söyfət* "söhbət", *köynə* "köhnə" (Borçalı), *xayış* "xahiş", *şəyit* "şəhid", *Teyfə* "Təhvə", *Ca³va⁰yir* "Cavahir", *nəsiyət* "nəsihət" (Meğri).

k'>g. Bu fonetik hadisəyə Bakı, Quba, Dərbənd dialektlərində rast gəlinir və "bu sözlərdə yanaşı gələn iki kar səssizdən (samitdən – İ.B.) biri dilimizin tələffüz xüsusiyyətlərinə uyğunlaşaraq cingiltiləşir" (R.Rüstəmov, 1961, s.66). Məsələn: *lotgə* "lotka", *putilgə* < *potilgə* "butulka" (Bakı, Quba, Dərbənd)

k'>q. Bu fonetik hadisə alınma sözlərdə baş verir və şivələrimizin demək olar ki, hamısında rast gəlinir. Məsələn: *qardon* "kardon", *qұлub* "klub", *tanq* "tank", *qors* "kurs", *qabnet* "kabinet" (Quba), *qlub/qulub* "klub", *qral* "kral" (İraq), *qұлuf* "klub", *qurs* "kurs", *işqaf* "şəf" (Şəki), *qəsdiyum*

"kostyum", *qənfət* "konfet", *qarton* "karton" (Naxçıvan, Ordubad).

ç>c. Bu səs əvəzlənməsi şivələrimizdə sözün əvvəlində və ortasında müşahidə olunur.

a) sözün əvvəlində. Məsələn: *Cingiz* "Çingiz" (Muğan, İraq), *cargah* "çahargah" (Muğan), *carx* "çarx", *Cəngiz* "Çingiz" (İraq), *cay* "çay", *cırk* "çirk", *cubux* "çubuq" (Zəngilan), *cılvax* "çılpaq", *culğamax* "çulğamaq" (Çəmbərək), *canta* "çanta" (İraq, Çəmbərək).

b) sözün ortasında. Məsələn: *qolcağ* "qolçaq", *ürümceğ* "hörümçək", *bildircin* "bildirçin" (Quba), *hörümçək* "hörümçək", *lelcək* "ləçək" (Muğan), *qöncə* "qönçə", *əkinçi* "əkinçi", *kamanca* "kamança", *xancı* "xançı", *halcı/alınca* "halçı" (İraq).

p>b. **p** səsinin **b** səsi əvəz etməsi şivələrimizdə az yayılmışdır və bir neçə sözdə sözün əvvəlində və ortasında müşahidə olunur. Məsələn: *bişig* "pişik", *tabbaca* "tappaca" (Quba), *aşbaz* "aşpaz" (Quba, Çəmbərək), *baqlawa* "paxlava", *bacaq* "paça", *bozğun* "pozğun", *bozulmuş* "pozulmuş", *bozar* "pozar", *bozuğ/bozux* "pozuq" (İraq).

Şivələrimizin qərb qrupunda **p>b** səs əvəzlənməsi sözün əvvəlində alınma sözlərdə özünü göstərir. Məsələn: *badrum/badron* "patron", *bol* "pol", *baldun* "palto", *buravuz* "paravoz", *bılan* "plan" (Qazax, Tovuz), *hila⁰n* "plan" (Meğri).

k>y. **k** səsinin **y** səsi ilə əvəzlənməsi əsasən şivələrimizin qərb qrupu üçün xarakterikdir. Bununla belə ayrı-ayrı şivələrimizdə də bu fonetik hadisəyə rast gəlmək olur. Məsələn: *meytəb* "məktəb" (Quba), *səysən* "səksən", *səysənmax'* "səksənmək" < *qorxmaq*, *əysix'* "əskik" (Borçalı,

Çəmbərək, Meğri), əysəriyyat “əksəriyyat” (Çəmbərək), çörəy “çörək”, çəymə “çəkmə”, beşiy “beşik”, gedəy “gedək”, dəhmərrəməy “dəhmərrəmək” <ayaqla yeriməyi sürətləndirmək, qovmaq, tələsdirmək (Yardımlı).

x>ğ. Şivələrimizdə bu fonetik hadisəyə az rast gəlinir və bir neçə sözdə müşahidə olunur. *Məsələn:* siğ “sıx” (Quba), gəzəl “xəzəl”, gəlbir “xəlbir”, girtləğ “xirtlək”, adağlı “adaxlı”, doğsan “doxsan”, coğları “çoxları”, coğalmış “çoxalmış” (İraq).

s>z. s səsinin z səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dili şivələrində geniş yayılmamışdır. Əsasən bir neçə sözdə sözün əvvəlində və ortasında müşahidə olunur. *Məsələn:* zifdə “siftə”, zəlxım “salxım”, doqzan “doxsan”, səxzən “səxsən”, tozbağa “tısbağa” (İraq), zəlxum//zəlxom “salxım” (Dərbənd), zığırçın “sığırçın” (Naxçıvan), züküt “sükut”, ziyax “siyah”, zərraf “sərraf” (Karvansaray), zəvax//zəvax “sabah”, zənci “sənci” <pəya, zəvət “səbət” (Gədəbəy).

p>m. Bu səs əvəzlənməsinə şivələrimizin qərb qrupunda rast gəlinir. *Məsələn:* mamador//mamadur “pomidor” (Qazax, Çəmbərək)

f>y. Şivələrimizdə bu fonetik hadisə geniş yayılmamışdır və əsasən sözün ortasında rast gəlinir. *Məsələn:* söytəli “şaftalı”, köykür “kəfkir” (Qazax, Tovuz, Gəncə, Çəmbərək).

k>n. Bu fonetik hadisəyə Gürcüstanın Borçalı şivəsinin Ağaməmmədli kənd şivəsində rast gəlinir. *Məsələn:* çiyələn “çiyələk” (Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələri, 1967, s.40).

x>q. Bu fonetik hadisəyə İraq-türkman ləhcəsində rast gəlinir və bəzən Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində rast gəlinir. Sözün əvvəlində və ortasında özünü göstərir.

a) sözün əvvəlində. *Məsələn:* qəlbir “xəlbir”, qəşil “xəşil”, qoyrat “xoyrat” <bayatı (İraq)

b) sözün ortasında: aqça “axça”, doqzan “doxsan”, yaqa “yaxa”, yəqə “yaxa”, paqır//pəqir “paxır”, yaqın “yaxın”, çuqur “çuxur”, toqunmax “toxunmax”, baqılarsa “baxılarsa”, yuqarı “yuxarı”, yoqış “yoxuş”, loqma “loxma”, naqış “naxış” (İraq), qəndəx’ “xəndək” (Çəmbərək).

k>q. k səsinin q səsi ilə əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsində həm söz kökündə həmin şəkildə müşahidə olunur. *Mələn:* biqar “bikar”, arasındaqı “arasındakı”, başındaqı “başındakı” (İraq). Bununla yanaşı Şəki, Naxçıvan, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək və Meğri şivələrində k səsinin q səsi ilə əvəzlənməsi söz kökündə müşahidə olunur. *Məsələn:* əqməq “əkmək” <çörək (Şəki), qüçə “küçə”, qişi “kişi” (Naxçıvan), qunc “künc” (Çəmbərək), ba^olqın “balkon”, qa^ana^ol “kanal” (Meğri) və s.

p>v. Bu fonetik hadisə şivələrimizdə geniş yayılmamışdır və qərb qrupu şivələrinə daxil olan Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsində rast gəlinir. *Məsələn:* aşvaz <aşpaz, cavalamax “çapalamaq”, cılvax “çılpaq” (Çəmbərək) və s.

ç>z. Bu fonetik hadisəyə Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək şivəsinə daxil olan Gökənd şivəsində bir sözdə rast gəlinir. *Məsələn:* dirzəlməx’ “dirçəlmək”

h>n. Azərbaycan dili şivələrində h səsinin n səsinə əvəz etməsi geniş yayılmamışdır və Qərbi Azərbaycanın Meğri şivəsində bir neçə sözdə təsadüf olunur. *Məsələn:* maⁿnsıl “məhsul”, Mönsim//Mönsüm “Möhsün” (Meğri).

2. Cingilitili samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi

Cingilitili samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi şivələrimizdəki fonetik hadisələrdən biridir. Yəni bəzi sözlərdə karlaşma hadisəsi baş verir. Cingilitili samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi əsasən Azərbaycan dilinin qərb və şimal qrupu şivələrində özünü göstərir. Bununla belə şərq və cənub qrupu şivələrində də bu səs əvəzlənməsi müşahidə olunur.

d>t. d səsinin **t** səsi ilə əvəzlənməsi sözün əvvəlində, ortasında, sonunda özünü göstərir. Bu fonetik hadisə şimal, cənub və qərb qrupu şivələrimiz üçün səciyyəvidir.

1) **sözün əvvəlində.** Məsələn: *tişim* “*dişim*”, *tüşmək* “*düşmək*” (Bakı), *tüşmən* “*düşmən*” (Bakı, İraq, Çəmbərək), *tüfar* “*divar*”, *tarax* “*daraq*” (Şəki), *tavar* “*davar*” < qoyun, *tamğa* “*damğa*”, *toğru* “*doğru*”, *taldan* “*daldan*”, *tüşdi* “*düşdü*”, *taldan* “*daldan*” < arxadan, *taşğın*//*taşqın* “*daşqın*” (İraq), *tüş* “*düş*” (Qazax, Tovuz, Dərbənd, Çəmbərək), *taşça* “*dayça*” < at balası, *tarag* “*daraq*”, *taramağ* “*daramağ*”, *tayağ* “*dayağ*” *tuman* “*duman*” (Dərbənd), *tiş* “*diş*” (Qazax, Tovuz, Borçalı, Yardımlı, Çəmbərək), *tivar* “*divar*” (Yardımlı), *tik* “*dik*”, *tüşünməx* “*düşünmək*” (Borçalı, Çəmbərək), *tüşö:r* “*düşür*” (Borçalı), *tufar* “*divar*” (Naxçıvan, Ordubad), *tüşməx* “*düşmək*” (Naxçıvan, Çəmbərək), *tükan* “*dükan*” (Naxçıvan, Ordubad, Qazax, Dərbənd, İraq, Meğri), *tişi* “*dişi*” (Qazax, Tovuz, Çəmbərək), *tustax* “*dustaq*” (Qazax, Gəncə, Tovuz, Borçalı, Çəmbərək), *tüka²n* “*dükan*” (Meğri), *tikməx* “*dikmək*”, *tuhar* “*divar*” (Çəmbərək) və s.

2) **sözün ortasında.** Məsələn: *Meyti* “*Mehdi*” (Bakı), *utuzmax* “*uduzmaq*”, *butax* “*budaq*” (Təbriz), *butağ*//*butax* “*budaq*”, *datlı* “*dadlı*”, *çüğüntür* “*çuğundur*”, *yaranıcı* “*yara-*

dıcı”, *boyuntırax*//*boyuntırlıq* “*boyunduruq*” (İraq), *putax* “*budaq*” (Naxçıvan, Çəmbərək), *Ma²ma²f²quli* “*Məmməd-qulu*”, *Ma²ma²tyar* “*Məmmədyar*” (Meğri).

3) **sözün sonunda.** Məsələn: *əmrut* “*armud*”, *bulut* “*bulud*”, *bələt* “*bələd*”, *ümit* “*ümid*” (Təbriz), *ut* “*od*”, *şəgirt* “*şagird*”, *pulat* “*polad*”, *şabalıt* “*şabalıd*” (Quba), *savad* “*savad*”, *bulut* “*bulud*” (Quba, Çəmbərək), *qənət* “*qanad*” (Şəki, Çəmbərək), *arwat* “*arvad*”, *bulut* “*bulud*”, *yurt* “*yurd*”, *namart* “*namərd*”, *polat* “*polad*”, *ut* “*ud*” (İraq), *ot* “*od*” (Bakı, Quba, Təbriz, İraq), *süt* “*süd*” (Bakı, Quba, Naxçıvan, Dərbənd, Şəki, Təbriz, İraq, Yardımlı), *qurt* “*qurd*”, *Əhmət* “*Əhməd*”, *armut* “*armud*” (Şəki, Naxçıvan, Dərbənd, Ordubad, İraq, Çəmbərək), *ərmüt* “*armud*”, *art* “*ard*”, *noxot* “*noxud*” (Dərbənd), *kət* “*kənd*” (Naxçıvan, Ordubad), *kasat* “*kasad*”, *palut* “*palıd*” (Quba, Yardımlı), *kilit* “*kilid*” < qıfıl, *kənt* “*kənd*”, *palıt* “*palıd*” (Naxçıvan, Ordubad, Şəki, Tovuz, Qazax, Borçalı, Çəmbərək), *armıt* “*armud*” (Şəki, Naxçıvan, Ordubad), *qanıt* “*qanad*”, *yurt* “*yurd*” (Qazax, Gəncə, Tovuz, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Çəmbərək), *sövüt* “*söyüd*” (Naxçıvan), *söyüt* “*söyüd*” (Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək), *ogif* “*öyüd*”, *bulıf* “*bulud*”, *in²f* “*inad*”, *gubuf* “*kobud*”, *kükürf* “*kükürd*”, *qurf* “*qurd*”, *kilif* “*kilid*” < qıfıl (Meğri).

H.Mirzəzadə d>t səs əvəzlənməsi ilə bağlı yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də **d**-nin iki şəklinə təsadüf edirik. Məsələn: *daş-taş*, *damu-tamu*, sözün ortasında: *uduzmaq-utuzmaq* və s. **d**-nin **t**-ya keçməsi dilimizin inkişafı prosesində o qədər də aktiv olmamışdır” (H.Mirzəzadə, 1990, s. 22).

b>p. Bu fonetik hadisə sözün müxtəlif yerlərində müşahidə olunur. Məsələn: *pamazi* “*bamazi*”, *pes* “*bəs*”, *pütün* “*bütün*” (Bakı), *palta* “*balta*” (Bakı, İraq), *şorpa* “*şorba*” (Bakı,

Quba), *pusdan* “bosdan”, *pıçağ* “bıçaq” (Quba), *puçax* “bıçaq” (Şəki), *püçax* “bıçaq” (Şəki, Naxçıvan, Çəmbərək), *püxarı* “buxarı” (Şəki, Qazax, Çəmbərək), *parmaq* “barmaq”, *pütün* “bütün”, *çopan* “çoban”, *kabapçı* “kababçı”, *əzap* “əzab”, *məktup* “məktub” (İraq), *pişir* “bişir”, *pəs* “bəs”, *çupan* “çoban”, *pıçağ* “bıçaq” (Dərbənd), *pütün* “bütün”, *pütöy* “bütöv”, *pıçaq* “bıçaq”, *bişirməx* “bişirmək”, *piçməx* “biçmək”, *pitməx* “bitmək” (Borçalı, Çəmbərək), *pükdü* “bükdü” (Borçalı), *püx'dü* “bükdü” (Çəmbərək), *pişirməx* “bişirmək”, *pitağ* “budaq”, *pıçağ* “bıçaq”, *pükməx* “bükmək”, *ka:tip* “katib”, *məhdəp/məktəp* “məktəb”, *alapaxta* “alabaxta” <quş adı, *pürkü* “bürkü” (Naxçıvan), *pütax* “budaq” (Şəki, Qazax, Tovuz), *püxça* “boğça”, *pişirer* “bişirir”, *piçax* “bıçaq”, *piçin* “biçin” (Gəncə, Qazax, Tovuz, Çəmbərək), *piçə²x* “bıçaq” *mirekğə²p* “mürəkəb”, *kaba⁰p* “kabab”, *hesa⁰pdar* “hesabdər”, *əyip^s* “ayıb”, *boşqap^s* “boşqab”, *corap^s* “corab” (Meğri), *piçax* “bıçaq” (Naxçıvan, Meğri), *piçin* “biçin”, *pitrax* “bitraq” <bitki di, *tikan kimi olur*, *pişməx* “biçmək” (Çəmbərək).

b>p səs əvəzlənməsi qədim dilimizdə özünün göstərir. H.Mirzəzadə b>p səs əvəzlənməsini dilimizin tarixi ilə üzvi şəkildə bağlı olduğunu belə əsaslandırır: “Vaxtilə nəqli keçmiş zaman şəkilsiz olan –ib şəkilsizinin işlənməsində bunu aydın görmək olar” (H.Mirzəzadə, 1990, s 19). Fikrini əsaslandırmaq üçün M.Füzulidən, Ş.Əttardan aşağıdakı nümunələri gətirir.

Qalıpdur hikmətin küffar içində ənbıya peyda,

Ey bivəfa ki, adət **olupdur** cəfa sana (M.Füzuli)

Çoq bəlaya **uğradıpdır** o məni,

Arxası üstə **yatıpdır** bixəbər

Kim **döküpdür** səni söyləgil bana (Ş.Əttar)

q>x. Azərbaycan dili şivələrində q>x səs əvəzlənməsi şimal, qərb, cənub qrupu şivələri üçün səciyyəvi fonetik hadisələrindən biridir. Yəni şimal, qərb və cənub qrupu şivələrinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən biri də q>x səs əvəzlənməsidir. Bununla belə şərq qrupu şivələrində də q>x səs əvəzlənməsi müşahidə olunur.

q səsinin x səsi ilə əvəzlənməsi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda özünü göstərir.

Sözün əvvəlində: Məsələn: *xuşun* “qoşun”, *xarıb* “qarıb” (Dərbənd).

Sözün sonunda: Məsələn: *çanax* “çanaq”, *qolçax* “qolçaq”, *başmax* “başmaq”, *sumax* “sumağ”, *yamax* “yamaq”, *çardax* “çardağ”, *alaçix* “alaçiq”, *qaçax* “qaçaq”, *bucax* “bucaq” (Təbriz, Çəmbərək), *əyax* “əyaq”, *pisdix* “fisdix”, *dərax* “daraq” (Təbriz), *xalx* “xalq” (Quba), *xalx* “xalq” <özgə, *yad* (Çəmbərək, Meğri), *balix* “balıq”, *qulax* “qulaq”, *qarandix* “qaranlıq”, *qavax* “qabaq” <ön, *qavix* “qabıq”, *donnux* “donluq”, *çüvux* “çubuq”, *aralix* “aralıq”, *otax* “otaq”, *papax* “papaq” (Şəki, Çəmbərək), *yeylax* “yaylaq” (Şəki), *Haxverdi* “Haqverdi” *alax* “alaq” <yabanı bitki (Çəmbərək), *budax* “budaq”, *qıdix* “qıdıq”, *qurşax* “qurşaq”, *dolax* “dolaq”, *yanax* “yanaq”, *sayix* “sayıq”, *çanax* “çanaq” (İraq), *səyxəməx* “sayıqlamaq”, *toxqaşmax* “toqqaşmaq”, *nıxtı tutulmax* “nitqi tutulmaq” (Borçalı), *əyəx* “əyaq”, *qoççax* “qoçaq”, *sayax* “sayaq”, *pa⁰za²x* “pazax” <yağsız ət, *yama²x* “yamaq”, *pa⁰lçix* “palçiq”, *qa⁰şix* “qaşıq”, *sa⁰çax* “saçaq”, *layix* “layiq”, *yazix* “yazıq”, *ya⁰yla²x* “yaylaq”, *a⁰ra²lix* “aralıq” (Meğri), *bacanax* “bacanaq” (İraq, Meğri, Çəmbərək)

Sözün əvvəlində. Məsələn: *şəftə* “*caftə*” (Quba, Dərbənd)

Sözün ortasında. Məsələn: *maxsad*//*məxsəd* “*məqsəd*”, *noxta* “*nöqtə*” (İraq), *taxsır* “*təqsir*” (İraq, Çəmbərək), *nuxsan* “*nöqsən*”, *ma^əxsa^t* “*məqsəd*”, *ta^əxsır* “*təqsir*”, *a^əxsırma^x* “*asqırmaq*” (Meğri).

Sözün ortasında. Məsələn: *başarıqlı* “*bacarıqlı*” (Quba), *başarmax* “*bacarmaq*” (Meğri), *başarıq* “*bacarıq*”, *qulaşdamax* “*qulaclamaq*” (Çəmbərək) və s.

c>ş. c səsinin **ş** səsi ilə əvəz edilməsi cənub və qərbi qrupu şivələrimiz üçün xarakterikdir. Təbriz dialektində **c>ş** fonetik hadisəsi tam sabitləşmişdir (M.Məmmədli, 2007, s.51) və sözün əvvəlində, sözün sonunda müşahidə olunur. Məsələn: *kərpış* “*kərpic*”, *ağaş* “*ağac*” (Təbriz, Çəmbərək, Meğri), *ehtiyaş* “*ehtiyac*”, *ouş* “*ovuc*”, *qazaş* “*qazanc*”, *biş* “*bic*”, *oruş* “*oruc*”, *umaş* “*umac*”, *yamaş* “*yamac*” (Təbriz), *çəkış* “*çəkic*” (Quba, Meğri), *xarş* “*xərc*”, *ülgüş*//*ülgış* “*ülgüc*”, *Oruş* “*Oruc*” erkeş “*erkəc*”, *a^ərxəş* “*arxac*”, *a^ənəş* “*anac*”, *a^ərdiş* “*ardic*”, *dış* “*dinc*”, *uma^əş* “*umac*”, *tuqqa^əş* “*toqqaş*” (Meğri) və s.

g>h. Bu fonetik hadisə sonu **ng** samit birləşməsi ilə bitən sözlərdə özünü göstərir. Məsələn: *rəh* “*rəng*”, *tüfəh* “*tüfəng*”, *külüh* “*külüng*”, *qəşəh* “*qəşəng*”, *paləh* “*paləng*”, *zireh* “*zirəng*” <*cəld* (Təbriz).

v>f. v səsinin **f** səsinə əvəz etməsi Şəki, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Gürcüstanın Borçalı, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Meğri şivələrində müşahidə olunur. Məsələn: *məhv* “*məhv*”, *təfil* “*təhvil*” (Təbriz), *tüfar* “*divar*”, *arxif* “*arxiv*”, *kösəf* “*kösöv*” (Şəki), *səhf* “*səhv*” (Şəki, Çəmbərək), *baxtafar* “*bəxtəvər*” (Borçalı), *dufar* “*divar*” (Naxçıvan, Təbriz, Meğri).

tufar “*divar*” (Naxçıvan, Borçalı, Çəmbərək), *safayı* “*savayı*”, *safay* “*savayı*”, *oçfi* “*ovçu*”, *dıfar*//*dıfar* “*divar*”, *kəfşəⁿ* “*kəvşən*”, *ha^əfsə^əla^ə* “*hövsələ*”, *ya^əfsəⁿ* “*yovşan*”, *da^əfsəⁿ* “*dovşan*”, *ma^əf* “*məhv*” (Meğri), *kəfşən* “*kəvşən*” (Naxçıvan, Meğri) və s.

z>s. Bu fonetik hadisə Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində müşahidə olunur. **z>s** fonetik hadisəsi qədim türk dilində mövcud olmuşdur (M.Məmmədli, 2007, s. 50) və əsasən sözün sonunda rast gəlinir. Məsələn: *ottus* “*otuz*”, *buynus* “*buynuz*”, *öküs* “*öküz*”, *əlməs* “*almaz*”, *olmas* “*olmaz*”, *ətləs* “*atlas*” (Təbriz), *Xaçmes* “*Xaçmaz*” (Quba), *tos* “*toz*”, *tas* “*taz*”, *ağıs* “*ağız*”, *as* “*az*”, *buğas* “*boğaz*”, *dənıs* “*dəniz*”, *düs* “*düz*”, *almas* “*almaz*”, *tawıs*//*towus* “*tovuz*” (İraq), *yıldıs* “*ulduz*”, *aşvas* “*aşbaz*” (Borçalı), *palas* “*palaz*” (Naxçıvan, Qazax, Təbriz, Borçalı, Çəmbərək), *səggıs* “*səkkiz*” (Naxçıvan), *ıldıs* “*ulduz*”, *atlas* “*atlaz*” (Qazax, Çəmbərək), *ıldıs* “*ulduz*” (Qazax), *to:us* “*tovuz*” (Quba, Tovuz), *a^əlma^əs* “*almaz*”, *Ta^əvus*//*Tavis* “*Tovuz*” (Meğri).

z>s səs əvəzlənməsinə İraq-türkman ləhcəsində sözün əvvəlində (*sühur* “*zühur*”), Meğri (Qısxanım “*Qızxanım*”, Qısxanım “*Qızxanım*”), Çəmbərək şivələrində sözün ortasında da (Qısxanım “*Qızxanım*”) təsadüf olunur.

ğ>x. Bu fonetik hadisə şivələrimizdə az yayılmışdır və iki, üç hecalı sözlərdə müşahidə olunur. Məsələn: *buxça* “*boğça*” (Dərbənd, Çəmbərək), *barmaxça* “*barmağça*” <*qaşsız üzük*, *saxsoğan* “*sağsağan*” (Quba), *baxçə* “*bağça*” (Dərbənd), *boxça* “*boğça*”, *saxsağan* “*sağsağan*” (Dərbənd, Çəmbərək), *bax* “*bağ*” (Naxçıvan), *baxça* “*bağça*” (Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək), *tuxlu* “*toğlu*”, *tura^əxa^əy* “*torəğay*”, *haxca*//*ha^əxca* “*bağça*” (Meğri), *toxlu* “*toğlu*” (Çəmbərək).

y>h. Bu fonetik hadisə şivələrimizdə az təsadüf olunur. Məsələn: *hüngül* “yüngül” (*Bakı, Quba*), *alahi* “*alayı*” <*başqa, fərqli* (*Quba*), *şeh* “şey” (*Yardımlı*).

g>k. Azərbaycan dili şivələrində g>k səs əvəzlənməsi fonetik hadisələrdən biri olsa da, geniş yayılmamışdır. Quba, Şəki, Naxçıvan, Dərbənd, İraq-türkman şivələrində bir neçə sözdə müşahidə olunur. Məsələn: *kid* (*mək*) “get”, *kir*(*mək*) “*gir*(*mək*)” <*daxil olmaq* (*Quba*), *kit* “get” (*Quba, Şəki*), *tərkimişəm* “*tərgimişəm*” (*Şəki*), *kiras*//*kiraz* “*gilas*”, *küləşçi* “*güləşçi*”, *dəzkah* “*dəzğah*” (*İraq*), *kitadəm* “*gedirəm*” (*Dərbənd*), *qəşək* “*qəşəng*” (*Naxçıvan*).

q>k. Bu fonetik hadisə şivələrimizdə az təsadüf olunur və bir neçə sözdə rast gəlinir. Məsələn: *küpüg* “*qəpik*” (*Quba*)

q. q səsinin q səsi ilə əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsi üçün xarakterikdir və “*qalın saitlərdən əvvəl özünü göstərir*” (*İraq-türkman, 2004, s.77*). Məsələn: *qanat* “*qanad*”, *qarın* “*qarın*”, *qız* “*qız*”, *qırx* “*qırx*”, *qismat* “*qismət*”, *qoyun* “*qoyun*”, *qurt* “*qurd*”, *quş* “*quş*” (*İraq*).

c>t. Bu fonetik hadisəyə İraq-türkman ləhcəsində rast gəlinir. Məsələn: *tummax* “*cummaq*” (*İraq*).

c>ç. Bu səs əvəzlənməsi Azərbaycan dili şivələri üçün xarakterik fonetik hadisə deyil və geniş yayılmamışdır. Sözü əvvəlində, ortasında və axırında özünü göstərir. Məsələn: *əcxəmra* “*acıxamra*”, *kənçlər* “*gənclər*”, *xənçər* “*xəncər*”, *qılınç* “*qılinc*”, *səğduc* “*səğdic*”, *anaç* “*anac*”, *bulmaq* “*bulmac*”, *geç* “*gec*”, *küç* “*güc*”, *çəkküç*//*çəküc* “*çəkic*” (*İraq*), *qazanç* “*qazanc*”, *kərpiç* “*kərpic*”, *borç* “*borc*” (*İraq, Çəmbərək*), *çir* “*cır*” (*Dərbənd*), *qılıç* “*qılinc*”, *çəkiç* “*çəkic*” (*Borçalı, İraq, Çəmbərək*), *ağaç* “*ağac*” (*Naxçıvan, İraq*).

Çəmbərək), *ortançıl* “*ortancıl*”, *maçit* “*məscid*”, *xançal*//*xənçə* “*xəncər*” (*Meğri*), *çüt* “*cüt*” (*Çəmbərək*).

v>k. Bu fonetik hadisə İraq-türkman ləhcəsində bir sözdə müşahidə olunur. Məsələn: *kössək* “*kösöv*”

b>f. b səsinin f səsinə əvəz etməsi Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Meğri şivələrində, İraq-türkman ləhcəsində özünü göstərir. b>f səs əvəzlənməsi sözün sonunda müşahidə olunur. Məsələn: *coraf* “*corab*”, *boşqaf* “*boşqab*”, *qərif* “*qərib*”, *cavaf* “*cavab*”, *məhtəf* “*məktəb*”, *tutuf* “*tutub*”, *gəlif* “*gəlib*”, *səralıf* “*səralıb*” (*Gəncə, Qazax, Tovuz, Çəmbərək*), *çərçəf* “*çərçəb*” <*çarşab* (*İraq*), *ca²va⁰f* // *ca⁰:f* “*cavab*” (*Meğri*).

v>h. Şivələrimizdə bu fonetik hadisə geniş yayılmamışdır. v>h səs əvəzlənməsi qərb qrupu şivələrimizdə, İraq-türkman ləhcəsində müşahidə olunur. Məsələn: *nöh* “*növ*” (*İraq*), *duhar* “*divar*” (*Qazax, Tovuz*), *Nohruz* “*Novruz*” (*Qazax*).

d>k. d səsinin k səsi əvəz etməsi şivələrimizdə geniş yayılmamışdır və yalnız İraq-türkman ləhcəsində rast gəlinir. Məsələn: *kilik* “*kilid*” <*qıfil*.

q>ş. Bu fonetik hadisə Dərbənd dialektinin Bərəkəy şivəsində müşahidə olunur. Məsələn: *qorxaş* “*qorxaq*”.

n>h. Bu fonetik hadisə Yardımlı şivəsində müşahidə olunur. Məsələn: *yahlamağ* “*yanılmaq*”, *təhtimək* “*təntimək*” <*karıxmaq* (*Yardımlı*).

d>ç. d səsinin ç səsi ilə əvəzlənməsi qərb qrupu şivələrimiz üçün xarakterik fonetik hadisələrdən biridir və sözün əvvəlində müşahidə olunur. Məsələn: *çiş* “*diş*”, *çüş* “*düş*” (*Qazax, Tovuz*), *çüşmən* “*düşmən*”, *çişdəmə* “*dişləmə*”, *çüşgün* “*düşgün*” (*Qazax*), *çömməx* “*dönmək*” (*Cəbrayıl*) və s.

g>x'. Bu fonetik hadisə cənub qrupu şivələrinə daxil olan Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Meğri şivələrində müşahidə olunur. **g>x'** səsəvzlənməsi sözün sonunda n samitinin düşməsi nəticəsində özünü göstərir. Məsələn: *rax'* "rəng", *qəşəx'* "qəşəng" (Çəmbərək), *rəx'* "rəng", *pələx'* "pələng", *dix'* "ding" <çəltik döymək üçün alət, qəşəx' "qəşəng" (Meğri).

3. Kar samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi

Azərbaycan dili şivələrində samitlərin əvəzlənməsinin bir qrupunda kar samitlərin kar samitlərin əvəzlənməsi təşkil edir. Aşağıdakı kar samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi şivələrimiz üçün xarakterikdir.

ç>ş. ç səsinin ş səsi ilə əvəzlənməsi şivələrimizdə sözün ortasında və sonunda müşahidə olunur.

1. Sözüün ortasında. Məsələn: *saşdar* "saçlar", *qaşdı* "qaçdı", *keşdi* "keçdi", *Qəşrəş* "Qəçrəş" (Quba), *seşki/seşgi* "seçki", *qaşqın* "qaçqın", *keşmək* "keçmək", *işmək* "içmək" (Naxçıvan, Şəki, Çəmbərək), *keşmiş* "keçmiş", *işgi* "içki" (Naxçıvan, Şəki, Çəmbərək, Meğri), *hışqırmaq* "hıçqırmaq", *şəşməx* "çaşmaq" (Meğri), *aşmax* "açmaq". *qaşmax* "qaçmaq" (Naxçıvan, Qazax, Çəmbərək, Meğri).

2. Sözüün sonunda. Məsələn: *qaş ged* "qaç get" (Bakı), *qoş* "qoç", *qış* "qıç" <qılça, öş "ölç", *qoş* "qoç" (Təbriz), *puş* "puç" (Şəki, Təbriz, İraq), *qaş get* "qaç get" (Şəki, Çəmbərək), *saş* "saç" (Qazax, Təbriz, Meğri, Çəmbərək), *keş* "keç" (Qazax, İraq), *seş* "seç" (Tovuz), *şaşmaq* "çaşmaq", *qaş* "qaç", *aş* "aç", *iş* "iç" (İraq), *heş* "heç" (Quba,

Naxçıvan, Meğri), *üş* "üç" (Quba, Naxçıvan, Təbriz, Meğri), *köş* "köç", *saş* "saç" (Meğri).

XVIII və XX əsrin yazı dilində ç-nin ş-ya keçməsi hadisəsinə rast gəlirik. Bu hadisə əsasən, fellərdə və düzəltmə isimlərdə çox müşahidə olunur. **d, m, k** səslərindən əvvəl **ç** bütünlüklə **ş** səsinə keçir; Məsələn: **And işkinən** amma mən belə eliyim ki,... Sən məninin əhd-peyman elədün və **and işdün**.... Bir dərvəza aşdılar ... didi **qaşmanam** gəl mənim əlimi bağla (H.Mirzəzadə, 1990, s.25)

f>p. **p** səsinin **f** ilə əvəzlənməsi Zaqatala-Qax şivəsində müşahidə olunur. Eyni zamanda **f>p** səs əvəzlənməsinə Quba, Dərbənd, Naxçıvan, Muğan qrupu və bəzən də Tovuz şivələrində rast gəlinir. Məsələn: *topli* "tuflı" (Quba), *kəpgir* "kəfqir" (Naxçıvan, Dərbənd, Təbriz), *sıpat* "sifət", *pikir* "fikir" (Dərbənd), *pısdıx* "fısdıq", *sap* "saf", *kəpan* "kəfən" (Təbriz), *İspəndiyar* "İsfəndiyar" (Şəki, Naxçıvan), *pərə* "fərə", *qıfıl* "qıfil", *pundıq* "fındıq", *pəhlə* "fəhlə", *külpət* "külfət", *səpər* "səfər" (Zaqatala), *qıp* "qıf" (Tovuz).

p>f. **p** səsinin **f** səsi ilə əvəzlənməsi qərb qrupu və Şəki şivələri üçün xarakterikdir. Bu fonetik hadisə sözün ortasında və axırında müşahidə olunur.

1. sözüün ortasında. Məsələn: *tüfürceg* "tüpürcək" (Bakı), *köfürməx* "köpürmək" (Borçalı), *tafşırmaq* "tapşırmaq" (Təbriz, Borçalı, Çəmbərək), *qaflan* "qaplan", *tafdamax* "tapdammaq", *tafdalamax* "tapdalamaq" (Təbriz), *tafdı* "tapdı", *tofda* "topda", *tofdan* "topdan", *tofla* "topla", *tafşırıq* "tapşırıq" (Qazax), *ifçin* "ipçin", *yəfmaş* "yapmaq", *tafşırmaq* "tapşırmaq", *tafmax* "tapmaq" (Meğri).

2. Sözüün sonunda: Məsələn: *qulf* “*qulp*”, *taf* “*tap*”, *laf* “*lap*” (Qazax, Şəki, Təbriz, Borçalı), *turf* “*turp*”, *tof* “*top*” (Qazax, Borçalı), *küf* “*küp*”, *if* “*ip*” (Şəki).

h>x. Bu fonetik hadisə sözüün əvvəlində, ortasında və axırında özünü göstərir.

1. Sözüün əvvəlində. Məsələn: *xana* “*həna*”, *xədix* “*hədik*” (Təbriz), *xıs* “*his*” (Naxçıvan, Çəmbərək, Karvan-saray), *xumus* “*hamısı*” (İraq), *xersdammax* “*hirsələnmək*” (Çəmbərək), *xaçə* “*haça*” (Yardımlı), *xanı* “*hani*”, *xamam* “*hamam*”, *xaçar* “*haçar*” <*açar* (Cəbrayıl), *xumay* “*humay*”, *xorra* “*horra*” <*xörək* növü, *xadisə* “*hadisə*” (Zəngilan) və s.

2. Sözüün ortasında. Məsələn: *lexliyə-lexliyə* “*ləhliyə-ləhliyə*” (Təbriz), *işdaxa* “*işdaha*” (Yardımlı), *baxalix* “*bahalıq*” (İraq) və s.

3. Sözüün sonunda. Məsələn: *savax* “*sabah*” (Şəki, Çəmbərək), *iraxat* “*rahat*” (Şəki), *şax barmaq* “*şah barmaq*” (İraq), *sabax* “*sabah*” (Təbriz, Cəbrayıl, Zəngilan, Qafan), *şax* “*şah*” (Təbriz, Zəngilan, Yardımlı, İraq, Qafan), *tamax* “*tamah*” (Şəki, Qafan).

x>h. x səsinin h səsi əvəz etməsi şivələrimizdə geniş yayılmışdır və əsasən cənub qrupu şivələrində müşahidə olunur. Bu fonetik hadisəyə sözüün əvvəlində, ortasında və axırında rast gəlinir.

1. Sözüün əvvəlində. Məsələn: *hermən* “*xırman*”, *horuz* “*xoruz*”, *hörəx* “*xörək*”, *hurcun* “*xurcun*”, *heyir* “*xeyir*”, *hiş* “*xış*”, *Heyransa* “*Xeyransa*”, *Humar* “*Xumar*”, *həbər* “*xəbər*”, *həbərdar* “*xəbərdar*”, *hırda* “*xırda*”, *hərçəx* “*xərçəng*”, *həncəl* “*xəncəl*” <*xəncər*, *hal* “*xal*”, *həmir* “*xəmir*” (Ordubad), *hərnük* “*xirnik*” (İraq), *halx* “*xalx*” <*xalq*, *hurtım*

“*xurtım*” <*xortum* (Meğri), *hurcin* “*xurcun*”, *Haliğ* “*Xaliq*”, *xaçan* “*haçan*” (Yardımlı) və s.

2. Sözüün ortasında. Məsələn: *aşşam* “*axşam*”, *bahmax* “*baxmaq*”, *çıhmax* “*çıxmaq*”, *ohşamax* “*oxşamaq*” *saxlamaq* (Təbriz), *la^hla^hma^x* “*laxlamaq*”, *qırhma^x* “*qırmaq*” *qorhmaz* “*qorxmaz*” (Meğri).

3. Sözüün sonunda. Məsələn: *çoh* “*çox*”, *yoh* “*yox*”, *oh* “*ox*” (Təbriz).

ç>k. ç səsinin k səsi əvəz etməsi Naxçıvan qrupu şivələrində, Yardımlı şivəsində müşahidə olunur. Bu fonetik hadisə sözüün əvvəlində və ortasında özünü göstərir.

1. Sözüün əvvəlində. Məsələn: *kay* “*çay*”, *komax* “*çomaq*”, *kaynik* “*çaynik*”, *kəkməx* “*çəkmək*”, *kuxa* “*çuxa*”, *koban* “*çoban*”, *kəkəcək* “*çəkəcək*”, *kəkürtkə* “*çəyirtkə*”, *kəməx* “*çəməx*”, *körəx* “*çörək*”, *kəhmə* “*çəkmə*”, *kəküç* “*çəkic*”, *kiy* “*çiy*” (Yardımlı).

2. Sözüün ortasında. Məsələn: *nekə* “*neçə*”, *alka* “*alça*”, *dolka* “*dolça*” (Naxçıvan, Ordubad)

k>ç. k>ç səs əvəzlənməsi Naxçıvan qrupu şivələrində özünü göstərir. Bu fonetik hadisə eyni zamanda İsmayılı rayonunun Basqal və Mücü kənd, eləcə də Qazax, İraq-türkman şivələrində də müşahidə olunur (Naxçıvan qrupu şivələri, 1962, s.511). Məsələn: *çilsə* “*kilsə*”, *çənd* “*kənd*”, *çəşmək* “*keçmək*”, *höçümət* “*hökümət*”, *Çazım* “*Kazım*”, *çömək* “*kömək*”, *çişi* “*kişi*”, *çörpü* “*körpü*”, *çasıb* “*kasıb*”, *çöynəx* “*köynək*”, *çamança* “*kamança*”, *çələyağı* “*kələğayı*”, *böyüç* “*böyük*”, *çövşən* “*kövşən*”, *çeçi* “*keçi*”, *çöhnə* “*köhnə*”, *çülfət* “*külfət*”, *heçayə* “*hekayə*”, *cərəç* “*gərək*” (Naxçıvan), *çeşdi* “*keşdi*”, *çüləx* “*külək*”, *çeçən il* “*keçən il*” (Qazax), *çüçə* “*küçə*” (Qazax, İraq),

s>ş. s səsini ş səsi əvəz etməsi şivələrimizdə az təsadüf edilən fonetik hadisələrdən birdidir. Bu fonetik hadisə qərb qrupu şivələrində müşahidə olunur. Məsələn: *şaj* “saç”, *şancı* “sancı” (*Qazax*), *şac* “sac”, *şicim* “sicim” <yoğun kəndir (*Çəmbərək*).

ş>ç. Bu fonetik hadisə şivələrimizdə geniş yayılmasa da, Bakı, Quba, Naxçıvan, Dərbənd şivələrində, İraq-türkman ləhcəsində rast gəlinir. Məsələn: *quç* “quş” (*Quba*), *yaxçı* “yaxşı” (*Bakı*), *yaxçı* “yaxşı” (*Naxçıvan*), *çüyüd* “şüyüd” (*Dərbənd*), *çorba/çurba* “şorba” (*İraq*).

ç>s. Bu fonetik hadisə şivələrimizdə geniş yayılmamışdır və əsasən İraq-türkman ləhcəsinin Kərkük şivəsində bir neçə sözdə rast gəlinir. Məsələn: *sin* “çin”, *sügüntür* “çuğundur” (*İraq*).

k>x'. k səsini x' səsi əvəz etməsi Azərbaycan dilinin qərb və cənub qrupu şivələri üçün xarakterik fonetik hadisədir. Bu fonetik hadisə tək və çoxhecalı sözlərdə əsasən sözün sonunda özünü göstərir. Məsələn: *pax'* “pak”, *köx'* “kök”, *kürex'* “kürək”, *çallex'* “çallək”, *kiçcix'* “kiçik”, *dindix'* “dimdik”, *biləzix'* “bilərzik”, *cürəx'* “cörək” (*Meğri*), *çaltix'* “çəltik” *əysix'* “əysik”, *dix'* “dik”, *kirpix'* “kirpik”, *üzüx'* “üzük”, *pətəx* “pətək”, *gədix'* “gədik” (*Meğri*, *Çəmbərək*), *itix'* “itik”, *kəpənəx'* “kəpənək”, *sənəx'* “sənək”, *kürməx'* “kürmək” <kəndirin xüsusi formada bağlanması, *ələx'* “ələk”, *dürməx'* “dürmək”, *bəvəx'* “bəbək” <körpə uşaq, *birçəx'* “birçək”, *təpix'* “təpik”, *zirçix'* “zircik” <dəcal” (*Çəmbərək*).

Qərbi Azərbaycanın Meğri şivəsində k>x' əvəzlənməsinə sözün ortasında rast gəlinir. Məsələn: *məx'dəp'* “məktəb”, *höx'm* “hökm”, *kəx'lik* “kəklik.

k>x. k səsini x səsi əvəz etməsi şivələrimizdə yayılmamışdır. Bu fonetik hadisə İraq-türkman ləhcəsində müşahidə olunur. Məsələn: *diləx* “dilək”, *diləxçilix* “diləkçilik<elçilik, *çərəx* “çərək” (*İraq*).

k>t. k səsini t səsi əvəz etməsi şivələrimizdə geniş yayılmış fonetik hadisə deyil və bir neçə sözdə özünü göstərir. Məsələn: *bərt* “bərək” (*Meğri*), *bərtiməx'* “bərkiməx’”, *siltələmməx'* “silələnmək” (*Çəmbərək*).

k'>k. k səsini k' səsi əvəz etməsi İraq-türkman ləhcəsində özünü göstərir. Məsələn: *k'aman* “kaman”, *k'afir* “kafir”, *k'iciq* “kiçik”, *üp* “küp” (*İraq*).

k>h. Bu fonetik hadisə Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində müşahidə olunur. Məsələn: *çəhmə* “çəkmə” (*Qazax*, *Tovuz*, *Çəmbərək*), *məhtəf* “məktəb” (*Qazax*, *Borçalı*, *Çəmbərək*), *söhməx* “sökmək”, *çəhməx* “çəkmək”, *tihmə²x* “tikmək”, *təhnə* “təknə”, *qəpəh* “qəpik”, *d'meh* “əmək” (*Meğri*), *dühcə* “dükcə”, *küləhli* “küləkli”, *şəhləmməx'* “şəklənmək” <sübhələnmək, *töhməx'* “tökmək”, *dönühlüx* “dönüklük”, *səhməx'* “səkmək”, *çöpühlü* “çöpüklü” <çirkli, *yuyulmamış yun*, *dih* “dik”, *dirəh* “dirək”, *çəh* “çək”, *kürəh* “kürək” (*Çəmbərək*).

k>u (ts). k səsini u (ts) səsi əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin cənub qrupu şivələri üçün xarakterik fonetik hadisədir və sözün əvvəlində özünü göstərir. Məsələn: *uyüix'* “kiçik”, *uzeza* “kəcəvə”, *üöyə* “kökə”, *üündə* “kündə” (*Təbriz*).

ş>s. Şivələrimizdə ş>s səs əvəzlənməsinə az təsadüf edilir. Məsələn: *kişnis* “kişniş” (*Dərbənd*), *istiri// isliri* “işləyir”, *pisig* “pişik”, *bas* “baş”, *camus* “camış” (*İraq*), *Süca²ha²t* “Şücayə²t”, *süca²:t* “şüca:²t” (*Meğri*).

h>f. Bu fonetik hadisə cənub qrupu şivələrində müşahidə olunur. Məsələn: *mafit* “mahud” <parça növü (Naxçıvan), *küfil* “köhül”, *öfdə* “öhdə”, *uruf* “ruh”, *Göyfa²r* “Gövhər”, *cöyfa²r* “cövhər” (Meğri).

4. Cingiltili samitlərlə cingiltili samitlərin əvəzlənməsi

Azərbaycan dili şivələrində səs əvəzlənməsinin bir qrupunu cingiltili samitləri cingiltili samitlərin əvəz etməsi təşkil edir. Şivələrimiz üzərində apardığımız müşahidələr nəticəsində məlum olur ki, aşağıdakı cingiltili samitlərin bir-birini əvəz etməsi fonetik hadisəsi baş verir.

y>d^{*}. Azərbaycan dili şivələrində y>d səs əvəzlənməsi geniş yayılmamışdır. Bu fonetik hadisə qərb qrupu şivələrində, eləcə də Zəngilan, Oğuz şivələrində sözün əvvəlində və sonunda müşahidə olunur. Məsələn: *denə* “yənə”, *döndəm* “yöndəm” (Zəngilan), *dumru* “yumru” (Zəngilan, Çəmbərək), *dumrux* “yumruq” (Qazax, Tovuz), *dumru-dumru* “yumru-yumru” (Tovuz, Çəmbərək), *adax* “ayaq” <uşağın ilk addımı, *adax-adax* “ayaq-ayaq” <addım-addım” (Ağdam).

y>z^{}.** Bu fonetik hadisə şivələrimizdə geniş yayılmamışdır. y>z səs əvəzlənməsi Cəbrayıl rayonunun Sirik kənd şivəsində, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək və Karvansaray şivələrində müşahidə olunur. Məsələn: *zambız* “yambız”, *zaäx*

* y>d səs əvəzlənməsi ilə bağlı məlumat E.Əzizovun “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası” kitabından (Bakı, 1999, s.87) götürülmüşdür.

** y>z səs əvəzlənməsi haqqında məlumat E.Əzizovun “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası” kitabından (Bakı, 1999, s.88) götürülmüşdür.

“yanaq”, *zaman* “yaman” (Cəbrayıl), *zarnax* “yarnax” <yarğan (Çəmbərək).

b>m. Bu fonetik hadisə əksər şivələrimizdə rast gəlinir və sözün əvvəlində ortasında, bəzən sözün sonunda müşahidə olunur.

1. Sözün əvvəlində. Məsələn: *maqladı* “banladı” (Qazax, Tovuz, Çəmbərək), *muna* “buna”, *munu* “bunu”, *munnan* “bundan” (Qazax, Quba, Şəki, Tovuz, Çəmbərək), *munun* “bunun” (Şəki), *muni* “bunu” (Quba), *mına* “buna”, *minı* “bunu”, *mında* “bunda”, *munnan* “bundan” (Naxçıvan, Ordubad), *məhanə* “bəhanə”, *munca* “bunca”, *munun* “bunun”, *mına* “buna”, *munı* “bunu”, *mərhamə* “məhrəbə” <dəsmal (İraq), *mahna* “bəhanə” (Şəki, Çəmbərək).

2. Sözün ortasında. Məsələn: *balaman* “balaban”, *şalman* “şalban” (Şəki), *bağman* “bağban” (Naxçıvan, Dərbənd, Meğri, Çəmbərək), *qamqacaq* “qabqacaq”, *almuxara*// *armuxara* “albuxara” (Dərbənd), *ba^oğma^on* “bağban” (Meğri).

3. sözün sonunda. Məsələn: *ləğəm* “ləqəb” (Dərbənd).

b>m səs əvəzlənməsi qədim tarixə malikdir. Bu da “hər iki samitin əmələ gəlməsində fəal iştirak edən səs məxrəci, əsasən, müştərək olduğuna görə müəyyən müddət bunlar bir-birini əvəz etmişlər. Məsələn: Didi ey divanə həqq verdi m u ni, M u n c a əsbab ilə m u n c a karu bar (Ş.Əttar); Səhra içində m u n c a ki, ahu gəlür gedər, Bu gün mən m u n d a, yarım onda neylər (Xətai) [H.Mirzəzadə, 1990, s.19].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında b>m səs əvəzlənməsinin şahidi oluruq. Bu da həmin fonetik hadisənin qədimliyini göstərir. Ə.Tanrıverdi yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”da b>m əvəzlənməsi “bu” işarə əvəzliyində özünü göstərir. Belə ki,

ismin hal kateqoriyasının şəkilçilərini qəbul etmiş “bu” əvəzliyi “Dastan”da **munuq** (əslində muniq – İ.B) (Mərə qocalar munuq ölümü nədəndir?) **maña** (şəxs əvəzliyidir –İ.B.) (Çörildi, növbət gerü – maña gəldi), **munu** (... ekindü vəqti munu maña çevirəsiz, yiyəyim) şəklindədir”(Ə.Tanrıverdi, 2002, s.38).

g>c. Bu fonetik hadisə şivələrimiz üçün bir o qədər də xarakterik olmayıb əsasən Naxçıvan, Qazax, Təbriz, İraq-türkman şivələrində sözün əvvəlində və ortasında özünü göstərir. Məsələn:

1. **Sözün əvvəlində.** Məsələn: *cün “gün”, cümüş “gümüş”, cilənar “gilənar” (Qazax), cüllə “güllə” (Qazax, Naxçıvan), Cəncə “Gəncə”, cedməx’ “getmək”, cülmax “gülmək”, cilas “gilas”, cöy “göy”, cavalı “qavalı”, cöstərməx’ “göstərmək”, cörməx’ “görmək” (Naxçıvan), cet “get”, cetməwin “getməyin”, cəl “gəl”, cəmi “gəmi”, cələğın “gələyin”, cəssinnər “gəlsinlər”, cidən-cələn “gedən-gələn”, cözəl//cüzəl “gözəl” (İraq) və s.*

2. **Sözün ortasında.** Məsələn: *sevcili “sevgili”, yadicar “yadigar” (Naxçıvan), döncə “döngə” (Təbriz), almacınan “almagınan” <almayın, aparınan “apargınan” <aparın, bilcinən “bilginən” <bilin, üzməcinən “üzməginən” <üzməyin (İraq).*

n>l. n səsinn **l** səsi əvəz etməsi şivələrimizdə az rast gəlinən fonetik hadisələrdəndir. Məsələn: *lüə “nüə” <nəvə, lətəcə//lütücə “nətəcə” (Qazax), lərdivan “nərdivan” (Təbriz).*

l>n. Bu fonetik hadisə bir neçə sözdə müşahidə olunur. Məsələn: *nəçəx’ “ləçək” (Borçalı), zinzilə “zəlzələ”, iynəməx “iyləmək”, naf “lap”, nampa “lampa” (Şəki).*

y>g. Bu fonetik hadisə şivələrimizdə geniş yayılmışdır və sözün əvvəlində, ortasında və sonunda müşahidə olunur.

1. **Sözün əvvəlində.** Məsələn: *gənə “yenə” (Qazax, Quba, Naxçıvan, Tovuz, Çəmbərək), genə “yenə” (Qazax, Şəki, Tovuz, Çəmbərək, Meğri), güg “göy” (Dərbənd, İraq), gine “yenə” (Quba, Təbriz).*

2. **Sözün ortasında.** Məsələn: *örgən “öyrən”, irgən “iy-rən” (Şəki), dügi “düyü” (Bakı, Quba, Dərbənd, Təbriz), ignə “iyne”, dügmə “düymə”, igdə “iydə” (Bakı, Dərbənd, Quba), ləgən “ləyan” (Quba, İraq), gügərti “göyərtili”, əgri “əyri”, digirman “dəyirman”, çigin “çiyin”, döğür “deyil” (Quba), igirmi “iyirmi” (Bakı, Quba, Dərbənd, Naxçıvan, Meğri), döğül “deyil” (Naxçıvan), örgəşməx “öyrəşmək”, yügürməx “yüyürmək” (Təbriz), cigər “ciyər” (Şəki, Təbriz, Dərbənd), gögərçin “göyərçin” (Dərbənd, İraq, Yardımlı), ügrət “öyrət”, dügə “düyə”, sügüd//sögüd “söyüd”, degirman “dəyirman”, egri “əyri”, çigeleg “çiyələk”, yegə “yeyə” <alət, gögçəg “göyçək”, bəgəndim “bəyəndim”, bögrək “böyrək”, deyinmək “dəyirmək”, dəyirman “dəyirman”, dəgmiş “dəymiş” <yetmiş, gəgirməx “gəyirmək”, ogüt//əgit “öyüd”, sögüş “söyüş”, hegbə “heybə”, gügərçin “göyərçin”, gögçək “göyçək” (İraq), yügürməx “yüyürmək”, örgənməx “öyrənmək”, ögüt “öyüd” (Meğri), əgilməg “əyilmək”, dügə “düyə”, gögəm “göyəm”, əgirməy “əyirmək” (Yardımlı) və s.*

3. **Sözün sonunda.** Məsələn: *beg “bəy” (Quba, Dərbənd), gög “göy” (Dərbənd), çig “çiy” (Dərbənd, İraq), düg “düy” <bağla, əg “əy”, ig “iy”, ög “öy”, kög//küg “köy” <ənd (İraq), bəg “bəy” (İraq, Yardımlı) və s.*

b>v. Azərbaycan dilinin şimal və qərb qrupu şivələrinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən biri də **b>v** səs əvəzlənməsidir.

b>v səs əvəzlənməsi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda özünü göstərir.

1. Sözün əvvəlində. Məsələn: vəlat "baləd", vəyis "bais" <əbəbkar (Çəmbərək), vəlat/va²la²t "baləd" (Meğri) və s.

2. Sözün ortasında. Məsələn: çuvux "çubuq", bava "baba", çovan "çoban", savax "sabah", mərtəvə "mərtəbə", səvət "səbat", torva "torba", şorva "şorba", şərvət "şərbət", həlvət "həlbət" <əlbətə, Nəvi "Nəbi" (Qazax, Gəncə, Tovuz, Çəmbərək), Tükəzvan "Tükəzban", livas "libas", baravar "bərabər", navat "nabat", loyya "lobya" (Qazax, Tovuz, Çəmbərək), arava "araba", qavırqa "qabırğa", suvay "subay", İvra:m "İbrahim", təcirvə "təcürbə", nalvənd "nalbənd", loyyə "lobya", səvzi "səbzi", qıvlə "qıblə", kovut "kobud" (Qazax, Tovuz), qıvla "qıblə", harava "araba", qəvliyə "qabiliyyə", qəlvi "qəlbi" <uca, hündür, qovu "qobu", davax "dabaq" <heyvanlarda əmələ gələn mövsümi xəstəlik, İvat "İbad", kövəx' "köbək", ova "oba", savır "səbr", suvoy "subay", Şavan "Şaban" (Çəmbərək), gülvə/gürvə "külbə", veçə "beçə" (Quba), qavix "qabıq" (Qazax, Gəncə, Naxçıvan, Tovuz, Çəmbərək, Borçalı), gəvə "gəbə" <xalça (Naxçıvan, Təbriz, Çəmbərək), qavax "qabaq", Qurvan "Qurban" (Qazax, Gəncə, Naxçıvan, Təbriz, Tovuz, Çəmbərək), davan "daban" (Qazax, Gəncə, Təbriz, Tovuz, Çəmbərək), xiyavan "xiyaban", qavar "qabar", Ərdəvil "Ərdəvil" (Təbriz), kövələx' "köbələk", biyavan "biyaban" (Borçalı), zivil "zibil", xəlvir "xəlbir" (Qazax, Gəncə, Tovuz, Borçalı, Çəmbərək), çivin "çibin" <milçək, A²vdi²la² "Abdulla", qıvlə² "qıvlə" <qıblə, səvzi "səbzi", Avdi²la² "Abdulla" (Meğri, Çəmbərək), qavar "qabar", divində

"dibində", avır "abır", səvr "səbr" (Yardımlı), yava "yaba" <şana, davan "daban", qavan "qaban", çovan "çoban", savın "sabun" (Yardımlı, Çəmbərək) və s.

3. Sözün sonunda. Məsələn: cüv "cib", məhtəv "məktəb" (Şəki), civ "cib", div "dib" (Borçalı, Çəmbərək, Meğri), tav "tab" <taqət, qav "qab", balavan "balaban" (Meğri).

b>w. Bu fonetik hadisə İraq-türkmən ləhcəsində özünü göstərir. Məsələn: bağwan "bağban", bağwançı "bağbançı" <bağban, şawaş "şabaş", gülvə "külbə" (İraq).

g>y. Bu fonetik hadisə şərq qrupu şivələri üçün xarakterik olsa da, qərb qrupu şivələrində də müşahidə olunur. Məsələn: öyöy "ögey" (Qazax, Tovuz), ülyüc "ülgüc" (Qazax, Borçalı), kölyə "kölgə" (Qazax, Borçalı), süryün "sürgün" (Borçalı), köçəryi "köçərgi", ötəryi "ötərgi" (Qazax), zəryar "zərgər", yezyar "yadigar" (Çəmbərək), iyid "igid", əyə "əgər", məyə "məgər", niyaran "nigaran" (Təbriz), yediyar "yadigar", iyit "igid", əyə "əgər" (Meğri).

r>l. Şivələrimiz üçün r>l əvəzlənməsi sözün ortasında və bəzən sözün sonunda təsadüf olunur. Məsələn: qulvağa "qurbağa", ölümçəx' "hörümçək" (Qazax), ölüncəx' "hörümçək", alxalix "arxalıq" (Tovuz), kəltənkələs "kərtənkələ" (Borçalı), silkə "sirkə", sılqə "sırğa", bülkü "bürkü" (Naxçıvan), qo:la "qoru", xəlbil "xəlbir", kilpix' "kirpik", ilğal "ilqar" (Şəki), qaral//qəral "qarar", zərə "zərər" (Bakı), xəncəl "xəncər" (Çəmbərək), səlcə "sərçə" (Quba), incil "əncir" (Bakı, Quba, Çəmbərək), xəncəl "xəncər" (Quba, Bakı, Naxçıvan), əncil "əncir" (Quba, Naxçıvan, Çəmbərək), həsil "həsir", külk "kürk", encil

"encir" <əncir (Dərbənd), üzəllik "üzərlük" (İraq), qulbağa "qurbağa" (Naxçıvan, Dərbənd, Meğri).

y>v. y səsinin v səsi ilə əvəzlənməsi əsasən cənub qrupu şivələrimiz üçün xarakterik fonetik hadisədir. Bu fonetik hadisə Naxçıvan qrupu şivələrində, Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Zəncan şivələrində (M.Məmmədli, 2007, s.55) geniş yayılmışdır. Məsələn: gövərçin "göyərçin" (Naxçıvan, Ordubad, Meğri, Təbriz), şivit "şüyüt", gövərti "göyərti" (Naxçıvan, Təbriz, Meğri), gövərmək "göyərmək", söviüd/sövid "söyüd", ovac "öyəc" (Naxçıvan), gövərmək "göyərmək", gövərənti "göyərənti", sovux "soyuq", yuvurdu "yuyurdu", sovmax "soymaq" (Təbriz), suva "suya", tovuğ "toyuq", sovuğ "soyuq", şüviüt "şüyüd", yuvadam "yuyuram", dovdağ "doydaq" (Dərbənd), övəş "öyəc", suvın "suyun", suva² "suya", suvi "suyu" (Meğri)

y>w. y səsinin w səsinə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin İraq-türkman ləhcəsində, eləcə də Zaqatala-Qax şivələrinin Tala şivəsində müşahidə olunur. Məsələn: yawan "yayan" <ayaqlı, kuwa "guya", yuwiçi "yuyucu", suwa gediri "suya gedir", sowix//sowux "soyuq" (İraq), towuq "toyuq", sowuq "soyuq" (Zaqatala-Qax).

ğ>q. Azərbaycan dili şivələrində az yayılmış fonetik hadisələrdən biri də ğ>q səs əvəzlənməsidir. Məsələn: damqa "damğa" (Naxçıvan, Çəmbərək), quzqun "quzğun", qurqu "qurğu", qayqanax "qayğanaq", qoyurqa "qovurğa" (Çəmbərək), qarqa "qarğa", qarqış "qarğış", qırqa "qırğa" (Təbriz), yorqun "yorğun" (Naxçıvan, Təbriz), doqma "doğma", aqsu "ağsu", tozbaqa "tısbağa" (İraq), aqlu "ağlı", portaqa "portağal", qarqa "qarğa" (Naxçıvan, Bircalı), qabırqa "qabırğa", çalqı "çalğı" (Borçalı), yorqan "yorğan"

(Naxçıvan, Borçalı, Meğri), yorqa "yorğa" <at yerışı (Naxçıvan, Təbriz, Meğri), qırqi "qırğı" <quş adı (Təbrizə, Meğri), silqa "sırğa", şıdırqi "şıdırğı", ayqır "ayğır" <at cinsi, qırqın "qırğın", qeyqənax "qayğanaq" (Meğri).

Qeyd: İraq-türkman ləhcəsində ğ səsinin boğazda tələffüz edilən q səsi ilə əvəzlənməsi də baş verir və bu, İraq-türkman ləhcəsi üçün səciyyəvi fonetik hadisələrdəndir. Bu fonetik hadisə, əsasən iki sait, qismən də saitlə sonor l, m samitləri arasında özünü göstərir (İraq-türkman ləhcəsi, 2004, s.82). Məsələn: laqım "lağım", loqman "loğman".

v>y. v səsinə y səsi əvəz etməsi qərb və şərq qrupu şivələrində özünü göstərir. Məsələn: əylət "əvlət" <övlad (Qazax, Tovuz), toyla "tövlə" (Qazax, Dərbənd, Təbriz, Tovuz), doyğa "dovğa" (Qazax, Tovuz, Borçalı), nüyə "nəvə" (Tovuz), doyšan "dovşan" (Borçalı), bənöyşə "bənövşə" (Qazax, Təbriz, Çəmbərək), Noyruz "Novruz" (Qazax, Borçalı, Çəmbərək), höysələ "hövsələ" (Qazax, Çəmbərək, Basarkeçər), qoyla "qovla" <qov (Qazax), qırqoyul "qırqovul", oyuc "ovuc" (Borçalı), öylad "övlad", töylə "tövlə", bütöy "bütöv", kösöy "kösöv" (Qazax, Şəki, Tovuz, Çəmbərək), bilöy "bülöv" (Şəki), bülöy "bülöv", buzoy "buzov", ploy//puloy "plov", yaloy "yalov" <alov (Çəmbərək, Karvansaray), öylənmax "evlənmək", söyünmax "sevinmək" (Təbriz), yur "vur", üy "ev" (Dərbənd), öy "ev" (Qazax, Şəki, Quha, Dərbənd, Təbriz, İraq, Tovuz, Çəmbərək), göyda "gövdə", güyə "güvə", çüyal "çuval", güyənmax "güvənmək" (Meğri).

c>j. c səsinə j səsi əvəzlənməsi qərb qrupu şivələri üçün xas olan əsas fonetik hadisədir. c>j Bakı şivəsində sözün

ortasında müşahidə olur. Bəzən sözün sonunda da *c>j* səs əvəzlənməsinə rast gəlinir. Sonu *c* samiti ilə bitən isimlərə hal, mənsubiyyət, eyni zamanda, sonu *c* samiti ilə fəllərə zaman və şəxs şəkilçisi artırılarda *c>j* səs əvəzlənməsi baş verir. Məsələn: *ojax* “*ocaq*”, *gejə* “*gecə*” (*Qazax, Gəncə, Təbriz, Dərbənd, Tovuz, Çəmbərək*), *ajıx* “*acıq*”, *olajax* “*olacaq*”, *gələjəx* “*gələcək*”, *balaja* “*balaca*”, *gedəjəm* “*gedəcəm*” (*Qazax, Gəncə, Tovuz, Çəmbərək*), *paja* “*baca*” (*Tovuz*), *alijam* “*alacam*” <*alacağam*, *gəlijəm* “*gələcəm*” <*gələcəyəm*, *gedijəm* “*gedəcəm*” <*gedəcəyəm* (*Şəki, Tovuz*), *cüjə* “*cücə*”, *qujax* “*qucaq*”, *köçijihdi* “*köçəcəkdı*”, *qoymijix* “*qojmayacaq*”, *keçinmijax* “*keçinməyəcək*”, *öyləndirjam* “*evləndirəcəyəm*”, *sındırjutdı* “*sındıracaqdı*”, *aparjutdı* “*aparacaqdı*”, *vərjix* ‘*di*’ “*verəcəkdı*”, *mejvayi* “*məcəməyi*”, *birijdən* “*bir ucdan*”, *gejdən* “*gecdən*” <*səhər tezdən*, *ajdım* “*acdım*”, *sajdan* “*sacdan*”, *sajda* “*sacda*”, *Hajqurban* “*Hacı Qurban*”, *Hajgəray* “*Hacı Gəray*”, *Hajkərim* “*Hacı Kərim*” (*Şəki*), *baja* “*baca*”, *qoja* “*qoca*”, *aji* “*acı*” (*Qazax, Gəncə, Şəki, Tovuz, Çəmbərək*), *bajulix* “*bacılıq*” <*rəfiqə*, *hajjat/həjət* “*hacat*” <*alət*, *ajgöz* “*acgöz*”, *sijim* “*sicim*” <*yoğun kəndir*, *kəj* “*kəc*” <*əyri*, *öj* “*öc*”, *taj* “*tac*” (*Çəmbərək*), *ağajdar* “*ağaclar*”, *ağajda* “*ağacda*”, *bijdik* “*biclik*”, *bijdeşib* “*bicləşib*”, *güjdi* “*güclü*”, *künjdə* “*küncdə*”, *mejmayı* “*məcəməyi*” (*Gəncə*), *aj* “*ac*” (*Naxçıvan, Təbriz, Çəmbərək, Meğri*), *saj* “*sac*” (*Şəki, Naxçıvan, Meğri, Çəmbərək*), *gij* “*gic*” <*dəli*, *axmaq*, *gej* “*gec*” (*Naxçıvan, Meğri, Çəmbərək*), *uj* “*uc*”, *süzgəj* “*süzgəc*”, *mejmeyi* “*məcəməyi*” (*Təbriz*), *güj* “*güc*”, *gəj* “*gəc*” <*suvaq üçün istifadə edilən tikinti materialı* (*Təbriz, Çəmbərək*), *baji* “*bacı*” (*Qazax, Gəncə, Şəki, Dərbənd, Tovuz, Çəmbərək*), *a^oj*

“*ac*”, *sa^oj* “*sac*”, *əjnəbi/əcnəvi* “*əcnəbi*”, *gijga^oh* “*gicgah*”, *mejmeyin/məjmeyin* “*məcəməyi*” (*Meğri*) və s.

j>c. Azərbaycan dili şivələrində *y>c* əvəzlənməsi geniş yayılmamışdır. Bu fonetik hadisəyə Qərbi Azərbaycanın Meğri şivələrində müşahidə olunur. Məsələn: *səcin* “*sajın*”, *candarma* “*jandarma*” (*Meğri*).

c>y. Bu fonetik hadisə Şəki və Quba şivələrində müşahidə olunur. Məsələn: *cüyə* “*cücə*” (*Şəki*), *məylis* “*məclis*” (*Quba*).

y>ğ. Bu səs əvəzlənməsi İraq-türkman ləhcəsinə xas fonetik hadisədir və geniş yayılmamışdır. Məsələn: *yağlağ* “*yaylaq*” (*İraq*).

q>ğ. *q* səsinin *ğ* səsi ilə əvəzlənməsi şivələrimizdə geniş yayılmışdır. Azərbaycan dili şivələrində *q>ğ* səs əvəzlənməsi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda özünü göstərir. Məsələn:

1. **Sözün əvvəlində.** Məsələn: *ğariba* “*qaribə*” (*Təbriz*), *ğapı* “*qapı*”, *ğara* “*qara*”, *ğız* “*qız*”, *ğardaş* “*qardaş*” (*Dərbənd*), *ğafil* “*qafil*”, *ğeyrat* “*qeyrat*”, *ğürbat* “*qürbat*” (*Təbriz, İraq*), *ğeybat/ğiybat* “*qeybat*”, *ğəddar* “*qəddar*”, *ğəzəb* “*qəzəb*”, *ğəzetə* “*qəzet*”, *ğəzəl* “*qəzəl*”, *ğəymağ* “*qaymaq*”, *ğələt/ğəlat* “*qələt*” <*səhv*, *ğəm* “*qəm*”, *ğəmzə* “*qəmzə*”^{*}, *ğəmgin* “*qəmgin*” (*İraq*), *ğadın* “*qadın*”, *ğonağ* “*qonaq*” (*Zaqatala, Qax*) və s.

2. **Sözün ortasında.** Məsələn: *danağırən* “*danaqıran*” <*yabanı ot*, *dilğaraca* “*dilqaraca*” <*mal xəstəliyi*, *qarağulax* “*qaraqulaq*” <*qulağı qara olan qoyun*, *yanığara* “*yanıqara*” <*mal xəstəliyi*, *asırğal* “*asırqal*” <*yabanı ot*, *soyğat* “*sovqat*”

*Qəmzə naz-qəmzə, qəmzəli sözlərində işlənir.

<hədiyyə, pay, tağat “taqət”, qarağaş “qaraqaş”, udğunmax “udqunmaq” (Çəmbərək), ləğəbbə “ləqəb” (Karvansaray), lağab “ləqəb”, əqrəbə “əqrəbə” <qohum, yalğuz “yalquz” (Təbriz, Dərbənd), əqrəb “əqrəb”, qırğavul “qırqovul”, quşğun “quşqun”, moğol//moğul//monğol “monqol”, teleğraf “teleqraf”, bəyğuş “bəyquş” (Borçalı, Çəmbərək), əqrəp “əqrəp”, sa^ada^ağ^a “sədəqə”, a^oğca^ağeyin “ağcaqayın” (Meğri), ləğəb “ləqəb” (Yardımlı) və s.

3. **Sözün sonunda.** Məsələn: torpağ “torpaq”, yazmağ “yazmaq”, ayağ “ayaq”, daşdığ “daşlıq”, oxutmağ “oxutmaq” (Bakı), yasduğ “yastıq” əyağ “ayaq”, ilığ “ılıq”, təbağ “tabaq”, qaymaq “qaymağ”, çərdağ “çardaq”, qışdağ “qışlaq”, naçağ “naçaq” <xəstə, qolçağ “qolçaq”, pambuğ “pambuq” (Quba), papağ “papaq”, yarpağ “yarpaq” (Bakı, Quba), nağıs “naqıs” (Təbriz), sanduğ “sandıq”, qaşuğ “qaşiq”, tovuğ “toyuq”, turpağ “torpaq”, uymağ “uymaq” <aludə olmaq, öyrəşmək, çumağ “çomaq”, baluğ “balıq”, qabuğ “qabıq”, bıçağ “bıçaq”, samırsağ “sarımsaq”, yayluğ “yaylıq”, urağ “oraq”, budağ “budaq”, qunağ “qonaq” (Quba, Dərbənd, İraq), qıdığ “qıdıq”, qurşağ “qurşaq”, işıq “ışiq”, yanağ “yanaq” (İraq), oğlağ “oğlaq”, sancağ “sancaq”, əyağ “ayaq”, batdağ “batdaq” <palçıq (Borçalı), uşəğ “uşaq”, aşuğ “aşiq”, əncəğ “ancaq”, palçığ “palçıq” (Yardımlı).

v>b. Bu fonetik hadisə şivələrimizdə geniş yayılmamışdır. Bakı, Quba, Şəki, Təbriz, Meğri şivələrində, İraq-türkman ləhcəsində sözün əvvəlində və ortasında müşahidə olunur. Məsələn: Ənbər//Əmbər “Ənvər”, üzə “üzv” (Şəki), döbrüş “dərviş”, xəlbət “xəlvət” (Bakı), Qəbzın “Qəzvin” (Quba), qezəbə “kəcavə” (Təbriz), bafasız “vəfasız”

(İraq), bafə “vəfa”, xəlhət “xəlvət”, qabal//qa^aba^ol “qaval” (Meğri).

b>l. Azərbaycan dilinin İraq-türkman ləhcəsində rast gəlinən b>l səs əvəzlənməsi bir sözdə özünü göstərir. Məsələn: loş “boş”.

Loş sözü boş mənasında Çəmbərək şivəsinə daxil olan Toxluca şivəsində də işlənir. Rus dilində at mənasını bildirən лошадь Azərbaycan dilində işlənən loş və at sözlərindən əmələ gəlmişdir.

m>n. m səsinin n səsi əvəz etməsi şivələrimizdə az təsadüf olur. Bu fonetik hadisə bir neçə sözdə müşahidə olunur. Məsələn: yansalamağ “yamsılamaq”, afdanabil “avtomobil” (Quba), nübarəx “mübarək” (Naxçıvan), münkün “mümkün”, bozuntur “bozumtul”, sinavar “simavar” <samovar, nübarək “mübarək” (Naxçıvan, Muğan), cəndəx “cəmdək” (Təbriz), nübareg “mübarək”, nismar “mismar” (Dərbənd), badıncan//bayıncan//bəyincan//bədimcan “badımcan”, dandı “damdı”, intahan “imtahan” (İraq), nuba^orex “mübarək”, dındix “dındik”, lənpə “lampa”, ca^andex “cəmdək” (Meğri).

n>w. Bu fonetik hadisə İraq-türkman ləhcəsində müşahidə olunur. Məsələn: yawağ “yanaq”, yawlış “yanlış”.

n>m. Bu səs əvəzlənməsi Şəki şivəsində bir neçə sözdə müşahidə olunur. Məsələn: büyüm “büyün” <bu gün, bütüm “bütün”, sim “sinn” (yaş) (Şəki), şəmbi “şənbə” (Quba, Dərbənd), daşğum “daşqın” (Quba), camta “çanta” (Naxçıvan, Muğan), qomur “qonur”, bütrüm “bütün”, qurquşum “qurğuşun”, Müsrət “Nüsrət” (Muğan), qomuşul/qomşul/qomşi “qonşu”, imdi “indi”, üçimci “üçüncü”, dördimci

“dördüncü”, *cimcilim* “*cincilim*” <bitki adı (Dərbənd), *qurqışım* “*qurğuşun*” (Meğri).

g>q. **g** səsinin **q** səsi ilə əvəzlənməsi Dərbənd şivəsi, İraq-türkmən ləhcəsi üçün xarakterikdir və sözün əvvəlində, bəzi hallarda sözün ortasında özünü göstərir. Məsələn: *qüz* “*güz*”, *qöç* “*göç*”, *qey* “*gey*” (*mək*), *qavalı/qavali* “*gavalı*”, *qiciqqan* “*gicitkan*”, *qün* “*gün*”, *qet* “*get*”, *qıya* “*guya*”, *qür* “*gör*”, *qurultu* “*gurultu*”, *qandalaş* “*gəndalaş*”, *qüman* “*güman*”, *qah* “*gah*”, *hünqül* “*yüngül*” (Dərbənd), *qəl* “*gəl*”, *qəlin* “*gəlin*”, *qəlip* “*gəlib*”, *qənə* “*gənə*” <*yənə*, *qor* “*gor*”, *qötü* “*götür*”, *qünnər* “*günlər*”, *qəlirdim* “*gəlirdim*”, *qözəl* “*gözəl*”, *qünorta* “*günorta*” (İraq), *qüzəl* “*gözəl*” (Dərbənd, İraq), *quda* “*güdə*” <*gödək* (Quba) və s.

ğ>g. **ğ** səsinin **g** səsi ilə əvəzlənməsi şərq qrupu şivələrində müşahidə olunur. Məsələn: *alacegem* “*alacağam*” (Bakı).

ğ>v. **ğ** səsinin **v** səsi ilə əvəzlənməsi Qərbi Azərbaycanın Meğri şivələri üçün xarakterik fonetik hadisələrdən biridir. “Bu hadisə sözün ortasında iki sait arasında, bəzən də *r* samitindən əvvəl müşahidə olunur” (Ə.Əliyev, 2003, s. 136). Bununla yanaşı **ğ>v** səs əvəzlənməsinə Azərbaycan dilinin Yardımlı və Zingilan şivələrində rast gəlinir. Məsələn: *da^ovərcix//dovarcix* “*doğarcıq*”, *kaviş* “*koğuş*”, *ovlax* “*oğlaq*”, *uvuldamax* “*uğuldamaq*” (Meğri), *tavalağ* “*tağalaq*” (Zəngilan, Yardımlı), *avızdıq* “*ağızdıq*”, *avız* “*ağız*”, *kavız* “*kağız*” (Yardımlı), *davbasar* “*dağbasar*”, *kaviç* “*koğuş*” (Zəngilan) və s.

c>g. Şivələrimizdə **c>g** səs əvəzlənməsinə az təsadüf edilir. Məsələn: *gamış* “*camış*” (Təbriz), *goşar* “*coşar*” (İraq), *gomuş* “*camuş*” (Quba).

v>w. Bu fonetik hadisə yalnız İraq-türkmən ləhcəsində özünü göstərir. Məsələn: *war* “*var*”, *waba* “*vəbə*”, *watan* “*vətən*”, *wəhşi* “*vəhşi*”, *wur* “*vur*”, *dəwə* “*dəvə*”, *karwan* “*karvan*”, *suwağ* “*suvaq*”, *heywa* “*heyva*”, *heywan* “*eyvan*”, *həywan* “*heyvan*”, *cawahir* “*cavahir*” (İraq) və s.

l>y. Şivələrimizdə geniş yayılmamış fonetik hadisələrdən biri **l>y** səs əvəzlənməsidir. Məsələn: *yeyəg//yeləg* “*lələk*” (Quba).

m>b. Bu fonetik hadisə şivələrimizdə geniş yayılmamışdır və bir neçə sözdə müşahidə olunur. Məsələn: *müsbar* “*mismar*”, *bənimsi:r* “*mənimsəyir*” (Şəki), *amba* “*amma*” (Şəki, Çəmbərək), *bəgəm//begəm* “*məgər*”, *tappaca* “*tapmaca*” (Quba), *bin* “*min*”, *bən* “*mən*”, *bənimsəmək* “*mənimsəmək*” (İraq), *əmbə* “*amma*” (Çəmbərək) və s.

v>ğ. **v** səsinin **ğ** səsi ilə əvəzlənməsi şivələrimizdə geniş yayılmamışdır. Məsələn: *qarağul* “*qarovul*” <*gözətçi* (Çəmbərək), *qaroğul* “*qarovul*” <*gözətçi*, *mişoğul* “*mişovul*” (Karvansaray), *buzaq* “*buzov*” (Quba), *coğab* “*cavab*” (Bakı), *soğda* “*sövda*” <*sevda*, *oğurdurmax* “*ovuşdurmaq*” (Təbriz), *cuğab* “*cavab*” (Bakı, Quba, İraq).

l>r. **l** səsinin **r** səsi əvəzə etməsi şimal qrupu şivələrində rast gəlinir və sözün ortasında özünü göstərir. Məsələn: *fərakət* “*fələkət*”, *bərkə* “*bəlkə*”, *irxı* “*ilxı*”, *çırpax//çirpax* “*çılpaq*” (Şəki), *çarxa* “*çalxa*”, *mirçək* “*milçək*”, *sirkələ* “*silkələ*”, *art* “*alt*”, *armixara* “*albuxara*”, *parçuğ* “*palçıq*”, *bərkən* “*bəlkə*”, *arma* “*alma*”, *yarvar* “*yalvar*” (Dərbənd), *qararmax* “*qaralmaq*”, *yerpizə* “*yelpizək*”, *kiras//giraz* “*gilas*”, *hürkər* “*ülkər*”, *yarwarmax* “*yalvarmaq*”, *sararmax* “*saralmaq*”, *çırpağ* “*çılpaq*” (İraq).

y>n. Bu fonetik hadisəyə şivələrimizdə az təsadüf olunur. **y>n** səs əvəzlənməsinə Quba, Dərbənd, İraq-türkman şivələrində rast gəlinir. Məsələn: in “iy” (Quba, Dərbənd), künneg “köynək” (Quba), künnəg//könnəg “köynək” (Dərbənd), nanlış “yanlış” (İraq).

n>y. n səsinin **y** səsi əvəz etməsi Bakı, İraq-türkman şivələrində özünü göstərir. Məsələn: məyə “məna”, məyi “məni”, sayə “səna”, səyi “səna” (Bakı, İraq), qəysəri “qənsəri <bazarda şey satmaq üçün olan üstü örtülü yer (İraq).

c>z. Bu fonetik hadisəyə Şəki və Təbriz şivələrində rast gəlinir. Məsələn: damzı “damcı” (Şəki), üzəbə “kəcavə” (Təbriz).

n>g. Şivələrimizdə **n>g** səs əvəzlənməsi geniş yayılmışdır və bir neçə sözdə müşahidə olunur. Məsələn: ög “ön”, öglüg “öngülüg” <önlük, ögdə “öndə”, (Dərbənd), ögündə “önündə”, ögcə “öncə” (İraq).

n>v. Bu fonetik hadisəyə şivələrimizdə az təsadüf olunur. Məsələn: yuvağ “yanaq” (Quba), dovuz “donuz”, qovur “qonur”, sovra “sonra”, gövlüm “gönlüm” <könlüm (Dərbənd).

d>z. Bu fonetik hadisəyə şivələrimizdə az təsadüf edilir. Məsələn: muraz “murad” <arzu (İraq, Çəmbərək), xizməkar//xizmədar “xidmətkar” (İraq).

z>d. Şivələrimizdə **z>d** səs əvəzlənməsi geniş yayılmışdır. Əsasən İraq-türkman ləhcəsində rast gəlinir. Məsələn: nədir “nəzir”, sadlamağ “sazlamaq” <düzəltmək (İraq).

y>q. Bu fonetik hadisə Dərbənd, Zaqatala-Qax şivəsində müşahidə olunur. Məsələn: qüq “göy”, düqmə

“düqmə”, iqirmi “iyirmi”, biqar “biyar”, qöq “göy” (Dərbənd, Zaqatala, Qax).

r>y. Şivələrimizdə **r>y** səs əvəzlənməsi Şəki və Ordubad şivələrində bir neçə sözdə müşahidə olunur. Məsələn: həyrən “hərrən” <hərlən, həyrəmə “hərləmə” <dairəvi (Şəki), qəyə “qara”, sayı “sarı”, qıymızı “qırmızı”, şiyin “şirin” (Ordubad).

v>l. Şivələrimizdə **v>l** səs əvəzlənməsi geniş yayılmamışdır və bir neçə sözdə təsadüf edilir. Məsələn: çərçülə “çərçivə” (Quba).

r>n. r səsinin **n** səsinə əvəz etməsi qeyri-qəti zamanın I şəxs tək və cəmində müşahidə olunur. Məsələn: yimənəm “yemərəm”, yimənək “yemərik”, vərmənəm “vermərim”, vərmənək “vermərik”, qoymanam “qoymanıq”, qoymanığ “qoymanıq” (Bakı).

l>d. Bu fonetik hadisə şivələrimizdə bir neçə sözdə özünü göstərir. Məsələn: Asdan “Aslan” (Çəmbərək, Karvansaray), masdahat “məsləhət” (Çəmbərək).

ğ>w. Bu fonetik hadisəyə İraq-türkman ləhcəsində təsadüf edilir. Məsələn: sawacağ “sağacaq”, qıwılcım “qığılcım” (İraq).

SÖZ KÖKLƏRİNDƏ SAMİTLƏRİN QOŞALAŞMASI

Azərbaycan dili şivələrində bəzi sözlərin tələffüzü zamanı söz ortasında samitlər qoşalaşır. Bu fonetik hadisə ilə bağlı T.Hacıyev yazır: “Samitlərin qoşalaşması modallıq verir, dərəcə əlamətinin vəzifəsini daşıyan qrammatik məna ifadə

edir” (Т.Гаджиев. 1962, с.10). Bu xüsusiyyətə ədəbi dilimizdə rast gəlinmir.

Şivələrimizdə söz ortasında samitlərin qoşalaşması **m, s, ç, c, k, z, t, r, n, l, d, ş, b, f, v** samitlərində özünü göstərir.

1. m samitinin qoşalaşması: *hamm* “hamı”, *hammam* “hamam”, *həmniyyətli* “əhəmiyyətli” (Təbriz), *həmməşə* “həmişə” (Bakı, Ordubad, Meğri, Qazax, Şəki, Təbriz, Çəmbərək), *hammu* “hamı” (Naxçıvan, Şəki, Çəmbərək), *həmmişə* “həmişə” (Naxçıvan), *əmmi* “əmi”, *yummaq* “yumaq”, *semniz/səmniz* (İraq), *çommax* “çomaq” (Qazax, Çəmbərək), *yummurta* “yumurta” (Qax), *şəmmə* “şənbə” (Zaqatala), *təmmiz* “təmiz” (Muğan), *hammar* “hamar”, *tumman* “tuman” (Meğri).

2. s samitinin qoşalaşması: *qıssa* “qısa” (Təbriz, Çəmbərək), *kəssəx* “kəsək” <kiçik daş qırıntıları (Təbriz), *yassar* “yasar” (Çəmbərək), *kössək* “kösək”, *kössüv* “kösöv”, *ussu/issu* “usu” <su (İraq).

3. ç samitinin qoşalaşması: *neççə* “neçə” (Təbriz), *kiççix* “kiçik” (Qazax, Çəmbərək, Karvansaray), *iççalat* “içalat” (Çəmbərək), *qoççax* “qoçaq” (Naxçıvan, Şəki), *keççə* “keçə” (İraq), *doşşan* “doşan” <dovşan (Tovuz), *qoççağ* “qoçaq” (Bakı, Muğan), *oççağacan* “oçağacan” <o vaxta qədər (Bakı).

4. k samitinin qoşalaşması: *yekkə* “yekə”, *səkki* “səki” (Təbriz), *ikki* “iki” (Təbriz, İraq), *səkkü* “səki”, *tikkə* “tika”, *çəkküc* “çəkiç” (İraq).

5. z samitinin qoşalaşması: *qəzzəb* “qəzəb” (Təbriz), *təzzəyə* “təzəyə”, *bizzəyə* “bizə”, *qızzaya* “qıza”, *düzzəyə*

“düzə” (Çəmbərək), *əzzab* “əzab”, *təzzək* “təzək” (İraq), *uzzun* “uzun” (Muğan), *əzzəl* “əzəl” <əvvəl, *təzzə* “təzə” (Zaqatala).

6. t samitinin qoşalaşması: *ottuz* “otuz” (Təbriz, İraq), *itti bibər* “əcci bibər” <acı bibər, *məttə* “mətah” (İraq), *tüttəx* “tütək” (Qazax), *bəttəx* “bataq” <palçıq (Qazax, Çəmbərək).

7. r samitinin qoşalaşması: *kərrən* “kərə” <dəfə (Təbriz), *qərranquş* “qaranquş” (Qazax, Təbriz, Muğan, Çəmbərək), *hərrin* “harın” (Muğan), *şorruca* “şorca”, *kərrə* “kərə” <dəfə, *məzərrət* “məzarət” <xeyirxah olmayan, *xəsərrət* “xəsərat” (Çəmbərək), *ərrı* “arı”, *dərrı* “darı”, *bərrə* “birə”, *qərrı/qərrı* “qarı”, *qərrə* “qərə” <qara, *qırran* “qıran” <taun, *qırrıt* “qurut”, *irri* “iri”, *qıppırrı* “qıppırrı”, *çürrük* “çürük” (İraq).

8. n samitinin qoşalaşması: *hənnə* “həna” (Təbriz), *sinni* “sini” (Muğan), *xinna* “xina”, *anna* “ana” (İraq).

9. ş samitinin qoşalaşması: *başşax* “başaq” <biçin vaxtı yerə tökülən sünbül (Təbriz, Meğri), *başşaqı* “başı aşıqı” (Çəmbərək), *aşşaqı* “aşıqı” (Qazax, Çəmbərək), *başşaqı* “başı aşıqı” (Karvansaray), *vəşşaq* “vəşaq” (Meğri).

10. f samitinin qoşalaşması: *əffayı* “havayı”, *əffərim* “afərin” (Çəmbərək, Karvansaray).

11. p samitinin qoşalaşması: *təppə* “təpə” (Təbriz, İraq), *ləppə* “ləpə”, *səppən* “səpən”, *təppən* “təpən”, *təppəl* “təpəl” <şikəst, *təppüq* // *təppüx* “təpüq”, *üçtəppə* “üçtəpə”, *kəppək* “kəpək” (İraq).

12. j samitinin qoşalaşması: *höjjət* “höcət”, *səjjı* “səc” (Çəmbərək)

13. q samitinin qoşalaşması: *oqqərtə* // *oqqərtənə* “o qədər” (Çəmbərək), *baqqam* “baqam” <gil (İraq), *oqqədər* “o

qədər” (Qazax, İraq, Borçalı, Çəmbərək), əlaqqa “əlaqə”, oqqədə “o qədər” (İraq), buqqədir “bu qədər”, oqqəddərən “o qədər” (Şəki).

14. v samitinin qoşalaşması: *avvam* “avam” <bisavad (Çəmbərək), *avvamca* “avamca” (Qazax).

15. l samitinin qoşalaşması: *illac* “əlac” (Qazax, Çəmbərək), *qorxullux* “qorxuluq”, *öyməlli* “öyməli”, *hollavar* “holavar”, *ellədi* “elədi” (Çəmbərək), *illaş* “ilaş” <əlac (Naxçıvan), *allı/allu* “alın”, *dəlli* “dəli”, *dəllük* “dəlik”, *pallıt/pallut* “pahlıd” (İraq), *çallaş* “çalış” (Şəki), *fəsəlli* “fəsəli” (Zaqatala).

16. w samitinin qoşalaşması: *dəwwə* “dəvə” (İraq).

17. y samitinin qoşalaşması: *qəyya* “qaya”, *həyyif* “hayıf” (İraq).

18. b samitinin qoşalaşması: *dabban* “daban”, *sabbah/səbbah* “sabah”, *çobban* “çoban”, *şabbəş* “şabaş” (İraq), *habbi sa:t* “ha bu saat” <indi (Şəki).

19. c samitinin qoşalaşması: *accı/əccı/əccı* “acı”, *dəccəl* “dəcəl”, *həccı* “həci” <hacı (İraq), *hocca:t/occa:t* “höcət” (Şəki), *höccət* “höcət” <mübahisə (Zaqatala).

20. d samitinin qoşalaşması: *addaş* “adaş” (Muğan).

VURĞU

Azərbaycan dilində vurğu əsas fonetik hadisələrdən biridir və Azərbaycan dilinə məxsus sözləri müəyyənləşdirilməsində əsas yer tutur. Dilimizdə vurğunun bir neçə növü var: heca vurğusu, məntiqi vurğu, həyəcanlı vurğu.

Heca vurğusu Azərbaycan dili şivələrində özünü göstərir. Azərbaycan ədəbi dilində vurğunun yeri əsasən sözün son hecasında olur. Ona görə də dilimizdəki vurğu sabit vurğudur. Azərbaycan dili şivələrində də vurğunun yeri sabitdir, yəni vurğu sözün son hecasına düşür. Bununla belə şivələrimizdə vurğu sözün müxtəlif hecasında da müşahidə olunur. Bu da onunla bağlıdır ki, şivə sözlərinin müxtəlif tələffüz formalarına malik olmasıdır. Azərbaycan dili şivələrində vurğudan danışarkən heca vurğusunu nəzərdə tuturuq.

Azərbaycan dili şivələrində vurğu aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

1. Vurğu felin inkarlığını bildiren **-ma, -mə, -ba, -bə** şəkilçisindən əvvəlki hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *yazma*, *yazmır*, *təpbədi*, *gəlmə*, *gəlmir*, *səpbədi* (Bakı), *kəsmə* “*kəsmə*”, *qoymə* “*qoyma*”, *aşmiyi* “*açmır*”, *eləmiyi* “*eləmir*”, *bilmənəm* “*bilmirəm*” (Şəki), *gəlmirdim* (İraq).

1. Qeyri-gələcək zamanda işlənən fellər inkarda işlənərkən vurğu inkar şəkilçisinin üzərinə düşür. Məsələn: *gəlmənəm* “*gəlmərəm*”, *yazmənəm* “*yazmaram*”, *diməssən* “*deməzsən*”, *diméz* “*deməz*” (Bakı).

2. Feil əmr formasının II şəxs tək və cəmində işləndikdə vurğu axırıncıdan əvvəlki, yəni birinci heca üzərinə düşür.

Məsələn: *aluz* “alın”, *alun*, *gəlüz* “gəlin”, *gəlün* (Bakı), *oxa/óx* “oxu”, *gəti* (Füzuli), *diyın* “deyin”, *dinə* “de”, *qoýnan* “qoyun”, *diynən* “deyin” (Şəki), *oxyun* “oxuyun” (İraq), *yándır*, *dániş*, *itələ*, *yolla*, *gétginən*, *báxın*, *báxginən* “baxın” (Təbriz).

3. Feillər indiki və qeyri-qəti gələcək zamanının III şəxs cəmində işləndikdə vurğu II hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *alállar*, *gəlállər* (Bakı), *alıllar* “alırlar”, *gəlillər* “gəlirlər” (Bakı, İraq), *oxıllar* “oxuyurlar”, *tanıllar* “tanırırlar” (İraq).

4. Vurğu zərf düzəldən **-ca**, **-cə** şəkilçisinin üzərinə düşür. Məsələn: *yaxçıca* (Bakı).

5. Vurğu qoşma funksiyasını yerinə yetirən **-cə**, **-can** şəkilçisindən əvvəlki hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *məncə*, *səncə* (Bakı, Şəki), *zənnımcə* (Şəki), *çatıncə* “çatana kimi”, *bitıncə* “bitənə kimi”, *diyiıncə* “deyəne kimi” (Şəki), *habıncan* “bunun kimi”, *bıncan* “bunun kimi” (Şəki).

6. **-ıncan**, **-incən** şəkilçili felii bağlamalarda vurğu axırıncı hecadan əvvəlki hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *alıncan*, *gəlincən*, *alınca*, *gəlincə* (Bakı).

7. Vurğu I, II, III şəxs tək və cəmində işlənən qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin üzərinə düşür. Məsələn: *aláram*, *alársan*, *alár*, *aláruğ*, *alársuz*, *alállar* (Bakı).

8. **ilə** qoşmasının şəkilçiləşmiş dialekt variantı olan **-nan**, **-nən** qoşmaları ilə işlənən sözlərdə vurğu bu şəkilçidən əvvəlki heca üzərinə düşür. Məsələn: *arəbeynən* “araba ilə”, *atnan* “at ilə”, *adámnan* “adam ilə” (Bakı), *barmáğnan* “barmaq ilə”, *zornan* “zorla” (Şəki), *biznən* “bizlə” (Şəki, Naxçıvan), *kımnən* “kimlə” (Naxçıvan), *Gülsımnəⁿ* “Gülsüm ilə”, *Süleymaⁿnınaⁿ* “Süleyman ilə” (Meğri).

9. Vurğu bəzi sadə sözlərdə birinci hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *dögür* “deyil”, *həmməşə* “həmişə” (Bakı, Şamaxı, Salyan), *ısragün* “dünən yox o birisi gün”, *hındi* “indi”, *həmməşə*, *habra* “bura” (Şəki), *bəyax* “bayaq” <indi, dəyil “deyil”, *həmişə*, *óra*, *búra*, *hára* (Naxçıvan), *lütücə*, *kötücə*, *yeticə*, *ötücə* <övladların dövrlər üzrə adlandırılması, *çalağan*, *sağsağan*, *qəyğanax* “qayğanaq”, *qaynana* <qəynənə, *tosbağal* // *tözbağa* “tısbağa”, *qırvağa* “qurbağa” (Qazax), *qarınca* “həşərat”, *gənə* “genə” <yenə (İraq), *soğan*, *Həsən*, *Güllü*, *Əvəz*, *ardış*, *gılas*, *qərə* “qara”, *yeddi*, *atmış* “altmış”, *danışmax*, *dünən*, *həmmişə* (Naxçıvan, Meğri), *əyəm* “əgər” (Meğri), *yaxçı* “yaxşı”, *əncil* “əncir”, *qarpız*, *qarğı*, *balıx*, *keçi* (Təbriz), *döyül* “deyil” (Şəki, Zaqatala), *döqul* “deyil” (Qax), *həlbətdə* “əlbəttə” (Bakı).

10. Vurğu sifətin çoxaltma dərəcəsinə əmələ gətirən **-cə** şəkilçisinin üzərinə düşür. Məsələn: *körpəcə* (Bakı, Şamaxı, Salyan).

11. Sadə feil köklərində vurğu birinci hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *otu* “otur”, *gti* “gətir”, *götür*, *götü* “götür” (Şəki).

12. Vurğu qoşma, bağlayıcı və ədatlarda sözün birinci hecasının üzərinə düşür. Məsələn: *çünki*, *amma*, *ama*, *amba* “amma”, *gənə*, *gənə* “yenə”, *gúya*, *gúa* “guya”, *bəkə* “bəlkə”, *hərkə*, *həyin*, *döyül*, *döylü* “deyil” (Şəki), *sóra* “sonra” (Bakı, Naxçıvan, Şəki), *əyər* “əgər”, *məyər* “məgər” (Naxçıvan).

13. Əvəzlilərdə vurğu birinci hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *háman*, *həmən* “həmin”, *nícə* “necə”, *hámı*, *hanı*, *bəzi*, *hámı* < (Şəki).

14. Mürəkkəb sözlərdə vurğu birinci hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *biyil* "bu il", *büyükün* "bu gün", *bəşşəği* "başı aşağı", *bəşşuxarı* "başı yuxarı", *büyükünəm* "bu gün", *hóssa:t* "o saat", "tez", *náysə* "nə isə", *óqqədərən* "o qədər" <cox, *búqqədər* "bu qədər", *öyünnəri* "o günləri", *náncən* "nə qədər", *návax* "nə vaxt" (Şəki), *óbaş* "o baş", *böyükün* "bu gün" (Naxçıvan), *óvaşdan* "o başdan" (Qazax), *gəcəlin* "gəcə ikən" Şəki və Naxçıvan şivələrində işlənən bəzi mürəkkəb sözlərdə vurğu ikinci hecanın da üzərinə düşür. Məsələn: *isireyn* "dünən yox, o biri gün", *bazértəsi* "bazar ertəsi", *işə:dirəm* "işə gedirəm" (Şəki), *keçəsil* "keçən il", *gələsil* "gələn il" (Naxçıvan). Eyni zamanda Şəki şivəsində intonasiya ilə bağlı olaraq bəzi sadə və mürəkkəb sözlərdə vurğunun yeri dəyişir. Məsələn: *hindi-hindi*, *hábra-habrá*, *bəşşuxarı-bəşşuxarı*, *óqqədərən-oqqədərən*.

15. Birgəlik bildirən **-gil** şəkilçisinin fonetik variantı olan **-gir** şəkilçisi vurğu qəbul etmir. Məsələn: *Suriyəgir* "Surəyagil" (Şəki).

16. Sözdə sual ədatı işləndikdə vurğu ikinci hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *verdínmi*, *giyibbí* "geyibmi", *biliysánmı* "bilirsənmi", *gəlifdímı* "gəlibmi" (Şəki).

17. Vurğu zərf düzəldən şəkilçidən əvvəlki hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *əvəlcə* "əvvəlcə", *qaváxca* "qabaqca", *dalıyca* "dalınca" <*arxasınca* (Şəki).

18. Vurğu xəbərlilik şəkilçisindən əvvəlki hecanın üzərinə düşür. Yəni xəbərlilik şəkilçisi vurğu qəbul etmir. Məsələn: *yaxşídı* "yaxşıdır", *çóxdı* "çoxdur", *yóxdı* "yoxdur", *bízıx* "bizik", *uşáxdı* "uşaqdır", *diyillər* "deyirlər" (Şəki). *qonaxçıyam*, *béşdı* "beşdir", *mənəm*, *sənsən* (Naxçıvan, Şəki).

ódu//ódı "odur" (Naxçıvan), *öydəyəm* "evdəyəm", *öydəsən* "evdəsən", *öydədü* "evdədir" (Bakı), *öydədi* (Zaqatala).

19. Vurğu şəxs şəkilçisindən əvvəlki hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *alársən*, *örgəncəxdı* "öyrəncəkdir", *almışəm*, *dürəm* "duraram" (Şəki).

20. **üçün** qoşmasının şəkilçiləşmiş forması olan **-çın** sözə qoşularkən vurğu qoşmadan əvvəlki hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *danışmáxçın* "danışmaq üçün", *heyvànçın* "heyvan üçün", *oturmáxçın* "oturmaq üçün", *camà:tçın* "camaat üçün", *işləməxçın* "işləmək üçün", *onúnçın* "onun üçün", *bunúnçın* "bunun üçün", *gözümçün* "gözüm üçün" (Naxçıvan), *uniçá²n* "onun üçün", *buniçá²n* "bunun üçün" (Meğri).

21. Qeyri-qəti gələcək zamanının III şəxs cəminin təsdiq və inkarında vurğu **-lar²** şəkilçisinin üzərinə düşür. Məsələn: *ayırmazlár*, *biçəllər* "biçərlər", *biləllər* "bilərlər", *içəllər* "içərlər", *tanıllər* "tanyarlar" (İraq).

22. Vurğu nəqli keçmiş zamanın III şəxs cəmində **-lar²** şəkilçisinin üzərinə düşür. Məsələn: *almışlár*, *başlamışlár*, *sevmişlár* (İraq).

23. Vurğu gələcək zamanın III şəxs cəmində **-lar²** şəkilçisinin üzərinə düşür. Məsələn: *alacaxlár* "alacaqlar", *biləcəklər*, *dönəcəklər* "dönəcəklər", *görəcəklər* "görəcəklər", *sipirəcəklər* "süpürəcəklər" (İraq).

24. Qeyri-qəti gələcək zamanın I şəxs təkinin inkarında vurğu **-ma²** inkarlıq şəkilçisinin üzərinə düşür. Məsələn: *ayırmám* "ayırmaram", *demám* "demərəm", *istəmám* "istəmərim", *oxumám* "oxumaram" (İraq).

25. Sözlər qeyri-qəti gələcək zamanın II şəxs təkinin inkarında işləndikdə vurğu **-san²** şəxs şəkilçisinin üzərinə düşür. Məsələn: *ayırmassán* "ayırmasan", *gəlməssən* "gəl-

məzsən”, *sormassən* “*sormazsan*”, *toxunmassən* “*toxunmazsan*”, *çəkməssən* “*çəkməzsən*”, *çalmassən* “*çalmazsan*” (İraq).

26. Əmir şəklinin II şəxs təkində işlənən feillərdə vurğu -ginən, -ginən, -cinən, -cinən -qinən şəkilçilərinin üzərinə düşür. Məsələn: *alginən*, *alqınan*, *alcınan* “*alın*”, *aparginan*, *aparqınan*, *aparcınan* “*aparın*”, *baxginən*, *baxqınan*, *baxcınan* “*baxın*”, *gəlməginən*, *gəlməqinən*, *cəlməcinən* “*gəlməginən*” <*gəlmə*, *yandırqinən*, *yandırqınən*, *yandırqinən* “*yandırın*” (İraq).

27. *Burda* sözündə vurğu bəzən sözün birinci hecasına, bəzən də ikinci hecasının üzərinə düşür. Məsələn: *bürdayam*, *birdəyam*, *bürdayıx*, *birdəyix*, *bürdasan*, *birdəsan*, *bürdasız*, *birdəsiz*, *bürdadı*, *birdəadı* (İraq). Q.Paşayev yazır ki, İraq-türkman ləhcəsində “burda” sözündə vurğu ikinci hecanın üzərinə düşdükdə birinci vurğusuz hecada u səsi zəifləyir və u səsi ilə əvəzlənir (İraq-türkman, 2004, s.111).

28. İraq-türkman ləhcəsində on birdən iyirmiye qədər miqdar və sıra saylarında vurğu birinci hecanın – onluq üzərinə düşür və həmin sözlər bir vurğu altında tələffüz edilir. Məsələn: *ómbir* “*on bir*”, *óniki* “*on iki*”, *ónüç* “*on üç*”, *óndört* “*on dörd*”, *ónbeş* “*on beş*”, *ónbirinci* “*on birinci*”, *ónikinci* “*on ikinci*”, *ónüçüncü* “*on üçüncü*”, *óndördüncü* “*on dördüncü*”, *ónbeşinci* “*on beşinci*” (İraq).

29. II növ təyini söz birləşməsi konstruksiyası formasında iki söz birləşdikdə birinci sözün son saitindəki vurğu sözün birinci hecasının üzərinə keçir. Məsələn: *dáyarwadı* “*dayı arvadı*”, *əmarwadı* “*əmi arvadı*”, *əmqızı* “*əmi qızı*”, *əmcə* “*əmicən*” (İraq).

30. Feillər qeyri-qəti gələcək zamanın III şəxs cəmində işləndikdə vurğu birinci hecanın üzərinə düşür. Məsələn:

áxtarallar “*axtararlar*”, *báşlar* “*başlayar*”, *dáğılallar* “*dağırlarlar*” (İraq).

31. Düzəltmə sözlərdə vurğu birinci hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *əkinçi*, *üçüncisi* (İraq).

32. İndiki zamanın III şəxs cəmində feillərdə vurğu bəzi hallarda birinci hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *gəlillər* “*gəlirlər*” (İraq).

33. Feillər indiki zamanın inkarında işləndikdə vurğu inkar şəkilçisindən əvvəlki hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *almısan* “*almırsan*”, *dərtləşmişən* “*dərdləşmişən*”, *gəlmisən* “*gəlmirsən*”, *görmüşən* “*görmürsən*” (İraq).

34. Qoşalaşan samitli sadə sözlərdə vurğu birinci hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *həmmi* “*hamı*”, *kəssəx* “*kəsək*” <*daş*, *bərkimiş torpaq qırıntıları*, *óttuz* “*otuz*”, *íkki* “*iki*”, *sinni* “*sini*”, *qárranquş* “*qaranquş*”, *qıssa* “*qısa*” *báşşaq* “*başaq*” <*biçin vaxtı yerə tökülən sünbül* (Təbriz).

35. II şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər yönülük və təsirlik hallarda işləndikdə vurğu birinci hecaya düşür. Məsələn: *qáşuva* “*sənin qaşına*”, *óğluva* “*sənin oğluna*”, *qızıva* “*sənin qızına*”, *ítüvə* “*sənin itinə*”, *qáşıvı* “*sənin qaşını*”, *óğluvi* “*sənin oğlunu*”, *nənəvi* “*sənin nənəni*” (Təbriz).

36. İndiki zamanın II şəxs təkində vurğu sözün birinci hecasına düşür. Məsələn: *bülüsən* “*bilirsən*”, *bəyənisen* “*bəyənirsən*”, *áğlısan* “*ağlayırsən*”, *içisən* “*içirsən*”, *görüsən* “*görürsən*”, *düşüsən* “*düşürsən*” (Təbriz).

37. İndiki və qeyri-qəti gələcək zamanın III şəxs cəmində işlənən feillərdə vurğu birinci hecaya düşür. Məsələn: *alılla* “*alırlar*”, *diyillə* “*deyirlər*”, *tápılla* “*tapırlar*”, *dəyillə*

“dəyirlər”, qoyalla “qoyarlar” yəzalla “yazarlar”, yətalla “yatarlar”, sáyalla “sayarlar” (Təbriz).

38. Qəti gələcək zamanın III şəxsin təkində vurğu zaman şəkilçisindən əvvəlki hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *qálacax//qálcax* “qalacaq”, *qóyacax//qóycax* “qoyacaq”, *yátacax* “yatacaq”, *çátacax* “yükləmək”, *sínacax* “sınacaq”, *gúləcax* “güləcək”, *gúpsəyəcax* “yıxacaq” (Təbriz).

39. Feil şərt şəklində işləndikdə vurğu -sa, -sə şəkilçisindən əvvəlki heca üzərinə düşür. Məsələn: *álsam*, *gözləsam*, *çixársax* “çixarsaq”, *toxdásuz* “toxdasanız”, *acálsa* “acsa”, *cürləşsə* “birləşsə”, *dağítsala* “dağıtalar” (Təbriz).

Təbriz şivəsində felin şərt şəklinin mürəkkəbində -sa, -sə çəkilçisinin dialekt variantı kimi –se şəkilçisi iştirak edir və vurğu –se şəkilçisinin üzərinə düşür (M.Məmmədli, 2007, s.72). Məsələn: *sahlaséydim* “saxlasa idim”, *sahlaséydim* “saxlasa idin”, *sahlaséydi* “saxlasa idi”, *sahlaséydux* “saxlasa idik”, *sahlaséyduz* “saxlasa idiniz”, *sahlaséydula* “saxlasa idilər” (Təbriz).

40. *Orda* və *orda* sözünün dialekt variantı olan *horda* sözündə vurğu birinci hecanın üzərinə düşür. Məsələn: *órda*, *órdan* (əksər şivələrdə), *hórda* “orda”, *hórdan* “ordan” (Zaqatala). *Bu hal özünü sual cümlələrində göstərir* (M.Şirəliyev, 1967, s.128).

AHƏNG QANUNU

Sözün tərkibindəki səslərin həmahəngləşməsinə, eyniləşməsinə ahəng qanunu deyilir. Ahəng qanunu türk dilləri üçün səciyyəvi fonetik hadisədir. “Ahəng qanunu assimilyasiyanın təsadüflükdən uzaq, daimi növüdür, qanunlaşmış şəklidir. Azərbaycan dilində (eləcə də türk dillərində və geniş planda aqlütinativ dillərdə) ahəng qanunu assimilyasiyanın fiziki-fizioloji hadisə çərçivəsindən çıxıb xalis dil qanununa çevrilən növüdür” (E.Əzizov, 1972, s.51). Aqlütinativlik ahəng qanunu ilə üzvi şəkildə bağlıdır. E.Əzizov yazır: “Aqlütinativliyin ahəng qanunu ilə üzvi surətdə əlaqəsini Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin materialları da sübut etməkdədir. Məsələn, ahəng qanunu çox qüvvətli olan Qazax dialektində qəti gələcək zaman birinci şəxs təkdə -aj//,-ij//,-əj//,-ej//,-ij//,-oj//,-uj//,-üj variantları olduğu halda, ahəng qanununun tez-tez pozulduğu Quba dialektində qəti gələcək zaman birinci şəxs təkdə yalnız –acaq//,-caq//,-əcağ variantları vardır. Yəni də Qazax dialektində qəti gələcək zaman birinci şəxs cəmdə -aje:y//,-ajıy//,-ajıy//,-ıjıy//,-əjəy//,-əjıy//,-əji://,-ijıy//,-ujıy//,-ujoy//,-ojoy//,-üjüy//,-üjöy variantları olduğu halda, Quba dialektində təkcə aco//,-əco variantları vardır ” (E.Əzizov, 1972, s.54). Bu fonetik qanun ədəbi dilimiz üçün xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir və milli sözlərimizin müəyyənləşdirilməsində əsas amillərdən biridir. Şivələrimizdə ahəng qanunu mühafizə edilərsə də, bir çox hallarda ahəng qanununun pozulması özünü göstərir.

Azərbaycan dili şivələrində ahəng qanununun pozulma hallarını M.Şirəliyev üç qrupa bölür:

1) Ahəng qanununun bir çox hallarda pozulduğu dialekt və şivələr;

2) Ahəng qanununu bir çox hallarda saxlayan dialekt və şivələr;

3) Ahəng qanununun bəzi hallarda pozulduğu dialekt və şivələr (M.Şirəliyev, 1967, 58).

M.Məmmədli saitlər ahənginin şivələrimizdə saxlanmasını və pozulmasını üç qrupa bölür və aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1) Ahəng qanununa ciddi riayət olunan şivələr;

2) Ahəng qanununun tez-tez pozulduğu şivələr;

3) Ahəng qanunu bəzi hallarda pozulan şivələr (M.Məmmədli, 2011, s. 39).

Azərbaycan dili şivələrində saitlərin ahənginin pozulmasını iki yerə bölmək olar:

1) damaq ahənginin pozulması;

2) dodaq ahənginin pozulması;

DAMAQ AHƏNGİNİN POZULMASI

Dodaqlanmayan saitlərin biri-birini izləməsinə damaq ahəngi deyilir. Azərbaycan dili şivələrində damaq ahəngi nisbətən özünü qoruyub saxlayır. Belə ki, Azərbaycan dili şivələrində bəzi hallarda, ədəbi dildə olduğu kimi, sözlərdə ahəng qanunu pozulmur. Bu fonetik hadisə qərb, cənub, şimal qrupu şivələrində özünü göstərir. Məsələn: *bildir*, *bildirçin*, *ılxı*, *armut*, *namıs*, *savın*, *qarpız*, *cahal*, *kağaz*, *çəker*, *gələr*, *bilmer*, *gətirer* (Qazax, Gəncə, Ağstafa, Tovuz), *ışıltı*, *ıldırım*, *ışılıx* “*bacı*”, *xamır*, *ajdıx* “*ərzaq*”, *yançı* “*iməci*” <*köməkçi*, *çafcımax* “*çalışmaq*”, *çaldırmax* “*üyütmək*”, *çara* “*çarə*”.

kanar “*kənar*”, *tağat* “*taqət*” (Çəmbərək), *ılx* (Qazax, Qarabağ, Çəmbərək), *yaxun*, *qabağuna*, *saxlasun*, *arabanun*, *çəküc*, *şəküş* (Naxçıvan), *saca*, *sajda*, *babamız*, *babam*, *kababçıyam*, *yazmağ*, *yaşamağ*, *başdamağ*, *yazdım*, *barışmağ*, *yazaram*, *yazarsan*, *ağlayan*, *yazıncan*, *bilərdilər*, *birinci*, *səpərəm*, *bilərdi*, *gəleydim*, *gidmesəydim*, *seçgi*, *gidəndə*, *gidməlisən*, *bilseydim*, *gidəmmədim*, *gidəmməmişən*, *birdən*, *gümüşüm*, *güzüm*, *tüküm*, *tükün* (Quba), *ağac*, *atam*, *ayığam*, *almağ*, *alım*, *almışam*, *alırsan*, *yazırdım*, *alassan*, *qammaz* “*qanmaz*”, *ağlayan*, *alandə*, *baxdıqca*, *yavaçca* “*yavaşca*”, *qaydacağam*, *araba*, *kiçigəm*, “*kiçiyəm*”, *giydilər* “*geydilər*”, *gəllər* “*gəlirlər*”, *ışdı:m* “*ışləyim*”, *gələm*, *gələsə*, *çəki*, *bərkdən*, *hərdən*, *elənçig* “*elə*”, *belənçig*, “*belə*”, *dinməz*, *gülegen* “*güləyən*”, *ərəbə* “*araba*”, *qeysi*, *qayçı* (Bakı, Quba).

Bununla belə dialekt və şivələrimizdə damaq ahəngi – dodaqlanmayan saitlərin ahənginin pozulması halları da müşahidə olunur. Əslində şivələrimizdə damaq ahənginin pozulması dilimizin qədim dövrünü əks etdirir. Bununla bağlı E. Əzizov yazır: “Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində a-u, i-ü formalarının mövcud olması damaq ahənginin pozulması olmayıb, əksinə, qədim formanın saxlanmasıdır; ahəng qanunun keçdiyitarixi mərhələlərin dialekt və şivələrimizdə mühafizə edilməsidir” (E. Əzizov, 1973, s. 16-17).

Damaq ahənginin pozulması iki yerə bölünür:

1) dodaqlanmayan qalın saitlərin ahənginin pozulması

2) dodaqlanmayan incə saitlərin ahənginin pozulması

1. Dodaqlanmayan qalın saitlərin ahənginin pozulması.

Azərbaycan dili şivələrində dodaqlanmayan qalın saitlərin ahənginin pozulması həm söz köklərində, həm də şəkilçilərin tərkibində özünü göstərir.

Söz kökündə dodaqlanmayan qalın saitlərin ahənginin pozulması aşağıdakı hallarda müşahidə olunur:

a) söz kökündə dodaqlanmayan qalın saitdən sonra dodaqlanmayan incə saitin gəlməsi nəticəsində ahəngin pozulması: *aynə* “ayna” <güzgü // *pəncərə*, *yaşıl* “yaşıl”, *açar* “açar”, *sılqə* “sırğa” (*Naxçıvan*), *axşam* “axşam” (*Dərbənd*, *Şəki*), , *badyə* “badya”, *tayə* “taya”, *bayrəm* “bayram”, *qarin* “qarın”, *qaysi* “qaysı” (*Dərbənd*), *bacər* “bacar”, *daniş* “daniş”, *payız* “payız”, *aynə* “ayna”, *baxcə* “baxça” (*Şəki*) və s. *dayi* “dayi” (*Quba*, *Şəki*), *tarazi* “tərəzi”, *alti* “altı”, *çaltik* “çəltik” (*Quba*), *haçər* “açar”, *daniş* “daniş”, *halçə* “xalça”, *bayrəm* “bayram”, *bacə* “baca”, *baxçə* “baxça”, *aynə* “ayna” (*Şəki*) və s.

b) söz kökündə dodaqlanmayan qalın saitdən sonra dodaqlanmayan incə saitin gəlməsi nəticəsində ahəngin pozulması *qonşi* “qonşu”, *toxli* “toğlu”, *qoyin* “qoyun” (*Şəki*), *tarazi*, *alti* (*Quba*) və s.

c) söz kökündə dodaqlanmayan qalın saitdən sonra dodaqlanan qalın saitin gəlməsi nəticəsində ahəngin pozulması: *qarpuz* “qarpız”, *pambuğ* “pambuqəslin” (*Bakı*, *Quba*), *palçuğ* “palçıq”, *qasoğ* “qaşuq” (*Dərbənd*), *paxul* “paxıl”, *qarpuz* “qarpız”, *ağul* “ağıl” (*Quba*) və s.

Dodaqlanmayan qalın saitlərin ahənginin pozulması söz kökünə səkilçinin qoşulması nəticəsində də baş verir. Bu

baxımdan dodaqlanmayan qalın saitlərin ahənginin pozulmasını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) dodaqlanmayan qalın saitdən sonra dodaqlanan qalın saitin işlənməsi nəticəsində ahəngin pozulması: *bağun* “bağın”, *cayıldu* “cavandı”, *cayılsuz* “cavansınız”, *bıraxsun* “buraxsın”, *bıraxuz* “buraxın”, *yazmışuğ* “yazmışıq”, *yazmışuz*, “yazmışınız” *yazmışdun* “yazmışdın”, *yazırdun* “yazırdım”, *alson* “alsan”, *atamdu* “atamdı” (*Bakı*), *aton* “sənin atan” (*Bakı*, *Dərbənd*), *babov* “baban”, *babovuz* “babanız”, *qardaşuv* “qardaşın”, *atavuz* “atanız”, *atamız* “atamız”, *başladuğ* “başladıq”, *ağacum* “ağacın”, *babanu* “babanı”, *yığsov* “yığsan”, *qırsov* “qırsan” (*Dərbənd*), *barmağun* “barmağın”, *bağbanuğ* “bağbanıq”, *alduğ* “aldıq”, *almışuğ* “almışıq”, *baxasuz* “baxasınız” (*Quba*), *asson* “atsan”, *asso* “atsanız”, *baxson* “baxsan”, *malō*: “malına”, *aşığō*: “aşığına”, *yasson* “yazsan”, *asso* “atsanız”, *baxson* “baxsan”, *baxsoz* “baxsanız” (*Megri*).

b) dodaqlanmayan qalın saitlərdən sonra dodaqlanmayan incə saitin işlənməsi nəticəsində ahəngin pozulması: *daşdi*, *qapıçı*, *papaği*, *almani*, *anasi*, *altınci*, *yazdi*, *başdadi* “başladı”, *başarmadi* “bacarmadi”, *yazmeyib* “yazmayıb”, *oyniyib* “oynayıb”, *aləmməsən* “ala bilməsən”, *aləmməz* “ala bilməz”, *buğdiyə* “buğdaya”, *çuxiyə* “çuxaya”, *yumurtiyə* “yumurtaya” (*Quba*), *qoruxçi* “qoruxçu”, *oçi* “ovçu”, *qoymiyi* “qoymur”, *unimci* “onuncu” (*Şəki*).

c) dodaqlanan qalın saitdən sonra dodaqlanmayan qalın saitin gəlməsi nəticəsində ahəngin pozulması: *sorunca*, *qolsuz* “qolsuz”, *boylı* “boylu” <hamilə, *qullıq* “qulluq”, *odinçi* “odunçu”, *oyınçi* “oyunçu” (*İraq*).

ç) ismin təsirlilik hal şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdə dodaqlanmayan qalın saitın ahənginin pozulması: *ağacı* “*ağacı*”, *atami* “*atami*” (*Naxçıvan, Təbriz*), *saci* “*sacı*” (*Bakı, Quba*), *papağı* “*papağı*”, *almani* “*almani*” (*Quba*), *yagi* “*yağı*”, (*Dərbənd*), *haraveyi* “*arabani*”, *baltiyi* “*baltanı*”, *qapiyi* “*qapını*”, *daneyi* “*dananı*” (*Qazax, Tovuz, Ağstafa*), *darvazeyi* “*darvazanı*” (*Qazax*), *daşi* “*daşı*”, *ayi* “*ayı*” <ay+ı, *başı* “*başı*”, (*Şəki*), *çayi* “*çayı*” (*Şəki, Təbriz*), *mali* “*malı*”, *yaylağı* “*yaylağı*”, *qapını* “*qapını*”, *balığı* “*balığı*”, *sapı* “*sapı*”, *camahati* “*camaatı*”, *qamışı* “*qamışı*”, *alaçığı* “*alaçığı*” (*Təbriz*), *ma^oli* “*malı*”, *qa^otığı* “*qatığı*”, *qa^oturi* “*qatırı*”, *ba^ocinin* “*bacını*” (*Meğri*) və s.

d) ismin çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdə dodaqlanmayan qalın saitın ahənginin pozulması: *daşdən* “*daşdan*”, *qajdən* “*qacdan*” (*Şəki*), *ağajdən* “*ağacdan*” (*Zaqatala*) və s.

e) zərf şəkilçilərində dodaqlanmayan qalın saitın ahənginin pozulması: *qavaxcən* “*qabaqcan*”, *açə-açə* “*aça-aça*”, *qaçə-qaçə* “*qaça-qaça*” (*Şəki*) və s.

ə) ismin yerlik halı şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdə dodaqlanmayan qalın saitın ahənginin pozulması: *daşdə* “*daşda*”, (*Şəki*), *da^oşdə* “*daşda*”, *ba^ocidə* “*bacıda*”, *qa^oşdə* “*qaşda*”, *a^oğəşdə* “*ağacda*” (*Meğri*), *ağacdə* “*ağacda*” (*Zaqatala*) və s.

f) leksik şəkilçilərdə dodaqlanmayan qalın saitın ahənginin pozulması: *yaşayış* “*yaşayış*” (*Qazax*), *naxırçı* “*naxırçı*”, *altımci* “*altıncı*” (*Şəki*), *qırxıncı* “*qırxıncı*” (*Şəki, Meğri*), *a^oltımci* “*altıncı*”, *a^otmişimci* “*altmışıncı*”, (*Meğri*), *daşdi* “*daşlı*”, *atdi* “*atlı*”, *duzdi* “*duzlu*”, *qapıçı* “*qapıçı*”

(*Quba*), *daddi* “*dadlı*”, *altımci* “*altıncı*”, *qırxıncı* “*qırxıncı*” (*Bakı*), *yazi* “*yazı*”, *çalği* “*çalğı*” (*Bakı, Quba, Muğan*) və s.

g) feilin bacarıq şəklində dodaqlanmayan qalın saitın ahənginin pozulması: *aləmmədim* “*ala bilmədim*”, *aləmmədi* “*ala bilmədi*”, *aləmməmişəm* “*ala bilməmişəm*”, *aləmmiyib* “*ala bilməyib*”, *aləmməmişən* “*ala bilməmişən*”, *aləmmənəm* “*ala bilmərəm*” (*Quba*), *yazələm* “*yaza bilərəm*”, *yazərsən*, “*yaza bilərsən*”, *yazələr* “*yaza bilər*”, *yazələrix^l* “*yaza bilərik*”, *yazələrsiniz* “*yaza bilərsiniz*”, *yazələllər* “*yaza bilərlər*”, *aləmmərəm* “*ala bilmərəm*”, *aləmməsən* “*ala bilməzsən*”, *aləmməz* “*ala bilməz*”, *aləmmərix^l* “*ala bilmərik*”, *aləmməssiniz* “*ala bilməzsünüz*”, *aləmməzdər* “*ala bilməzlər*” (*Çəmbərək, Karvansaray*), *adəmmədi* “*ala bilmədi*”, *aləmmiyib* “*ala bilməyib*” (*Bakı, Şamaxı*), *yazə:lmədi* “*yaza bilmədi*”, *yazə:lmiyif* “*yaza bilməyib*”, *yazə:lmir* “*yaza bilmir*” (*Qarabağ, Qobustan-Mərəzə*), *yazəlmədi* “*yaza bilmədi*”, *yazəlməz* “*yaza bilməz*” (*Şamaxı, Muğan*) və s.

ğ) ismin yiyəlik halında dodaqlanmayan qalın saitın ahənginin pozulması: *daşin* “*daşın*” (*Şəki*)

h) indiki zamanda dodaqlanmayan qalın saitın ahənginin pozulması: *yazadi* “*yazırdı*”, *yazmıdi* “*yazmırdı*”, *başdiyədəm* “*başlayıram*”, *başdiyəsən* “*başlayırsən*”, *başdamiyədəm* “*başlamıram*” (*Quba*), *qayre:m* “*qayıram*” <*düzəldirəm, ate:ram* “*atıram*”, *saraler* “*saralır*”, *bater* “*batır*”, *saler* “*salır*”, *bağliyir* “*bağlayır*”, *yıxer* “*yıxır*”, *batırer* “*batırır*” (*Qazax*), *bağli:sən* “*bağlayırsən*”, *bağli:r* “*bağlayır*”, *bağli:rəm* “*bağlayıram*”, *yatiylər* “*yatırlar*”, *baxmiyillər* “*baxmırlar*”, *almiyi* “*almır*” (*Şəki*) *yanarıri* “*yanarır*”, *tapılıri* “*tapılır*”, *alınırı* “*alınır*”, *saxlıri* “*saxlayır*”, *qataşırı* “*qatlaşır*”, *çağrey* “*çağırır*”, *sağey* “*sağır*” (*Təbriz*), *yanerəm* “*yanıram*”, *yanerix*

“yanırıq”, yanersən “yanırsan”, yanersiz “yanırsınız”, yaner “yanır”, da⁰ğideyr^am “dağıdıram”, da⁰ğideyri^x “dağıdırıq”, da⁰ğideys^an “dağıdırırsan”, da⁰ğideysiz “dağıdırırsınız”, açeyəm “açıram”, açe:m “açıram”, açeyix “açırıq” (Meğri), qaterim “qatıram”, qatersin “qatırsan”, qater “qatır”, qaterix “qatırıq”, qatersanız “qatırsınız”, qatellar “qatırlar”, baxerim “baxıram”, baxersin “baxırsan”, baxer “baxır”, baxerix “baxırıq”, baxersanız “baxırsınız”, baxellar “baxırlar” (Karvansaray) və s.

x) arzu şəklində dodaqlanmayan qalın saitənin pozulması: aleydim “ala idim”, başdiyeydim “başlaya idim”, almeydim “almaya idim”, başdameydim “başlamaya idim”, başdiyeydi “başlaya idi”, (İraq), aleg “alaq” (Bakı), almiyəm “almayam”, almiyəsan “almayasın”, almiyə “almaya”, (Bakı, Quba, Şəki) almiyəğ “almayaq”, almiyəsüz “almayasınız”, almiyələr “almayalar” (Bakı, Quba), başd^ayəm “başlayam”, başdⁱyəsən “başlayasan”, başdⁱyə “başlaya”, başdⁱyeg “başlayaq”, başdⁱyəsüz “başlayasınız”, başdⁱyələr “başlayalar” (Bakı, Şamaxı, Quba), aleydim “ala idim” (Bakı, Quba, Qazax, Gəncə, Qarabağ), aleydün “ala idin”, aleydi “ala idi”, aleydüz “ala idiniz”, aleydilər “ala idilər” (Bakı, Quba), aleydig//aleydüğ “ala idik” (Bakı), aleyduğ “ala idik” (Quba, Şamaxı), aleydüz “ala idiniz” (Şamaxı), aleydın “ala idin”, aleydınız “ala idiniz”, aleydilər “ala idilər” (Qazax, Qarabağ, Gəncə) və s.

1) feilin lazım şəklində dodaqlanmayan qalın saitənin ahənginin pozulması: alasiyəm “alasıyam”, galasiyəm “gələsiyəm”, yazasiyəm “yazasıyam”, alasiyeydim “alası idim” (Şəki) və s.

i) şərt şəklində dodaqlanmayan qalın saitənin ahənginin pozulması: başdamaseydim “başlamasa idim”, başdamaseydi

“başlamasa idi” (Quba), aparsey^dim “aparsa idim”, aparsey^dax “aparsa idik”, aparsey^din “aparsa idiniz”, aparsey^dylar “aparsa idilər” (Çəmbərək, Karvansaray), alceg “alsaq” (Bakı), yesax “yesək” (Qazax, Ordubad, Təbriz), Şəki), qalseydim “qalsa idim”, qalseydün “qalsa idin”, qalseydi “qalsa idi”, qalseydüz “qalsa idiniz”, qalseydilər “qalsa idilər” (Bakı, Şamaxı, Muğan), qalseydüg “qalsa idik” (Bakı), alseydim “alsa idim”, alseydin “alsa idin”, alseydi “alsa idi”, alseydüz “alsa idiniz”, alseydilər “alsa idilər” (Quba, Qazax, Qarabağ, Gəncə, İraq, Qax), alseydin “alsa idin”, (Qazax, Qarabağ, Gəncə) və s.

j) qeyri-qəti gələcək zamanda dodaqlanmayan qalın saitənin ahənginin pozulması: başdiyərəm “başlayaram”, başdiyərəsən “başlayarsan”, başdiyər “başlayar”, (Quba), açərəm “açaram”, açərəsən “açarsan”, bacərər “bacarar”, saxliyər “saxlayar” (Şəki), başdiyərdim “başlayardım”, başdiyərdün “başlayardın”, başdiyər^di “başlayardı”, başdiyərdüz “başlayardınız” başdiyərdilər “başlayardırlar” (Quba, Bakı, Şamaxı), saxliyərdim “saxlayardım”, saxliyərdin “saxlayardın”, saxliyərdi “saxlayardı”, saxliyərdik “saxlayardıq”, saxliyərdüz “saxlayardınız”, saxliyərdilər “saxlayardırlar” (Zaqatala) və s.

k) əmr şəklində dodaqlanmayan qalın saitənin ahənginin pozulması: başdiyəm “başlayam”, başdiyəsən “başlayasan”, başdiyə “başlaya”, başdamey^am “başlamayım”, başdameyəsən “başlamayasın”, başdamey^a “başlamaya” (İraq), aparem “aparım”, saxle:m “saxlayım” (Qazax), alginən “alın”, satginən “satin”, atginən “atın”, qalginən “qalın”, bağışlaginən “bağışlayın”, danışginən “danışın”, aşıginən “açın”, bağılagiyən “bağlayın” (Təbiz), a⁰lginən “alın”, a⁰tginən

"atginən" < atın, (Meğri), alginən "alın" (Bakı, Qazax, Qarabağ, Şəki, Quba, Şamaxı, Muğan, Gəncə), saxliyəm "saxlayım", saxliyəx "saxlayaq", saxliyəin "saxlayım", saxlamiyəm "saxlamayım", saxlamiyəx "saxlamayaq", saxlamiyəin "saxlamayım" (Zaqatala) və s.

q) vacib şəklində dodaqlanmayan qalın saitəin ahənginin pozulması: yazmalıyəm "yazmalıyəm", yazmalıyədim "yazmalı idim", yazmalıyədi "yazmalı idi" (Quba) və s.

l) mənsubiyyəət şəkilçisində dodaqlanmayan qalın saitəin ahənginin pozulması: bacisi "onun bacısı", dayisi "onun dayısı", anasi "onun anası" (Quba, Şəki), aten "sənəin atan" (Qazax), yoldaşım "mənəim yoldaşım", dayin "sənəin dayin", bacim "mənəim bacım" (Şəki), adamim "mənəim adamım", malim, "mənəim malım" < mənəim əmlakım, qışlağım "mənəim qışlağım", arvadi "onun arvadı", yaşı "onun yaşı", yanaxları "onun yanaxları", yaxasi "onun yaxası", ağzi "onun ağzi", (Təbriz), əvlədi "onun övladı", dərisi "onun dərisi", həvləsi "onun həlvəsi" (Meğri), coravim "mənəim corabım", coravin "sənəin corabın", corabi "onun corabı", coravimiz "bizim corabımız", coraviniz "sizin corabınız", coravi "onun coravi" (Zaqatala), atası "onun atası", anası "onun anası", başı "onun başı" (Bakı, Quba, Şəki) və s.

m) qeyri-gələcək zamanın hekayəsində dodaqlanmayan qalın saitəin ahənginin pozulması: yazardı "yazardı", yazmazdı "yazmazdı", alardı "alardı", almazdı "almazdı", başdiyərdim "başlayardım", başdiyərdi "başlayardı", başdəməzdi "başlamazdı" (Quba), yərərədim "yarardım", yərərədix "yarardıq", yərərədin "yarardın", yərərədiz "yarardınız", yərərədi "yarardı", yərərədilər "yarardılar" (Meğri) və s.

n) nəqli keçmiş zamanın hekayə formasında dodaqlanmayan qalın saitəin ahənginin pozulması: yazmışdı "yazmışdı", yazmamışdı "yazmamışdı", almışdı "almışdı", başdəmişdim "başlamışdım", almamışdı "almamışdı", başdəmişdi "başlamışdı" (Quba), dadanmışdı "dadanmışdı" < öyrəmişdi, bir yerə meyl göstərmişdi (Təbriz), yəmmişdim "yanmışdım", yəmmişdin "yanmışdın", yəmmişdiz "yanmışdınız" (Meğri).

o) nəqli keçmiş zamanda dodaqlanmayan qalın saitəin ahənginin pozulması: yazmeyib "yazmayıb", almeyib "almayıb", başdiyəib "başlayıb", (Quba), saxliyəif "saxlayıb", zayıfleyif "zəifləyib", qoaliyəif "qovalayıb" (Qazax), ağləyib "ağlamayıb", qərriyəip "qarıyıb", qərriyəip "qarımayıb", durmuşam "durmuşam", qurmuşam "qormuşam", tutmuşam "tutmuşam", durmuşix "durmuşuq", tutmuşix "tutmuşuq" (Meğri), saxlamışəm "saxlamışam", saxlamışən "saxlamışsan", saxlamışix "saxlamışıq", saxlamışiz "saxlamışsınız", saxlamışəm "saxlamamışam", saxlamışən "saxlamamışsan", saxlamışix "saxlamamışıq", saxlamışiz "saxlamamışsınız" (Zaqatala), almışeg "almışıq", almamışeg "almamışıq" (Bakı) və s.

ö) indiki zamanın hekayə formasında dodaqlanmayan qalın saitəin ahənginin pozulması: yazatdı "yazırdı", alatdı "alırdı", yazmiyətdim "yazmırdım", yazmiyətdi "yazmırdı", (Quba) və s.

p) cəm şəkilçilərində dodaqlanmayan qalın saitəin ahənginin pozulması: atdər "atlar", qacələr "qocalar", qızlər "qızlar" (Dərbənd), ağaşdər "ağaclar", qardaşdər "qardaşlar" (Şəki), daşdər "daşlar" (Şəki, Dərbənd), aləmməzdər "ala bilməzlər" (Karvansaray, Çəmbərək) və s.

2. Dodaqlanmayan incə saitlərin ahənginin pozulması

Dodaqlanmayan incə saitlərin ahənginin pozulması müxtəlif fonetik şəraitlərdə müşahidə olunur.

a) söz kökündə odaqlanmayan incə sait ahənginin pozulması: *eyran* “ayran”, *beydağ* “baydağ”, *keçal* “keçəl”, *findığ* “findıq”, (*Dərbənd*), *əyax* “ayaq”, *əlmas* “almaz”, *qaysava* “qaysava”, *qeytan* “qaytan”, *hiyyan* “heyvan”, *piçax* “bıçaq”, *zəman* “zaman”, *kəman* “kaman”, *bəzar* “bazar”, *kərvan* “karvan”, *kəvab* “kabab”, *ləvaş* “lavaş”, *həlva* “halva”, *qəzan* “qazan”, *çirax* “çıraq” (*Təbriz*), *İravan* “İrəvan”, *Zeynap* “Zeynəb”, (*Meğri*), *qeymağ* “qaymaq” (*Bakı, Şamaxı, Quba, Dərbənd, Muğan*), *qeytan* “qaytan”, (*Bakı, Şamaxı, Quba, Muğan*), *yeylax* “yaylaq” (*Bakı, Şamaxı, Muğan, Zaqatala, Qarabağ*), *işax* “uşaq” (*Zaqatala*), *tevşan* “dovşan” (*Qax*), *pī çax* “bıçaq” (*Şəki, Zaqatala, Qax*) və s.

b) dodaqlanmayan incə saiddən sonra dodaqlanan incə saitin işlənməsi nəticəsində: *ərəbön* “sənin araban”, *ərəbö:z* “sizin arabanız”, *tələbdü* “tələbədi”, *tələbö:züg* “tələbəyik”, *gəlsün* “gəlsin”, *gəlüz* “gəlin”, *gəlün* “gəlin”, *gəldün* “gəldin”, *gəldüz* “gəldiniz”, *gəlirüg* “gəlik”, *gəlirsüz* “gəlirsiniz”, *gələcegsüz* “gələcəksiniz”, *gələsüz* “gələsiniz”, *qələmdü* “qələmdi”, *gəlibdü* “gəlibdi”, *küçənün* “küçənin” (*Bakı*) və s.

c) vacib şəkildə dodaqlanmayan incə saiddən sonra qalın saitin işlənməsi nəticəsində: *gidməliyuğ* “getməliyik”, *gidməməliyuğ* “getməməliyik”, *gidməliyduğ* “getməli idik” (*Quba*), *diməlisünüz* “deməlisiniz”, *diməliyux* “deməliyik”, *işməlisən* “içməlisən”, *işməliyux* “içməliyik”, *işməlisünüz* “içməlisiniz”, *gəlməliyux* “gəlməliyik”, *gəlməlisuz* “gəlməlisiniz”, *getməliyux* “getməliyik” (*Şəki*), *dema³lısız* “deməlisiniz”

(*Meğri*), *diməliyux* “deməliyik”, *diməlisüz* “deməlisiniz” (*Şəki, Zaqatala*) və s.

ç) mənsubiyyət kateqoriyasında dodaqlanmayan incə saiddən sonra qalın saitin gəlməsi nəticəsində: *yerüz* “sizin yeriniz” < *siz verin*, *zəlilərü* “onların zəliləri”, *vəllarü* “onların vəlləri” (*Naxçıvan*), *əkməgiviz* “əkməyiniz” < *çörəyiniz*, *yevin* “evin”, *yevim* “evim”, *sirrim* “sirrim”, *xələvin* “sənin xələnin”, *xələvizin* “xələvizin” (*İraq*), *çəmbəraş* “sənin çəmbərin” < *xışı boyunduruğa birləşdirən bağ*, *dədan* “sənin dədən”, *dədə:z* “sizin dədəiniz”, *elin* “sənin elin”, *eli:z* “sizin eliniz”, *əmin* “sənin əmin”, *əmiyüz* “sizin əminiz”, *keçin* “sənin keçin”, *ilxun* “sənin ilxun”, *əlu:* “sənin əlin”, *əlū:z* “sizin əliniz” (*Şəki*), *ə³vla⁰di* “onun övladı”, *ha³vla⁰si* “onun halvası” (*Meğri*) və s.

d) qeyri-gələcək zamanın hekayəsində dodaqlanmayan incə saiddən sonra qalın saitin gəlməsi nəticəsində: *bilərdüğ* “bilərdik”, *bilməzduğ* “bilməzdik”, *yiyarduğ* “yeyərdik”, *yiməzduğ* “yeməzdik” (*Meğri*) və s.

e) nəqli keçmiş zamanda dodaqlanmayan incə saiddən sonra qalın saitin gəlməsi nəticəsində: *gəlməşuğ* “gəlməşik”, *gəlməmişuğ* “gəlməmişik”, *işdəmişuğ* “işləmişik”, *işdəməmişuğ* “işləməmişik” (*Quba*), *əşitmişux* “əşitmişik”, *gəlməmişux* “gəlməmişik”, *sevmişux* “sevmişik”, *dəyiştirmişux* “dəyişdirmişik” (*İraq*), *vimisan* “yemişən”, *dişdəmişux* “dişləmişik”, *diyifşünüz* “deyib-siniz”, *getmişux* “getmişik”, *gəlməmişux* “gəlməmişik”, *dimişuz* “demişiniz”, *işləmişux* “işləmişik” (*Şəki*), *eləmişux* “eləmişik”, *bicərməmişux* “becərməmişik”, *itirmişux* “itirmişik” (*Təbriz*), *yığmışa²m* “yığmışam”, *yığməmişa²m* “yığməmişəm” (*Meğri*), *demişux* “demişik”, *demisüz* “demişiniz” (*Naxçıvan, Ordubad, Təbriz*) və s.

ə) indiki zamanın hekayə formasında dodaqlanmayan incə saيتدən sonra qalın saitin gəlməsi nəticəsində: *gidətdüğ* “*gedirdik*”, *gitmiyətdüğ* “*getmirdik*”, *yiyətdüğ* “*yeyirdik*”, *yimiyətdüğ* “*yemirdik*” (*Quba*) və s.

f) xəbərlik şəkilçisində dodaqlanmayan incə saيتدən sonra qalın saitin gəlməsi nəticəsində: *kəççiyüğ* “*kəndçiyik*”, *təkuğ* “*tənik*”, *kəççiydüğ* “*kəndçi idik*”, *təkduğ* “*tək idik*” (*Quba*), *elçiyux* “*elçiyik*”, *elçisinyux* “*elçisiniz*”, *əcissən* “*əcizsən*”, *əcizix* “*əcizik*”, *kəççiyux* “*kəndçiyik*” (*Şəki*) və s.

g) feilin xəbər şəklində dodaqlanmayan incə saيتدən sonra qalın saitin gəlməsi nəticəsində: *diyirdix* “*deyirdik*”, *diyirdin* “*deyirdin*”, *ekirdix* “*əkirdik*”, *bilydix* “*bilirdik*”, *gidiydix* “*gedirdik*”, *getmişdix* “*getmişdik*”, *dimişdix* “*demişdik*” (*Şəki*), *deyecə²xsız* “*deyəcəksiniz*” (*Meğri*) və s.

ğ) şühüdi keçmiş zamanda dodaqlanmayan incə saيتدən sonra qalın saitin gəlməsi nəticəsində: *gəldüğ* “*gəldik*”, *gəlmədüğ* “*gəlmədik*”, *işdədüğ* “*işlədik*”, *işdəmədüğ* “*işləmədik*” (*Quba*), *bildix* “*bildik*”, *dedix* “*dedik*”, *dərtləşdix* “*dərtləşdik*”, *dərtləşdiviz* “*dəstəklədiniz*”, *əndiviz* “*andınız*”, *diskindix* “*diksindik*”, *itirdix* “*itirdik*”, *kəsdix* “*kəsdik*”, *mindix* “*mindik*”, *getdix* “*getdik*”, *gettiviz* “*getdiniz*”, *gördix* “*gördük*”, *düzüldix* “*düzüldük*” (*İraq*), *gəldix* “*gəldik*”, *gəldiz* “*gəldiniz*”, *verdüğ* “*verdin*”, *vermədüğ* “*vermədin*”, *gəldüğ* “*gəldin*”, *gəldix* “*gəldik*”, *gəldinyux* “*gəldiniz*”, *yidix* “*yedik*”, *gitdun* “*getdin*”, *gitdux* “*getdik*”, *gituduz* “*getdiniz*”, *işdədix* “*işlədik*”, *işdəmədix* “*işləmədik*”, *işdədüz* “*işlədiniz*” (*Şəki*), *keşdux* “*keçdik*”, *tix¹dux* “*tikdik*”, *geldux* “*gəldik*”, *yetiştux* “*yetişdik*”, *çəx¹dux* “*çəkdik*”, *elədux* “*elədik*” (*Təbriz*), *yidix* “*yedik*”, *gəldix* “*gəldik*” (*Şəki*, *Qax*, *Ordubad*, *Təbriz*), *dıdix*

“*dedik*” (*Zaqatala*, *Ordubad*), *dedix* “*dedik*” *gəlmədux* “*gəlmədik*” (*Şəki*, *Qax*, *Ordubad*, *Təbriz*, *Naxçıvan*) və s.

h) qəti gələcək zamanda dodaqlanmayan incə saيتدən sonra qalın saitin gəlməsi nəticəsində: *gedacax* “*gedəcəək*”, *bilacax* “*biləcəək*”, *içəcam* “*içəcəyəm*”, *içəcax* “*içəcəək*”, *içəcaxsan* “*içəcəksən*”, *içəcayix* “*içəcəyik*”, *içəcaxsüz* “*içəcəksiniz*”, *içəcaxlar* “*içəcəklər*” (*Naxçıvan*), *gələcağam* “*gələcəyəm*”, *gələcağsan* “*gələcəksən*”, *gələcağ* “*gələcək*” (*Quba*), *diyəcağam* “*deyəcəyəm*”, *əkəcağığ* “*əkəcəyik*”, *əkmiyəcağix* “*əkmiyəcəyik*”, *kəsəcağam* “*kəsəcəyəm*”, *gedəcağam* “*gedəcəyəm*”, *gedacaxlar* “*gedəcəklər*”, *getmiyəcaxlar* “*getməyəcəklər*” (*İraq*), *vercam* “*verəcəm*”, *vercaxsan* “*verəcəksən*”, *vercaxdı* “*verəcəkdı*”, *işdiycam* “*işləyəcəm*”, *işdiyəcasan* “*işləyəcəksən*”, *işdiycaxdı* “*işləyəcəkdi*”, *işdiycax* “*işləyəcək*”, *işdiycası:z* “*işləyəcəksiniz*”, *gəlicux* “*gələcəyik*”, *gidijux* “*gedəcəyik*”, *diyuc:z* “*deyəcəksiniz*” (*Şəki*), *gedəcağam* “*gedəcəyəm*”, *verəcağam* “*verəcəyəm*”, *kəsəca:m* “*kəsəcəyəm*”, *yetişəcaxsan* “*yetişəcəksən*”, *gələcax* “*gələcək*”, *vermiyəcax* “*verməyəcək*”, *yəcəağux* “*yəcəyəyik*”, *gedacaxsuz* “*gedəcəksiniz*”, *diyəcaxlar* “*deyəcəklər*”, *birləşəcaxlar* “*birləşəcəklər*” (*Təbriz*) və s.

x) qəti gələcək zamanın hekayəsində dodaqlanmayan incə saيتدən sonra qalın saitin gəlməsi nəticəsində: *diyəcağam* “*deyəcəyəm*”, *diyəcaxsan* “*deyəcəksən*”, *diyəcax* “*deyəcək*”, *diyəcağix* “*deyəcəyik*”, *diyəcaxsız* “*deyəcəksiniz*”, *diyəcaxlar* “*deyəcəklər*” (*Zaqatala*) və s.

ı) feli sifət şəkilçisində dodaqlanmayan incə saيتدən sonra qalın saitin gəlməsi nəticəsində: *əhdığın* “*əkdiyin*”, *didiğın* “*dediyin*”, *didiğım* “*dediyim*”, *kesdiğım* “*kəsdiyim*” (*Şəki*), *gələcax uşax* “*gələcək uşaq*” (*Quba*) və s.

i) xəbər şəklinin rəvayətində dodaqlanmayan incə saitdən sonra qalın saitin gəlməsi nəticəsində: *verirduz* “*verirdiniz*”, *verərduz* “*verərdiniz*”, *bilirduz* “*bilirdiniz*”, *dimişdux* “*demişdik*”, *diyirduz* “*deyirdiniz*” (Şəki) və s.

j) feli bağlama şəkilçisində dodaqlanmayan incə saitdən sonra qalın saitin gəlməsi nəticəsində: *yedıxda* “*yedikdə*”, *yedıxca* “*yedikcə*”, *əkıxda* “*əkdikdə*”, *əkıxca* “*əkdikcə*” (Naxçıvan), *biləndax* “*biz biləndə*”, *gedəndax* “*siz gedəndə*”, *gələndəvız* “*siz gələndə*”, *kəsəndəvız* “*siz kəsəndə*”, *siləndəvız* “*siz siləndə*” (İraq), *getduxda* “*getdikdə*”, *yedıxda* “*yedikdə*”, *getdıxca* “*getdikcə*” (Şəki, Zaqatala) və s.

Qeyd: İraq-türkman ləhcəsində - andə, - əndə şəkilçili feli bağlamalar şəxs sonluğu qəbul edir. Feli bağlamalar şəxslər üzrə təsrifləndikdə I və II şəxsin cəmində ahəng qanunu pozulur.

k) məsdər formasında dodaqlanmayan incə saitdən sonra qalın saitin gəlməsi nəticəsində: *ıçmağ* “*ıçmək*”, *vərmağ* “*vermək*”, *işdəmağ* “*işləmək*” (Dərbənd), *yimax* “*yemək*”, *işmax* “*ıçmək*”, *dimax* “*demək*”, *giymax* “*geymək*” (Şəki), *çəx'max* “*çəkmək*”, *deyişmax* “*deyişmək*”, *yetişmax* “*yetişmək*”, *dəjləmax* “*dəcləmək*” (Təbriz), *tikmağ* “*tikmək*”, *yimağ* “*yemək*”, *gəlmağ* “*gəlmək*” (Quba, Şəki, Ordubad, Təbriz, Zaqatala, Qax), *gezmax* “*gəzmək*”, *demax* “*demək*”, *çeynamax* “*çeynəmək*”, *səpməx* “*səpmək*”, *bişmax* “*bişmək*” (Naxçıvan), *gidmax* “*getmək*” (Quba), *gəlmağ* “*gəlmək*”, *bilmağ* “*bilmək*”, *yimağ* “*yemək*”, *diməğ* “*demək*” (Quba, Dərbənd), *bilmax* “*bilmək*”, *demax* “*demək*”, *etmax* “*etmək*”, *əkməx* “*əkmək*”, *yeməx* “*yemək*”, *getmax* “*getmək*”, *çimmax* “*çimmək*”, *yerləştirməx* “*yerləşdirmək*” (İraq) və s.

q) şəxs şəkilçisində dodaqlanmayan incə saitdən sonra qalın saitin gəlməsi nəticəsində: *gedax* “*gedək*”, *getmiyax* “*getmayək*”, *getmisüz* “*getmişsiniz*”, *getməmişsüz* “*getməmişsiniz*”, *əkırıx* “*əkirik*”, *əkmırıx* “*əkmirik*”, *əkirsüz* “*əkirsiniz*”, *biçərix* “*biçərik*”, *biçmərix* “*biçmərik*”, *biçərsüz* “*biçərsiniz*” (Naxçıvan), *getdıx* “*getdik*”, *getmişix* “*getmişik*”, *gedeyrix* “*gedirik*”, *gedecə'ğix* “*gedəcəyik*”, *gedə'rix* “*gedərik*”, *getmə'lıyx* “*getməliyəik*” (Meğri) və s.

DODAQ AHƏNGİNİN POZULMASI

Azərbaycan dili şivələrində dodaq ahənginin pozulması həm söz kökündə, həm də şəkilçilərin tərkibində müşahidə olunur. Dodaq ahənginin pozulması dodaqlanan qalın və incə saitlərdə baş verir. Şivələrimizdə dodaq ahənginin pozulması aşağıdakı fonetik şəraitdə özünü göstərir.

a) söz kökündə dodaq ahənginin pozulması: *qomiş* “*gömuş*” <*kəl*, *qoyin* “*qoyun*”, *hoğdə* “*buğda*”, *torşi* “*turşu*” (Dərbənd), *çöyğun* “*çovğun*” (Qazax), *yumırıx* “*yumuruq*”, *quyrix* “*quyruq*”, *bulıt* “*bulud*”, *buyin* “*boyun*”, *buyniz* “*buynuz*”, *quyi* “*quyu*”, *Quli* “*Qulu*”, *Tuti* “*Tutu*”, *üzim* “*üzüm*”, *düyi* “*düyü*”, *yüngil* “*yüngül*”, *tütin* “*tütün*” (Meğri), *quzi* “*quzu*” (Bakı, Şamaxı, Quba, Muğan), *buqaz* “*boğaz*”, *hüzav* “*buzov*”, *yumri* “*yumru*” (Qax) və s.

b) dodaqlanan qalın saitdən sonra dodaqlanmayan qalın saitin gəlməsi nəticəsində ahəngin pozulması: *budı* “*budu*”, *odı* “*odu*”, *quşdı* “*quşdu*”, *doğuzdı* “*donuzdu*”, *oğludı* “*oğludu*”, *sudı* “*sudu*”, *toydı* “*toydu*”, *uzundı* “*uzundu*”, *çoxdı* “*çoxdu*”, *qurmuşam* “*qurmuşam*”, *qurmuşıq* “*qurmuşuq*”, *qurıp* “*qurub*”, *qurıplar* “*qurublar*”, *vurdılar* “*virdular*”, *vurdi* “*vur-*

du", vurdular "vurdular", doydı "doydu", suyu "suyu", duzu "duzu", buynuzu "buynuzu", qurdılar "qurdular", uçtı "uçdu", vurım "vurum", vursın "vursun", oxı "oxu", sorın "sorun", uçsın "uçsun", oxırır "oxuyuruq", oxıram "oxuyaram", qorxırır "qorxuruq", qorxır "qorxur", quzının "quzunun", touğun "toyuğun", qozi "qozu", burnı "burnu", quruyıp "quruyub", durınca "durunca", oxudıxca "oxuduqca" (İraq) və s.

c) ismin təsirlik hal şəkilçisində dodaq ahənginin pozulması: toyği "toyuğu", quşi "quşu" (Naxçıvan), qulpi "qulpu", toyi "toyu", çalğuni "çalğını", puli "pulu" (Dərbənd), quşi "quşu", oyunu "oyunu", oğlu "oğlu", suyu "suyu", duzu "duzu", oti "otu", buynuzu "buynuzu", quyruğı "quyruğu", muncığı "muncuğu", burnı "burnu", qozi "qozu", yolu "yolu", onu "onu", unı "unu", gözi "gözü", sözi "sözü", süti südü, üzügi "üzüyü", üzümü "üzümü", düdügi "düdüyü" <tütəyi (İraq), yuli "yolu", suyi "suyu", tui "toyu", quçi "qoçu", tuti "tutu", dōli "dōlü", küzi "quzu", çōli "çölü", qōzi "gözü", kürki "kürkü", yüzi "üzü", dōrdi "dördü" (Meğri), bobani "babanı", sui "suyu", papağı "papağı" (Bakı), oni "onu" (Muğan), o:çini "ovçunu" (Bakı, Şamaxı), qoyunu "qoyunu" (Zaqatala) və s.

ç) qeyri-gələcək zamanın hekayəsində dodaq ahənginin pozulması: qoşerdim "qoşardım", qoşerdix "qoşardıq", qoşerdin "qoşardım", qoşerdi "qoşardı", qoşerdilər "qoşardılar", ötirerdim "oturardım", ötirerdix "oturardıq", ötirerdin "oturardım", ötirerdiz "oturardınız" (Meğri) və s.

d) nəqli keçmiş zamanın hekayə formasında dodaq ahənginin pozulması: yulmişdim "yolmuşdum", yulmişdin "yolmuşdun", yulmişdiz "yolmuşdunuz", yulmişdi "yolmuşdu", bölmişdim "bölmüşdüm", bölmişdin "bölmüşdün",

bölmüşdiz "bölmüşdünüz", bölmişdi "bölmüşdü", bölmişdilər "bölmüşdülər" (Meğri) və s.

e) nəqli keçmiş zamanda dodaq ahənginin pozulması: oyniyib "oynayıb" (Quba), görmüşik "görmüşük", süzmüşik "süzmüşük", düzilmişik "düzülmüşük" (İraq), qoaliyif "qovalayıb" (Qazax), durmuşa^am "durmuşam", qurxmışa^am "qorxmuşam", tutmuşa^am "tutmuşam", durmuşix "durmuşuq", tutmuşix "tutmuşuq" (Meğri), oxımışüg "oxumuşuq" (Bakı) və s.

ə) indiki zamanın hekayə formasında dodaq ahənginin pozulması: vureydim "vururdum", vureydin "vururdun", vureydiniz "vururdunuz", vureydi "vururdu", vureydilər "vururdular", ölçeydim "ölçürdüm", ölçeydix "ölçürdük", ölçeydin "ölçürdün", ölçeydiz "ölçürdünüz", küseydim "küürdüm", küseydilər "küürdülər", küseydin "küürdünüz", küseydiz "küürdünüz" (Meğri) və s.

f) xəbərlilik şəkilçisində dodaq ahənginin pozulması: budı "budur", odi "odur", quşdı "quşdur", toydı "toydur", uzandı "uzundur", çoxdı "çoxdur", böyükti "böyükdür", yüklidi "yüklüdür" (Şəki), qubaliyiq "qubalıyq", oyağıg "oyağıq" (Bakı, Quba, Şamaxı, Muğan) və s.

g) şühüdi keçmiş zamanda dodaq ahənginin pozulması: gördix "gördük", düzüldix "düzüldük", sürdix "sürdük", döndi "döndü", büküldi "büküldü", öldi "öldü", örtüldi "örtüldü", sökdı "sökdü", söndürdi "söndürdü", gördi "gördü", düşündi "düşündü" (İraq), qurtardi "qurtardı", oxudi "oxudu", oldi "oldu", doldi "doldu", tutti "tutdu", qoydi "qoydu", otti "oturdu", qurdi "qurdu" (Təbriz), duldi "doldu", yuldi "yoldu", qurxdı "qorxdı", tutdi "tutdu", yurdi "yordu", küsdim "küsdüm", döydim "döydüm", küsdin "küsdün", küsdiz "küsdünüz", küsdi "küsdü", küsdilər

“küsdülər” (Meğri), oxumediğ “oxumadıq” (Bakı), oxıdı “oxudu” (Bakı, Quba) və s.

ğ) feli sifət şəkilçisində dodaq ahənginin pozulması: oxumalı kitab “oxumalı kitab”, oxuyən qız “oxuyan qız”, oyniyəsi oğlan “oynayasi oğlan” (Bakı, Şəki), olaceg ev “olacaq ev” (Bakı) və s.

h) xəbər şəklinin rəvayətində dodaq ahənginin pozulması: oxu:rəm “oxuyuram” “oxi:rdin “oxuyurdun” “oxi:rdi “oxuyurdu”, qo:rirdim “görürdüm” (Şəki), qurtulupdi “qurtarıbdı”, soxupdi “soxubdu”, so:muşdi “soğmuşdu”, <qurtarmışdı, dondurdi “dondurdu”, qoyubdi “qoyubdu”, oturmuşdi “oturmuşdu” (Təbriz), bölmişdim “bölmüşdüm”, bölmişdin “bölmüşdün”, bölmişdiz “bölmüşdünüz”, bölmişdi “bölmüşdü”, ölçeydim “ölçə idim”, ölçeydix “ölçə idik”, ölçeydin “ölçə idin”, ölçeydiniz “ölçə idiniz”, ölçeydi “ölçə idi”, ölçeydilər “ölçə idilər” (Meğri) və s.

x) ismin yönlük halında dodaq ahənginin pozulması: buğdiyə “buğdaya”, çuxiyə “çuxaya”, yumurtiyə “yumurtaya”, (Quba), qocə “qoca” <qoc+a<kirəmitli və ya dəmirli evin üstünə qoyulan şaqüli uzun yoğun ağac (Şəki), bob İyə “babaya”, hoviyyə “havaya” (Bakı), buğdīyə “buğdaya”, çuxīyə “çuxaya”, yumurtīyə “yumurtaya” (Bakı, Şamaxı, Muğan) və s.

FONETİK HADİSƏLƏR

Dialekt və şivələrdə fonetik hadisələr xüsusi yer tutur. Fonetik hadisələrin müxtəlifliyi dialekt və şivələrin fərqli fonetikaya malik olduğunu üzə çıxarır və dialektlərin təsnifinin əsasını təşkil edir.

Azərbaycan dili şivələrində təzahür edən fonetik hadisələr müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqlənir. Eyni zamanda şivələrimizdə fonetik hadisələr geniş yayılmışdır.

Azərbaycan dili şivələrində aşağıdakı fonetik hadisələr müşahidə olunur:

1. Assimilyasiya
2. Dissimilyasiya
3. Səsartımı (proteza)
4. Səsdüşümü (eliziya)
5. Yerdəyişmə (meteteza).

ASSİMİLYASIYA

Fonetik hadisələr içərisində assimilyasiya xüsusi yer tutur və şivələrimizdə geniş formada təzahür edir. Assimilyasiya sözə şəkilçi artırılması nəticəsində baş verir.

M.Şirəliyev Azərbaycan dili şivələrinin materialları əsasında assimilyasiyanı dörd yerə bölür: 1) tam irəli assimilyasiya; 2) yarımçıq assimilyasiya; 3) tam geri assimilyasiya; 4) yarımçıq geri assimilyasiya (M.Şirəliyev, 1967, s. 111). Tədris baxımından asanlılığı nəzərə alıb Azərbaycan dili şivələrinin materiallarına əsasən assimilyasiyanı 2 növə ayırmağı məqsədəuyğun hesab edirik:

- 1) irəli assimilyasiya;
- 2) geri assimilyasiya.

İRƏLİ ASSİMİLYASIYA

Bir səsin özündən sonrakı səsə təsir edib özünə uyğunlaşdırması irəli assimilyasiya adlanır. Şivələrimizdə irəli assimilyasiya geniş yayılmışdır. İrəli assimilyasiya 2 yerə bölünür: 1) tam irəli assimilyasiya; 2) yarımçıq irəli assimilyasiya.

1) **tam irəli assimilyasiya.** Sözüün kökündəki son samit səs artırılmış şəkilçinin ilk samit səsinə təsir edərək tam özünə uyğunlaşdırır ki, bu da tam irəli assimilyasiya adlanır. Məsələn:

nl>nn: *dərinnik* “dərinalik”, *dünənnəri* “dünənləri” (Qazax, Çəmbərək), *sərinig* “sərinlik” (Bakı), *qanı* “qanlı”, *bannadı* “banladı”, *gəlinnər* “gəlinlər” (Bakı, Qazax, Çəmbərək), *heyvannar* “heyvanlar” (Quba, Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək), *pəlvannar* “pəhləvanlar”, *gəlünner*

“gəlinlər”, qarannuğ “qaranlıq”, çətinuğ “çətinlik”, samarnuğ “samanlıq”, yamannuğ “yamanlıq” <pislik (Quba), annamaz “anlamaz” (Quba, Dərbənd), nişannı “nişanlı”, dermannıx “dərmanlıq”, ilannar “ilanlar”, xırmannar “xırmanlar”, bilənnər “bilənlər”, taniyənnər “taniyanlar” (Şəki), donnux “donluq” (Qazax, Çəmbərək, Meğri, Borçalı), onnux “onluq”, Meytixannı “Mehdixanlı”, günnü x “günlük”, enni “enli”, tuşmannı “düşmənlilik”, sennix “senlik”, kəsəmənni “kəsəmənlilik”, pəhlivannıx “pəhləvanlıq”, çətinrix “çətinlik”, qoyunnu “qoyunlu”, qarınnarı “qarınları”, çalannar “çalanlar”, görənnər “görənlər”, aparsinnar “aparsınlar” (Qazax, Çəmbərək), qoyunnar “qoyunlar”, gələnnər “gələnlər” (Quba, Qazax, Naxçıvan, Ordubad, Dərbənd, Çəmbərək), canrı “canlı” (Şəki, Qazax, Çəmbərək, Borçalı), aydınnıx “aydınlıq”, qəhrəmannıx “qəhrəmanlıq”, yamannıx “yamanlıq” <pislik, yavannıx “yavanlıq”, düzənnix¹ “düzənlilik”, önnüx “önlük”, uzunnux “uzunluq”, insannar “insanlar”, dünənnəri “dünənləri”, əkinnər “əkinlər”, qannısı “onun qanlığı”, onnar “onlar” (Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək), şirinnıx “şirinlik”, şennıx “şenlik” <yaşayış yerii, yağınnıx “yağanlıq”, çimənnıx “çəmənlik”, binnar “bunlar” (Naxçıvan), nişannı “nişanlı”, çubannar “çobanlar”, aparsunnar “aparsınlar”, qoyinnər “qoyunlar”, diyənlər “deyənnər”, aydınnıg “aydınlıq”, uzunnuğ “uzunluq”, gennig “genlik” (Naxçıvan, Ordubad, Dərbənd, Çəmbərək), oğlannar “oğlanlar” (Naxçıvan, Ordubad, Dərbənd, Qazax, Çəmbərək, İraq, Meğri), çəmənnig “çəmənlik”, dunnuğ “dunlük”, unnuğ “unluq”, yamannıg “yamanlıq” (Dərbənd), aydınnıx “aydınlıq”, düzənnıx

"düzenlik", eşidənnər "eşidənlər", yavannıx "yavanlıq", yamannıx "yamanlıq", gəlinnıx "gəlinlik", görənnər "görənlər", nişannı "nişanlı", sərinnıx "sərinlik", tikənni "tikanlı", çəmənnıx "çəmənlik", çibinnər "çibinlər" <milçəklər, şənnük "sənlik" (İraq), günnər "günlər" (Dərbənd, Meğri), yannar "yanlar", əmirxannı "əmirxanlı", ya^ovaⁿnıx "yavanlıq", ca^onnı "canlı", sa^omaⁿnıx "samanlıq", günnıx "günlük", ila^onıx "ilanlıq", sultannı "sultanlı" (Meğri), qoyinnar "qoyunlar", şurqannar "şurqanlar" <şəlalələr, hiyvannar "heyvanlar", yannış "yalnış", annamax "anlamaq", dügünnamax "düyünləmək" (Təbriz), gələnnər "gələnlər", onnıx "onluq", yaxınnaşmaq "yaxınlaşmaq", dənnəməx "dənləmək" (Borçalı), cannı "canlı", ormannıx "ormanlıq", qadınnar "qadınlar" (Qazax, İraq, Çəmbərək) və s.

rl>rr: ağırığ "ağırlıq" (Bakı), dətərrər "dətərlər", əsgərrüğ "əsgərlik", narrar "narlar", ciyarri "ciyərlı" <qorxmaz, tərri "tərli", bazarrüğ "bazarlıq", hazırrüğ "hazırlıq" (Quba), azarrı "azarlı" (Quba, Şəki, Dərbənd), yerri "yerli" (Şəki, İraq, Meğri, Çəmbərək), hazırra "hazırda", kəvərrıx "kəvərlik", bırrəş "birləş", terri "tərli" (Şəki), yerrər "yerlər", oğurrıx "oğurluq", yəhərrə "yəhərlə" (Qazax), korrrıx "korluq" (Şəki, Qazax), qarrı "qarlı" (Bakı, Qazax, Gəncə, İraq, Naxçıvan, Ordubad), varrı "varlı" (Bakı, Şəki, Naxçıvan, Ordubad, İraq, Qazax, Çəmbərək, Meğri), tərrıx "tərlik" (Qazax, Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək), kirri "kirli" (Naxçıvan, Ordubad, İraq, Çəmbərək), ətirri "ətirli", əsgərrər "əsgərlər", kəsirri "kəsirli" (Naxçıvan, Ordubad), üzərrıx "üzərlik", ciyərrı "ciyərlı" <qorxmaz, yağərrıx "yağərlik".

arrı "arlı" (arlı-namıslu, arlı-abırlı sözlərdə rast gəlinir), maldərrıx "maldərlıq" (Naxçıvan, Ordubad, Qazax, Çəmbərək), maldərrığ "maldərlıq", sərkərrar "sərkərlər", irəcbərrıg "rəncbərlık" (Dərbənd), əsgərrıx "əsgərlik", şəhərrı "şəhərli", tərəməx "tərləmək" (İraq), hazırırıx "hazırılıq" (Qazax, Gəncə, Çəmbərək, İraq), kərrı "kərli", qatırrar "qatırlar", abırrı "abırlı", çuxurrıx "çuxurluq", ta^opa^rrı "təpərli" <güclü, Kələntərri "Kələntərli", fikirri "fikirli" (Meğri, Çəmbərək), cühərrı "cühərli" <güclü, savırrı "səbrli", xırrı "xırlı" <daşlı, xırda daşlı yer, salğərrı "salğərli" <təmkinli, əsdərrıx "əsdərlıq", mamırramax "mamırlamaq", kirdərrı "kirdərlı" <qoçaq, qorru "qorlu" <odlu kül (Çəmbərək), yerrər "yerlər", pənırrər "pəndirlər", dufərrar "divarlar", siqbırrər "siqbırlər" <iri deşikli xəlbırlər, həsırrər "həsırlər", tağərrar "tağərlər", qıtırrar "qıtırlar", eyğırrar "ayğırlar" ağırırıyıb "ağırlayıb" (Təbriz), kırrəmməx "kırlənmək", körrıx "korluq", varrı "varlı", xeyırrı "xeyırlı", dərrəməx "dərləmək", xəvərrəşməx "xəbərleşmək" (Çəmbərək, Borçalı) və s.

nd>nn: əlünən "əlindən" (Bakı), onnan "ondan", mənən "məndən", sənnən "səndən" (Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək, Şəki, Meğri, Bakı, Quba), quşunnan "quşundan", tikənnən "tikəndən", yaşınnan "yaşından", qızınnan "qızından", altınnən "altından", üsdünnən "üstündən" (Quba), gəlınən "gəlindən", öyünnən "evindən", yaxınnən "yaxından", bunnən "bundan", unnan "ondan", cənnən "cəndən", ağzınnən "ağzından", olənnən "oləndən", dünənnən "dünəndən" (Şəki), dəvənnən "dəvəndən", qulağınnan "qulağından", qızınnan "qızından", qavağınnan

“qabağından”, dalınnan “dalından”, öyünnən “evindən”, qoyunna “qoyundan”, munnan “bundan”, yunna “yundan” (Qazax, Gəncə, Çəmbərək), unna “ondan”, üsünnən “üstündən”, özünnən “özündən” (Naxçıvan, Ordubad), munnan “bundan”, dərisinnən “dərisindən”, cibinnən “cibindən”, yanna “yandan”, suğanna “soğandan”, ayrənnən “ayrandan”, qutaranna “qurtarandan” (Dərbənd), ağacınna “ağacından”, yağınna “yağından”, yorğanna “yorğandan”, narınna “narından” (İraq), düyna^osinnaⁿ “dünyasından” < heç vaxt baş tutmayan iş, uğlinnaⁿ “oğlundan”, biçinnaⁿ “biçindən”, tezdənnən “tezdəndən” < səhər tezdən (Meğri), qarasinna “qarasından”, yekəsinna “yekəsindən” < böyüyündən (Təbriz), tüşmannan “düşməndən” (Borçalı) və s.

Qeyd: Azərbaycan dilinin şivələrində nd>nn assimilyasiyası çıxışlıq hal şəkilçisində özünü göstərir. Şəkinin İncə və Zunud şivələrində nd>nn assimilyasiyası yerlik hal şəkilçisində (M.İslamov, 1968, s. 60.), xəbər şəkilçisi qəbul etmiş feillərdə, III şəxsin təkində işlənən sözlərdə də müşahidə olunur ki, buna Azərbaycan dilinin başqa şivələrində rast gəlinmir Məs.: gönnə “göndə”, duzunna “duzunda”, dermanna “dərməndə”, mənnə “məndə”, sənnə “səndə”, bağınna “bağında”, içinnə “içində”, dədənnə “dədəndə”, alinna “alında”, qanna “qanda”, bunna “bunda”, döyünnü “döyündü”, yannım “yandıım”, dönnü “döndü”, dönnux “döndük”, dönnü:z “döndünüz”, danna “dandı”, yalanna “yalandı”, qalanna “qalandır”, dayınna “dayındır” (Şəki)

lr>ll: allam “alaram”, allıx “alarıx”, billəm “bilərəm”, gəlləm “gələrəm”, gəllix “gəlirəm”, gülləm “gülərəm”, güllix

“gülərik”, qallam “qalaram”, qallıx “qalarıq” (İraq), yollam “yolaram”, silləm “silərəm”, çallam “çalaram”, billəm “bilərəm” (Çəmbərək, Meğri), billa^m “bilərəm” yulla^m “yolaram”, silla^m “silərəm” (Meğri), ollam “olaram”, qallam “qalaram”, sallam “salaram”, bülləm “bilərəm”, qocallıx “qocalarıq”, güllux “gülərik” (Təbriz), qallam “qalaram”, sallam “salaram”, gülləm “gülərəm”, silləm “silərəm” (Borçalı) və s.

Qeyd: İraq-türkmən ləhcəsində qeyri-gələcək zamanda feillər şəxslər üzrə dəyişərkən I şəxsin təkində və cəmində şəkilçidəki r səsi sözün kökündəki l səsinin təsiri ilə l səsinə çevrilir. Bu zaman şəkilçidəki a və ya ə səsi də düşür (İraq-türkmən, 2004, s. 98-99). Belə bir fonetik hadisə Təbriz, Borçalı, Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Meğri şivəsində də müşahidə edilir.

dl>dd: arvaddar “arvadlar” (Quba, Dərbənd), abaddıq “abadlıq”, buluddar “buludlar” (Quba), oddamax “odlamaq”, addā:r “adlanır”, yaddar “yadlar”, oxuddu “oxudlu” < Şəkidəki Oxud kəndinin sakini (Şəki), daddı “dadlı”, savaddı “savadlı” (Şəki, Qazax, Naxçıvan, Ordubad, Quba, Çəmbərək, Meğri), öddüx “ödlük”, kənddəri “kəndləri”, odduyur “odlayır” (Qazax, Gəncə, Çəmbərək), Əhməddi “Əhmədli”, seyiddər “seyidlər”, addı “adlı”, abaddıx “abadlıq”, süddü “südlü” (Naxçıvan, Ordubad, Qazax, Çəmbərək, Meğri), şaddıx “şadlıq”, yaddar “yadlar” < özgələr, özgə adamlar (Çəmbərək, Meğri), süddi “südlü”, uddıx “odluq”, a^odda^mma^x “adlamaq”, ya^oddıx “yadlıq” (Meğri), addamax “adlamaq” (Çəmbərək), inilləməx “inildəmək”, yollan “yoldan”, allatmax “aldatmaq” (Borçalı) və s.

pm>pp: təppə “təpmə” < təpik (İraq).

zl>zz: qızzar “qızlar”, qazzar “qazlar” (Bakı), sözzəri “sözləri”, gözzə “gözlə”, qızzarı “qızları”, qızxız “qızlıq”, təmizzerix “təmizləyirik”, ağızzız “ağızlıq”, izziyəndə “izləyəndə” (Qazax), bizzər “bizlər”, gündüzzər “gündüzlər”, gözzərim “gözlərim”, ildızzar “ulduzlar”, təmizzə “təmizlə”, gözzi “gözlü”, gizzənir “gizlənir”, dızzix “dizlik” (Naxçıvan), gözzə “gözlə”, öküzzer “öküzlər” (Naxçıvan, Qazax), əzizzər “əzizlər”, mərazzer “mərazlər”, kəhrizzər “kəhrizlər”, hələmizzər “hələmizlər” <qorxaqlar, şirbəzzər “şirbəzər” <yaltaqlar, xoruzzar “xoruzlar”, getməzzər “getməzlər”, bilməzzə “bilməzlər” (Təbriz) və s.

zd>zz: yazzım “yazdım”, yazzın “yazdın”, yazdı “yazdı” (Quba), bizzə “bizdə”, bizzən “bizdən”, babamızza “babamızda”, payızza “payızda”, kağızzan “kağızdan”, yazza “yazda”, yazzan “yazdan”, getməzzim “getməzdim” (Naxçıvan, Ordubad), qarpızzan “qarpızdan”, öymüzzə “öyümüzdə” <evimizdə, dalımızza “dalımızda”, Təbrizzə “Təbrizdə”, bizzən “bizdən”, qızırma “qızdırma”, duzzan “duzdan” (Qazax) və s.

sl>s: pissix “pislik”, hissi “hisli” (Naxçıvan).

sd>ss: bassırsan “basdırsan”, bassırellər “basdırırlar” (Qazax), pissi “pisdı”, kəssi “kəsdı”, əssi “əsdi”, bassi “basdı” (Naxçıvan).

ld>ll: alladan “aldadan” (Qazax, Çəmbərək), yallatmaq “aldatmaq” (Çəmbərək), allatmaq “aldatmaq” (Çəmbərək, Meğri), a^olla^otma^ox “aldatmaq” (Meğri), allat “aldat” (Quba), yollaş “yoldaş”, öllü “öldü”, sallım “saldım”, sıxıllı “sıxıldı”, gəlli “gəldi”, allım “aldım”, sallım “saldım”, yellə

“yeldə”, yellən “yeldən”, dalla “dalda”, ballı “baldır”, balla “balda”, ballan “baldan”, qallı “qaldı” (Şəki) və s.

td>tt: attan “atdan”, attın “atdın”, axirəttə “axirətdə”, bəzətti “bəzətdi” <bəzədi, bərəkətti “bərəkətdi”, sənətti “sənətdi”, tükətti “tükətdi”, uçurttu “uçurtdu”, çıxarttdılar “çıxartdılar”, cənnəttə “cənnətdə” (İraq), söhbəttə “söhbətdə”, dölättən “dövlətdən”, kinəttən “kinətdən” <bitki adı, tuttu “tutdu”, getti “getdi”, ötti “ötdü”, sattı “satdı” (Təbriz) və s.

tl>tt: attar “atlar” (Qazax), atlı “atlı” (Qazax, İraq), dövlətti “dövlətli”, qırttax “qırtlaq” (İraq) və s.

st>ss: gəssin “gətsin” (Meğri).

nr>nn: qısqa^onam “qısqa^onaram”, qısqa^onıx “qısqa^onarıq”, inannam “inanaram”, inannıx “inanarıq”, minnıx “minərik”, sığın^onam “sığınaram” (İraq).

Qeyd: İraq-türkman ləhcəsində qeyri-qəti gələcək zamanın I şəxsin təkində və cəmində sözün kökündəki n səsinin təsiri ilə şəkilçidəki r səsi n səsinə çevrilir və şəkilçinin tərkibindəki a və ya ə səsi düşür (İraq-türkman, 2004, s. 99). Belə bir fonetik xüsusiyyət Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Meğri şivəsində də özünü göstərir: qaşın^onam “qaşınaram”, alinnam “alınaram”, daşın^onam “daşınaram”, görünnəm “görünərəm”, bölünnəm “bölünərəm” (Çəmbərək, Meğri), bölün^onam “bölünərəm” (Meğri).

şs>şş: qardaşsız “qardaşsınız”, yoldaşsız “yoldaşsınız”, günəşşə^o “günəşşən”, dolaşşı^o “dolaşsın”, güləşşı^o “güləşsin”, gülüşşünnər “gülüşsünlər”, almışşız “almışsınız”, getmişşiz “getmişsiniz” (Borçalı).

2) yarımçıq irəli assimilyasiya sözün kökünün son samit səsin artırılan şəkilçinin ilk samit səsə təsir edib başqa bir səsə çevirməsi yarımçıq irəli assimilyasiya adlanır.

zl>zd: *bizdər* “bizlər” (Quba, Naxçıvan), *duzdi* “duzlu”, *düzduğ* “düzlük” (İraq), *üzdəri* “üzləri” (Quba), *gündüzdər* “gündüzlər” (Quba, Şəki), *xoruzdar* “xoruzlar”, *isdəməzlər* “istəməzlər”, *haxsızdıx* “haxsızlıq”, *qozdu* “qozlu”, *öküzdər* “öküzlər”, *gözdə* “gözlə” (Şəki), *otuzdux* “otuzluq”, *gözdüx* “gözlük”, *gözdərəm* “gözlərəm”, *dizdix* “dizlik”, *üzdü* “üzlü”, *təmizdə* “təmizlə”, *sözdəri* “sözləri”, *buynuzdu* “buynuzlu” (Qazax, Gəncə, Çəmbərək, Basarkeçər), *süzdər* “süzlər”, *üzdər* “üzlər”, *insafsızdığ* “insafsızlıq” (Dərbənd), *özdərinin* “özlərinin”, *murazdar* “murazlar” <murad, niyyət, arzu (İraq), *qızdar* “qızlar” (Quba, Dərbənd, Qazax, Meğri, Çəmbərək, İraq), *düzdər* “düzlər” (Dərbənd, Meğri, Çəmbərək), *dizdix* “dizlik”, *sizdix* “sizlik” (Meğri, Çəmbərək), *qızdar* “qızlar” (Bakı, Şəki, Naxçıvan), *sözdər* “sözlər”, *dizdəmə* “dizləmə” (Naxçıvan), *özdəri* “özləri” (Naxçıvan, İraq, Meğri, Çəmbərək), *aşvazdar* “aşbazlar”, *qızdıx* “qızlıq”, *gözdüx* “gözlük”, *duzdu* “duzlu”, *buzdu* “buzlu”, *boğazdamax* “boğazlamaq”, *ucuzdamax* “ucuzlamaq” (Borçalı, Çəmbərək), *dərdər* “dərzlər” (Borçalı) və s.

tl>td: *avatdıx* “abadlıq”, *qatdama* “qatılma”, *atdı* “atlı”, *atdandı* “atlandı”, *otdamax* “otlamaq”, *qüvvətdəndi* “qüvvətləndi”, *itdər* “itlər” (Qazax, Gəncə, Basarkeçər, Çəmbərək), *arvatdar* “arvadlar” (Qazax, Gəncə, Naxçıvan, İraq, Basarkeçər, Çəmbərək), *dövlətdi* “dövlətli”, *otdasın* “otlasın”, *savatdı* “savadlı”, *otdux* “otluq” (Naxçıvan, Çəmbərək), *bayatdılar* “bayatlılar”, *söhbətdər* “söhbətlər”.

qırtıdx “qırtlaq” (İraq), *otdamax* “otlamaq”, *itdər* “itlər”, *atdı* “atlı”, *dövlətdi* “dövlətli”, *gıtdıx* “qıtlıq”, *bərəkətdi* “bərəkətli”, *məsləhətdi* “məsləhətli” (Meğri, Çəmbərək), *pa^ortda^oma^ox* “partılmaq”, *ça^otda^ox* “çatlaq”, *a^otdıx* “ətlik” (Meğri), *ətdix* “ətlik”, *kərəmətdi* “kərəmətli” <mərd, qurutdu “qurudlu” (Çəmbərək), *səbətdər* “səbətlər” (Naxçıvan, Təbriz, İraq Çəmbərək), *sahatdar* “saatlar”, *ətdi* “ətli”, *atdanmax* “atlanmaq” (Təbriz), *cürətdi* “cürətli”, *kiltdi* “kilitli” <qıfilla bağlı, *satdıx* “satlıq” (Borçalı, Çəmbərək), *atdar* “atlar”, *itdər* “itlər” (Təbriz, Çəmbərək, Borçalı), *otdar* “otlar” (Quba, Şəki, Dərbənd), *quvatdı* “qüvvətli”, *qəzıtdər* “qəzetlər” (Quba), *çatdamax* “çatlamaq”, *sakitdəş* “sakitləş”, *otdamax* “otlamaq”, *şiddətdi* “şiddətli”, *qiymətdər* “qiymətlər” (Şəki), *döylətdi* “dövlətli” <varlı (Şəki, Dərbənd), *dö:lətdi* “dövlətli” (Quba, Dərbənd) və s.

Qərbi Azərbaycanın Meğri şivələrində söz sonunda **d>t** səsəvəzlənməsində **t** səsi **l** səsinə təsir edərək onu **d** səsinə çevirir. Məsələn: *savatdı*//*sa^ova^otdı* “savadlı”, *avatdıx* “abadlıq”, *a^ova^otdıx* “abadlıq”, *azatdıx* “azadlıq”, *Mıratdı* “Muradlı”, *ka^otdı* “kəndli”, *nuxıtdı* “noxuddu” <noxudlu, *qurtdı* “qurdlu”, *qutda^omax* “qurdlamaq” (Ə.Əliyev, 2003, s. 163).

pm>pb: *tapbaz* “tapmaz”, *köpbəz* “köpməz”, *çırpbax* “çırpbmaq” (Şəki), *tapbaca* “tapmaca”, *tapbadı* “tapmadı” (Qazax), *qopbaz* “qopmaz” (Qazax, Gəncə, Çəmbərək), *tapba* “tapma” (Meğri, Çəmbərək), *ya^opba^ox* “yapmaq”, *qa^opba^ox* “qapmaq”, *ta^opba^o* “tapma” <əllə toxunan kobud yun parça növü (Meğri), *qapbax* “qapmaq” (Təbriz), *səpbəx* “səpmək”, *yapbax* “yapmaq”, *tapbax* “tapmaq” (Qazax, Gəncə, Təbriz, Çəmbərək, Meğri) və s.

şl>şd: işdədi "işlədi", daşdı "daşlı", daşduğ "daşlıq", yuldaşduğ "yoldaşlıq", beşduğ "beşlik" (Quba), əlverişdi "əlverişli", qardaşdar "qardaşlar", qaşdarım "qaşlarım", işdə "işlə", yağışdıx "yağışlıq", qışdıx "qışlıq", naxışdı "naxışlı" (Şəki), başda "başla", işdə "işlə" (Quba, Şəki, Qazax, Çəmbərək), qardaşdıx "qardaşlıq" (Qazax, Borçalı, Çəmbərək), daşdar "daşlar", yoldaşdar "yoldaşlar" (Qazax, Çəmbərək), quşdar "quşlar", başdadı "başladı" (Quba, Dərbənd, İraq, Qazax, Təbriz, Çəmbərək, Meğri), qışdax "qaşlaq" (Şəki, Qazax, Naxçıvan, Meğri), işdəmax/işdəməx' "işləmək", başdardıx "başlardıq", başdayır "başlayır", dişdərim "dişlərim" (Naxçıvan), başdıx "başlıq", bağışda "bağışla", naxoşdux "naxoşluq" <xəstəlik (Naxçıvan, Çəmbərək, Meğri), quşdər "quşlar", başdər "başlar", qardaşdər "qardaşlar", daşdər "daşlar", işdər "işlər" (Dərbənd), başdandı "başlandı", daşdığ "daşlıq", işdiri "işləyir" (İraq), başdıx "başlıq", başdamax "başlamaq", quşdar "quşlar", işdəməx "işləmək", nəmişdix "nəmişlik", dişdər "dişlər" (Meğri), yağışdıx "yağışlıq", daşdıxda "daşlıqda", döşdərdə "döşlərdə" <yamacda, tərədə, yaddaşdıx "yaddaşlıq" (Çəmbərək), lavaşdar "lavaşlar", həlləhuşdar, həlləhuşlar <biçlər, hiyləgərlər, işdər "işlər", döşdər "döşlər", yemişdər "yemişlər" <meyvə qurusu, başdıx "başlıq", yaşdı "yaşlı", daşdıx "daşlıq" (Təbriz), qaşdar "qaşlar", daşdı "daşlı", başdamax "başlamaq" (Borçalı, Çəmbərək) və s.

sl>sd: səsdı "səsli" (Quba), səsdədi "səslədi" (Quba, Şəki, Qazax, Gəncə, Naxçıvan, Çəmbərək), namısdı "namuslu", hirsəndim "hirsəndim" <əsəbiləşdim (Şəki, Naxçıvan, Çəmbərək), pisdix' "pislik" (Qazax, Çəmbərək),

hirsəndim "hirsəndim" (Naxçıvan, Çəmbərək), səsdər "səslər", mirasdər "miraslar", dosdər "dostlar" (Dərbənd), hisdi "hisli", xırsdı "xırslı" <hirsli, tərşdix' "tərşlik" (Çəmbərək), yıldızdər "yıldızlar" <ulduzlar, vaisdix' "vaislik" <baislik, səsdəmək "səslənmək" (Borçalı) və s.

ml>mn: adamnar "adamlar" (Qazax, Şəki), damnar "damlar", nizamna "nizamla", şumna "şumla", axşamna "axşamla", davamni "davamlı", toxumnuyur "toxumlayır" (Şəki), bayramnix "bayramlıq" (Qazax), badamnal "badamlar", damnar "damlar", üzümner "üzümlər", güzəmnər "güzəmlər", bəlimnər "bəlimlər" <ot növü, kümnər "kümlər" <tövlələr (Təbriz).

md>mn: xalamnan "xalamdan", atamnan "atamdan", yanımnan "yanımdan", şamnan "şamdan" (Quba), duzumnan "duzumdan", duzumna "duzumda", özümnen "özümdən", özümne "özümdə", damnan "damdan", damna "damda", kümnən "kümdən", kümnə "kümdə", kələmnə "kələmdə", güymnen "güyümdən", əminnən "əmindən", balamnan "balamdan", qələmnən "qələmdən", üzümnen "üzümdən", kələmnən "kələmdən" (Şəki), axşamnan "axşamdan", əlimnən "əlimdən", işimnən "işimdən" (Qazax, Çəmbərək), damnan "damdan" (Quba, Qazax, Gəncə, Çəmbərək), adamnan "adamdan", ahımnən "ahımdan", dərdimnən "dərdimdən", bağımnən "bağımdan", barımnən "barımdan", qarşımnan "qarşımdan", qollarımnən "qollarımdan", yazdığımnən "yazdığımdan", karımnən "karımdan" <arvadımdan, halımnən "halımdan", nazımnən "nazımdan" (İraq), xotmamnan "xotmandan" <kiçik ot tayasından, peşəmnən "peşəmdən", Qasımnən "Qasımdan", uçurımnən "uçurımdan", xamnan

“xamdan” < istifadə olunmamış yerdən (Çəmbərək), ağamnan “ağamdan”, dayımnan “dayımdan”, dadaşımnan “dadaşımnan”, gözümnən “gözümdən” (Təbriz) və s.

dl>td: şatduğ “şadlıq” (Dərbənd).

kd>kt: böyükti “böyükdür”, dirəktən “dirəkdən”, əktim “əkdim”, işləkti “işləkdi”, Kərküktə “Kərkükdə”, kipriktən “kiprikdən”, köpükti “köpükdür”, kürkti “kürkdür”, küçükdü “kiçikdir”, sümükti “sümükdür”, töktüm “tökdüm”, çürükti “çürükdür” (İraq).

pd>pt: iptən “ipdən”, küptə “küpdə”, səptim “səpdim”, taptar “tapdar”, taptun “taptım” (İraq).

sd>st: kəsti “kəsdi”, bastıracam “basdıracam”, küstüm “küsdüm”, məclistə “məclisdə” (İraq).

xd>xt: alçaxtan “alçaqdan”, baxtım “baxdım”, yoxtı “yoxdur”, karıxtırdı “karıxdırdı”, çoxtan “çoxdan” (İraq).

hd>ht: allahtan “allahdan”, dəryahtı “dəryahdı” (İraq).

GERİ ASSİMİLYASIYA

Sonrakı səsin əvvəlki səsə təsir edib öz məxrəcəinə uyğunlaşdırması geri assimilyasiya adlanır. Geri assimilyasiyada iki fonetik hadisə baş verir:

1) hər hansı bir səs özündən əvvəl gələn səsi tamamilə öz məxrəcəinə uyğunlaşdırır;

2) hər hansı bir səs özündən əvvəl gələn səsi başqa bir səs çevirir.

1) hər hansı bir səsin özündən əvvəl gələn səsi tamamilə öz məxrəcəinə uyğunlaşdırması nəticəsində yaranan geri assimilyasiya

rl<ll: alullar “alırlar”, gəlillər “gəlirlər”, bilillər “bilirlər” (Bakı), yazallar “yazarlar”, biləllər “bilərlər”, görəllər “görərlər”, tökəllər “tökərlər”, diyəllər “deyərlər”, gələllər “gələrlər”, qurutallar “qurudarlar”, yiyəllər “yeyərlər”, çəkəllər “çəkərlər”, vurallar “vurarlar” (Qazax), gidəllər “gedərlər”, gətirəllər “gətirərlər”, yandırallar “yandırarlar”, örtəllər “örtərlər”, qatallar “qatarlar” < qarışdırarlar, çıxardallar “çaxırdarlar” (Quba), diyəllər “deyirlər”, döyüllər “döyürlər”, qazıllar “qazırlar”, düşəllər “düşərlər” (Şəki), alallar “alarlar” (Quba, Şəki), ülküdüllər “hürküdürlər”, hörüllər “hörürlər”, üydöllər “üyüdürlər”, olollar “olorlar”, gedəllər “gedərlər”, əkəllər “əkirlər” (Qazax), tutullar “tuturlar”, sancıllar “sancırlar”, qazıllardı “qazırlardı”, içəllər “içərlər”, buraxmıllar “buraxmırlar” (Qazax, Çəmbərək), oturallar “otururlar”, geyəllər “geyərlər”, yandırılar “yandırılırlar”, qalılar “qalırlar”, tikillər “tikirlər”, çalılar “çalılırlar”, əkillər “əkirlər” (Naxçıvan, Ordubad), qəynədillər “qaynadırlar” (Naxçıvan), qavrılar “qovururlar” (Ordubad), yatılla “yatırlar”, alılla “alırlar”, qayıdılla “qaydırlar”, deyillə “deyirlər”, yiyillər “yeyirlər”, satıllar “satırlar” (Dərbənd), alıllar “alırlar”, açallar “açarlar”, açılar “açırlar”, baxallar “baxırlar”, biçəllər “biçərlər”, qəynədillər “qaynadırlar”, dartallar “dartarlar”, diskinillər “diskinirlər”, eşidillər “eşidirlər”, əzəllər “əzərlər”, istəllər “istəyərlər”, oxşıllar “oxşayırlar”, sərəllər “sərərlər”, tanıllar “tanıyurlar”, taxallar “taxarlar”, sərəllər “sərərlər”, tikəllər “tikərlər”, hörəllər “hörərlər” (İraq), verillə “verirlər”, köçüllə “köçürlər”, qorxulla “qorxurlar”, aparılla “aparılırlar”, batırılla “batırırlar”,

tutulla “tuturlar”, qoyulla “qoyurlar”, doyeller “döyərələr”, gedellər “gedərlər”, dəyellər “dəyərlər” (Meğri), uzdallar “uzdarlar” <nişanlarlar, manşırdayarlar, suçulallar “suçularlar” <içərlər, əkəllər “əkərlər”, üydöllər “üyüdərlər”, yatellər “yatarlar”, quollar “qurarlar”, üzöllər “üzərlər”, görellər “görərlər” (Çəmbərək), alulla “alurlar”, qalxilla “qalxırlar”, tərpaşilla “tərpaşirlər”, bö:yillə “böyüyürlər”, olulla “olurlar”, gülüllə “gülürlər”, çıxalla “çıxarlar”, aparalla “apararlar”, əzəllə “əzərlər”, çiməllə “çimərlər”, yetişəllə “yetişərlər” (Təbriz) və s.

nm<mm: mimmeg “minmək”, sımmiş “sınmış” (Bakı), dimməz “dinməz”, bilimməz “bilinməz” (Quba), bəyəmmədi “bəyənmədi”, dömmə “dönmə”, mimmisən “minmisən”, qazammıram “qazanmıram”, inanma “inanma”, yammır “yanmır”, dolamma “dolanmaq” (Şəki), dimmir “dinmir” (Şəki, Dərbənd, Çəmbərək), dimmə “dinmə”, bəyəmmir “bəyənmir”, qazammışam “qazanmışam”, alımmadı “alınmadı”, görümməz “görünməz”, bəzəmməx “bəzənmək” (Qazax, Gəncə, Çəmbərək), qammaz “qanmaz” (Quba, Şəki, Naxçıvan, Quba, Ordubad, Gəncə, Qazax, Çəmbərək, Meğri), mimməx//mimməx “minmək”, dilləmməx “dillənmək”, diskimməx “diskinmək”, tüşümməx “düşünmək”, tərpaşməz “tərpənəmiz” (Naxçıvan, Çəmbərək), dolamma “dolanmaq” (Naxçıvan, Meğri, Çəmbərək), yammaz “yanmaz”, mimməz “minməz” (Quba, Naxçıvan, Ordubad), inammır “inanmır”, qammır “qanmır” (Dərbənd, Çəmbərək), otammaz “utanmaz”, utamməz “utanmaz”, qarədimməz “qaradinməz”, dimmək “dimmək”, əvləmməx “əvlənmək”, tərpaşməx “tərpənmək”, örgəmməx “örganmək” <öyrənmək, da^omməx “danmaq”.

dömməz “dönməz”, üşqımma^ox “üşqınmaq” <tez-tez tərpənib başqa yerə getmək, mimmə^ox “minmək”, simmə^ox “sınmaq”, yemməx “yenmək” <fikrindən dönmək, qazammax “qazanmaq” (Meğri), yammaz “yanmaz”, dolammır “dolanmır”, düzdəmmir “düzlənmir”, ilimməzi “ilinməzdi” <qızmazdı (Çəmbərək), dimmədi “dinmədi”, dammadı “danmadı”, yammadı “yanmadı”, bürümmədi “bürünmədi”, summadı “sınmadı” <məğlub olmadı (Təbriz) və s.

nl<ll: ollar “onlar” (Naxçıvan, Çəmbərək), billar “bunlar” (Naxçıvan), bullar “bunlar” (Çəmbərək, Meğri), bulla “bunlar” (Meğri) və s.

ls<ss: ossun “olsun” (Qazax, Naxçıvan, İraq), ossa “olsa” (Qazax, Dərbənd, İraq), össəm “ölsəm” (Dərbənd, İraq), qassam “qalsam” (Dərbənd, İraq), ağıssız “ağılsız” (Meğri), assax “alsaq”, assa “alsa”, assun “alsın”, qassın “qalsın”, kəssəm “gəlsəm”, kəsseydix “gəlsə idik”, kəssinnər “gəlsinlər”, assaydı “alsa idi” (İraq) və s.

ze<cc: teccə “tezcə”, düccə “düzəcə” (Qazax, Gəncə, Çəmbərək), acca “azca”, dalımicca “dalımızca” (Çəmbərək, Meğri), a^occə “azca”, da^olımicca “dalımızca” (Meğri) və s.

tç<çç: nö:məççi/nö:bəççi “növbətçi (Şəki), cüççiyəm “cütçüyəm” (Naxçıvan) və s.

dç<çç: kəççi “kəndçi” (Şəki, Qazax, Naxçıvan, Çəmbərək), yurççu “yurdçü”, qurççu “qurdçu” (Qazax) və s.

şç<çç: daççı “daşçı” (Qazax), iççi “işçi” (Qazax, Naxçıvan), başççı “başçı” (Qazax, Çəmbərək, Meğri), ba^oççı “başçı”, ya^oveçcə “yavaşca”, içcil “işcil” (Meğri), comuçculux “comuşculuq” <camışçılıq (Çəmbərək).

ds<ss: *assız* “adsız”, *savassız* “savadsız” (Qazax, Çəmbərək), *ossuz* “odsuz” (Qazax), *dassız* “dadsız” (Bakı, Qazax, Çəmbərək).

tk<kg: *ökgün* “ötkün” (Şəki).

şç<çç: *quçci* “quşçu”, *içci* “işçi” (Bakı).

zç<çç: *qarpıççı* “qarpıççı” (Naxçıvan).

zs<ss: *bilməssən* “bilməzsən” (Bakı, Quba, Şəki, Qazax, Gəncə), *görməssən* “görməzsən” (Bakı), *yazmassuz* “yazmazsınız”, *yiməssən* “yeməzsən”, *yiməssüz* “yeməzsünüz”, *gidməssən* “getməzsən”, *gidməssüz* “getməzsünüz”, *oxumassuz* “oxumazsınız”, *yassun* “yazsın”, *yassam* “yazsam” (Quba), *təmissə* “təmizsə”, *çatmassan* “çatmazsan”, *durmassan* “durmazsan” (Şəki), *yazmassan* “yazmazsan”, *oxumassan* “oxumazsan” (Quba, Şəki), *qoymassan* “qoymazsan”, *dussuz* “duzsuz”, *sissiz* “sizsiz”, *üssilən* “üzsilən” (Qazax, Gəncə), *yassın* “yazsın” (Naxçıvan), *ayırmassan* “ayırmazsan”, *bilməssən* “bilməzsən”, *görməssən* “görməzsən”, *sormassan* “sormazsan”, *üssüz* “üzsüz” (İraq, Çəmbərək), *yemma³ssa³n* “enməzsən”, *getma³ssa³n* “getməzsən”, *a³ssın* “əzsın”, *dussuz* “duzsuz” (Meğri), *gössüz* “gözsüz”, *sassız* “sazsız”, *qassınnar* “qazsınlar” (Çəmbərək), *buynussuz* “buynuzsuz” (Şəki, Çəmbərək) və s.

çs<şs: *qaşsax* “qaşsaq”, *aşsa* “açsa”, *işsə* “içsə” (Qazax, Gəncə).

cs<ss: *arğassız* “arğacsız” <xalçaçılıqda istifadə edilən ip, ələssiz “ələcsiz”, *güssüz* “gücsüz”, *sassız* “sacsız”, *vessiz* “vecsiz” <bacarıqsız (Çəmbərək) və s.

şs<ss: *çissiz* “dişsiz” (Qazax), *issiz* “işsiz” (Qazax, Çəmbərək), *dissiz* “dişsiz”, *bassız* “başsız”, *dössüz* “döşsüz”, *assız* “aşsız”, *tikissiz* “tikişsiz” (Çəmbərək) və s.

ts<ss: *gəssə* “getsə” (Bakı), *gissəm* “getsəm”, *gissə* “getsə” (Quba), *yassın* “yatsın”, *issən* “itsən”, *gəssax* “getsək”, *bərəkəssiz* “bərəkətsiz”, *urvassız* “urvatsız” <hörmətsiz, *sənəssiz* “sənətsiz”, *üşüssə* “üşütsə” (Şəki), *tussa* “tutsa” (Şəki, Çəmbərək), *gəssəm* “getsəm”, *pissin* “bitsin”, *eşissə* “eşitsə”, *yassın* “yatsın”, *ossuz* “otsuz”, *oynassın* “oynatsın”, *ağlassın* “ağlatsın” (Qazax, Gəncə), *bassın* “batsın” (Qazax, Şəki), *gəssən* “getsən” (Naxçıvan), *gissin* “getsin” (Dərbənd), *gəssin* “getsin”, *eşissin* “eşitsin”, *bassın* “batsın”, *tussa* “tutsa” (Çəmbərək, Meğri), *yəssin* “yetsin”, *a³ssın* “atsın”, *yassın* “yatsın”, *sassa* “satsa” (Meğri), *bərəkəssiz* “bərəkətsiz”, *məlyəssiz* “məlyətsiz” <keyfiyyətsiz, *qıryəssiz* “qıryətsiz” <namussuz, *ossuz* “otsuz”, *gəssin* “getsin” (Çəmbərək) və s.

2) hər hansı bir səsin özündən əvvəl gələn səsi başqa bir səsə çevirməsi nəticəsində yaranan geri asimilyasiya

zc<çç: *yüçcə* “yüzcə”, *açca* “azca”, *qıçcığaz* “qızcığaz” (Bakı), *ədətimicçə* “adətimizcə”, *Nohruçcax* “Nohuruzcaq” <Novruz qədər (Çəmbərək).

nb<mb: *mənbər* “mənber”, *cambaz* “canbaz” (İraq).

tc<çç: *hөрmәçcil* “hөрmәtcil”, *çüçcü* “cütçü” (Çəmbərək).

şç<çç: *işçil* “işcil”, *qarğıçcil* “qarğışcil”, *yuaçca* “yavaşca” (Çəmbərək).

xd<td: *qortdum* “qorxdum”, *qırtı* “qırxdı”, *qaltı* “qalxdı” (Çəmbərək) və s.

DISSİMİLYASIYA

Dialekt və şivələrdə özünü göstərən fonetik hadisələrdən biri də dissimilyasiya hadisəsidir. Danışqı zamanı söz kökündə eyni və ya yaxın məxrəcdə olan səslərdən birinin digərinə təsir edərək başqa səsə çevirməsinə dissimilyasiya deyilir. Bu vaxt nitqdə səslərdən biri əvvəlki məxrəcdən uzaqlaşdıqca başqa bir səs keyfiyyəti qazanır. Dissimilyasiya samit səsindən səsə təsir etməsi nəticəsində baş verir. Azərbaycan dilinin şivələrində dissimilyasiya özünü göstərsə də, assimilyasiyadan fərqli olaraq geniş yayılmamışdır. Şivələrimizdə dissimilyasiyanın iki növünə rast gəlinir:

- 1) irəli dissimilyasiya
- 2) geri dissimilyasiya

İRƏLİ DISSİMİLYASIYA

İrəli dissimilyasiya söz kökündəki samitdən biri özündən sonra gələn samitə təsir edərək başqa bir səsə çevirir. Bunu aşağıdakı nümunələrdə görmək olar.

r>l: *qəral* “qərar” (Bakı, Qazax, Şəki), *qəral* “qərar” (Bakı, İraq, Şəki, Naxçıvan, Ordubad, Meğri, Quba, Qazax), *mırdal* “mırdar” (Quba, Şəki, Qazax), *incil* “əncir” (Quba), *Ərzulum* “Ərzurum” (Qazax), *iğral* “iqrar”, *zəryal* “zərgər” (Şəki), *zəral* “zərər” (Naxçıvan, Ordubad), *zəral* “zərər”, *paltal* “paltar”, *xıncal* “xəncər” (Dərbənd), *xəncəl* “xəncər” (Quba, Dərbənd, Meğri, Çəmbərək), *əncil* “əncir” (Quba, Dərbənd, Çəmbərək), *zəral* “zərər” (Bakı, Şəki, Təbriz, Naxçıvan, Ordubad, Quba, Qazax, Dərbənd, Meğri, Çəmbərək), *pərgal* “pərgər” < iş bilən, bacarıqlı (Şəki, İraq,

Çəmbərək), *qurtal* “qurtar” (Quba, İraq), *qəraldat* “qəradat”, *qurtalmax* “qurtarmaq” (Təbriz), *öldürəlmiş* “öldürərmiş”, *aparalmış* “apararmış”, *Erzulum* “Erzurum” < *Ərzurum*, *qaral* “qərar” (Borçalı), *zaral* “zərər” (Qazax, Borçalı), *həralat* “hərərət”, *qurul* “qürur”, *qə^lra^l* “qərar”, *zə^lra^l* “zərər”, *xançal/xəncə^l* “xəncər” (Meğri) və s.

n>r: *qanur* “qanun” (Bakı, Naxçıvan).

m>b: *amba* “amma” (Çəmbərək), *əmbə* “amma” (Çəmbərək, Borçalı).

n>l: *fantal* “fantan” (Bakı, Quba, Qazax, Naxçıvan, Ordubad).

ç>ş: *saşdar* “saçlar” (Bakı), *uşdu* “uçdu” (Bakı, Quba, Naxçıvan, Ordubad, Qazax, Şəki, Təbriz, Çəmbərək), *aşdi* “açdı”, *qaşdi* “qaçdı” (Quba), *aşdi* “açdı” (Şəki), *qaşdi* “qaçdı”, *keşdi* “keçdi” (Naxçıvan, Ordubad, Qazax, Şəki, Təbriz, Çəmbərək), *qaşdi* “qaçdı” (Təbriz), *aşdi* “açdı”, *köşdü* “köçdü” (Bakı, Quba, Qazax, Naxçıvan, Ordubad, Şəki, Təbriz, Çəmbərək), *işdi* “içdi”, *bişdi* “biçdi”, *keşdi* “keçdi” (Qazax, Təbriz, Şəki, Çəmbərək, Meğri), *geşdi* “keçdi” (Meğri).

GERİ DISSİMİLYASIYA

Geri dissimilyasiya söz kökündəki samitdən biri özündən əvvəl gələn samitə təsir edərək başqa bir səsə çevirir ki, bu da geri dissimilyasiya adlanır. Bunu aşağıdakı nümunələrdə görmək olar.

r<l: bilqadır “briqadır” (Quba), ülkər “hürkər” (Qazax), sirkələ “silkelə” (İraq, Çəmbərək), çarxala “çalxala” (İraq), çalvadar/ça^lva^lda^r “çarvadar” (Meğri).

Azərbaycan dili şivələrində geri dissimilyasiya geniş yayılmamışdır.

SƏSARTIMI

Səsartımı ümumi dilçilikdə proteza termini ilə ifadə olunur. Səsartımı fonetik hadisə kimi şivələrdə geniş yayılmışdır. Tələffüzü asanlaşdırmaq üçün sözün əvvəlinə müəyyən bir səsin artırılmasına Səsartımı deyilir. Səsartımı dilimizin fonetik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Azərbaycan dili şivələrində Səsartımı iki formada özünü göstərir.

- 1) Sait artımı
- 2) Samit artımı

1. Sait artımı

Azərbaycan dili şivələrində keçən alınma sözlərdə sait artımı özünü göstərir. Şivələrimizdə sait artımına sözün əvvəlində və ortasında rast gəlinir.

Sözün əvvəlində sait artımı

i səsinin artırılması: *işkaf* “şkaf” (Bakı, Qazax, Çəmbərək), *işqalat* “şokolad”, *irəd* “rəd”, *irəcbər* “rəncbər”, *irast* “rast” (Bakı, Quba), *irəng* “rəng”, *İrza* “Rza” (Bakı, Quba, Naxçıvan, Ordubad, Borçalı), *ispird* “spirt”, *iskan* “stəkan” (Quba), *ispirt* “spirt” (Bakı, Quba, Təbriz), *irişğənd* “rişğənd” <istehza, *irecbər* “rəncbər”, *iriz* “riz” <iz (Quba), *iras* “rast” (Naxçıvan, Şəki, Təbriz), *ira:zı* “razi”, *İrəşxəndə* “Rəşxəndə”, *ire:han* “reyhan” <bitki adı, *İracəf* “Rəcəb”, *irişqənd* “rişxənd” <tənə, *istehza* (Şəki), *irəhmət* “rəhmət”, *İramazan* “Ramazan” (Bakı, Quba, Şəki), *İstara* “Sitarə”, *issol* “stol”, *işana* “şana” (Qazax), *irazi* “razi” (Qazax, Naxçıvan,

Dərbənd, Təbriz, Meğri, Borçalı, Çəmbərək), *irəf* “rəf” (Naxçıvan, Dərbənd), *ireng* “rəng”, *işqaf* “şkaf” (Dərbənd), *istol* “stol”, *isbirit* “spirt”, *irəfdar* “rəftar”, *isdaj* “staj”, *irəyyət* “rəiyət”, *İramazan* “Ramazan”, *İramiz* “Ramiz”, *irəyis* “rəis”, *irəhbər* “rəhbər” (Meğri), *ireyhan* “reyhan” <bitki adı (Bakı, Quba, Naxçıvan, Ordubad, Meğri), *irəndə* “rəndə” <dülgər aləti (Şəki, Naxçıvan, Meğri, Çəmbərək), *irəhat* “rahat”, *İrahim* “Rəhim” (Şəki, Çəmbərək, Meğri), *isdol* “stol” (Qazax, Naxçıvan, Ordubad, Dərbənd, Meğri, Çəmbərək), *irəndi* “rəndə” (Naxçıvan), *istol* “stol”, *istaj* “staj”, *isdansiya* “stansiya”, *işqaf/işqab/işqap* “şkaf” (Naxçıvan, Ordubad), *irazılıx* “razılıq”, *irəyon* “rayon”, *irəsmi* “rəsmi”, *irəşbər* “rəncbər” (Naxçıvan), *irezın* “rezin”, *irəyon* “rayon” (Naxçıvan, Meğri), *istəkan* “stəkan” (Qazax, Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək), *istikan* “stəkan” (Qazax, Naxçıvan, Ordubad, Dərbənd, Təbriz, İraq, Meğri, Çəmbərək), *istikan* “stəkan” (İraq), *istakan* “stəkan” (İraq, Zəngibasar), *iskan* “stəkan” (Bakı, Quba, Naxçıvan, Ordubad, İraq), *israğığün* “srağığün”, *israğıcün* “srağığün” (İraq), *irəhat* “rahat” (Təbriz, Dərbənd), *işgəncəbi* “skəncəbi” <sərbəst, *israğığün* “srağığün”, *işqaf* “şkaf”, *irəx* “rəng”, *irəhat* “rahat”, *İramazan* “Ramazan”, *İrahim* “Rəhim”, *İreyhan* “Reyhan” (Təbriz), *irazi* “razi”, *irəva* “rəva” (Təbriz, Meğri), *irəfdar* “rəfdar” (Bakı, Quba, Şəki, Təbriz, Çəmbərək), *irəhbər* “rəhbər”, *İrəşit* “Rəşid”, *İrəsil* “Rəsul”, *irəşbər* “rəncbər”, *isdəkan/isdikan* “stəkan” (Çəmbərək, Meğri), *irəvan* “rəvan” <düz (Borçalı).

Qeyd: Naxçıvan MR-in Şahbuz rayonunun Kolanı kənd şivəsində ş səmindən əvvəl i saitinin artırılmasına bir

sözdə - şənbə sözündə rast gəlinir: işənbə “şənbə” (bax. Naxçıvan qrupu şivələri, 1962, s.37)

ı səsinin artırılması: ırazı “razi”, İrza “Rza”, işqaf “şqaf”, ırayon “rayon”, ırasd “rast”, ırabitə “rabitə” (Çəmbərək, Karvansaray).

a səsinin artırılması: astansiya “stansiya” (Qazax, Dərbənd).

u səsinin artırılması: usumuz “suyumuz”, usunuz “suyunuz” (Borçalı-Dmanisi), usdul “stul” (Quba, Şəki, Meğri), urus “rus” <alq (Bakı, Dərbənd, Quba, Naxçıvan, Şəki, Meğri), ustol “stol”, usdadım “susadım” (Qazax), ustul “stol” (Bakı, Dərbənd), uruzu “ruzi” (Dərbənd), uris “rus”, uruf “ruh”, urzu “ruzi” (Meğri), ussil “stul” (Naxçıvan), Urbaba “Rübabə”, uruzgar “ruzigar” (Naxçıvan), ussu “su”, usı “su” (İraq), uruh “ruh” (Şəki, Naxçıvan, Meğri, Çəmbərək, Borçalı), usdol “stol” (Çəmbərək, Karvansaray), usu “su” (Bakı, İraq, Çəmbərək, Karvansaray), Urusdam “Rüstəm” (Çəmbərək).

ü səsinin artırılması: ürüsvay “rüsvey” (Şəki), Ürbaba “Rübabə” (Şəki, Meğri), ürüşvət “rüşvət”, üçünki “çünki”, ürüşeym “rüşeym”, ürütbə “rütbə”, (Çəmbərək, Karvansaray), ürüzgar “ruzigar” (Şəki, Meğri, Çəmbərək).

Sözün ortasında sait artımı

Söz ortasında sait artımı fonetik hadisəsi şivələrimizdə bir o qədər geniş yayılmamışdır. Sözün ortasında sait artımı sonor samitlərin iştirak etdiyi sözlərdə baş verir.

i səsinin artırılması: xeyir “xeyr” (Quba), ilim “eim”, pılan “plan”, vedirə “vedrə”, əmir “əmr”, hərif “hərif” (Şəki), bilan “plan” (Şəki, Qazax), cinis “cins”, avanis “avans” (Qazax), altımış “altmış”, yimişəğ “yumşaq”, mitir “metr”,

dövir “dövr”, yemimeg “yenmək” (Dərbənd), metir “metr” (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Dərbənd, Çəmbərək), nəfit “neft”, litir “litr” (Naxçıvan), pilov “plov” (Naxçıvan, Şəki), dəris “dərs”, ilik “ilk”, əhit “əhd”, gedərəkən “gedərkən”, kırımıncı “iyirminci” (İraq), töyilə “tövlə”, nəşir “nəşr”, sehir “sehr”, seyir “seyr”, rəzım “rəzm” <dava, mətirəh “mətrəh” <müzakirə olunan, qətil “qətl”, mehir “mehr”, giram “gram” <qram (Təbriz), rəsim “rəsm” (Təbriz, İraq), ciñis “cins”, cilit “cild”, səmit “səmt”, metirə “metr”, cəvir “cəbr” (Çəmbərək) və s.

Bununla yanaşı, sözün ortasında i saitinin artırılması sonor samitlər iştirak etmədiyi sözlərdə də müşahidə olunur. Məsələn: qəbiz “qəbz” (Naxçıvan), qəsit “qəsd” (Çəmbərək).

u səsinin artırılması: çadura “çadra” (Quba), qoruxmax “qorxmaq”, quluflu “qulflu”, turuş “turş” (Qazax), qulup “qulp”, qomuşu “qonşu” (Dərbənd), zulum “zülüm” (Dərbənd, Təbriz, Çəmbərək), turup “turp”, yumurux “yumruq”, yumuşax “yumşaq” (Təbriz, Çəmbərək) və s.

ü səsinin artırılması: mücürü “mücrü”, Gülüzar “Gülzar” (Şəki), ülükdü “hürkdü”, kürük “kürk” (Qazax), zülüm “zülüm” (Dərbənd, Çəmbərək), ütürü “ötrü”, nöyüt “neft”, dövüründə “dövründə”, hərüf “hərif” (Dərbənd), bürüyan “büryan” <yanan, bülüh “blüh” <səfeh, bürüc “bürc”, tüğüyan “tüğyan” (Təbriz), höküm “hökm” (Təbriz, Çəmbərək), Gülüsüm “Gülsüm” (Şəki, Çəmbərək), ötürü “ötrü” (Qazax, Çəmbərək) və s.

a səsinin artırılması: zulamat “zülmət” (Şəki), daravaza “darvaza”, qarabat “kravat” <çarpayı (Qazax), xarac “xərc” (Şəki, Qazax), talavar “talvar” (Naxçıvan),

dayaza "dayza" <dayı arvadı, sapasağ "sapsağ" <sağlam (İraq) və s.

ı səsinin artırılması: qırax "qırx", qalıxdı "qalxdı" (Qazax), çayıçı "çayçı", altımuş "altmış", qorıxdım "qorxdım", qorıxdı "qorxdı", qorıxma "qorxma", satılıq "satlıq" (İraq), cıriş "cins", vaxıt "vaxt" (Çəmbərək, Karvansaray, Amasiya), savır "səbr", qatıran "qatran" (Çəmbərək, Karvansaray).

ə səsinin artırılması: ədəva "ədva", dəməmal "dəsmal", güləmeg "gülmək" (Dərbənd), galəmə "gəlmə", kələmə "kəlmə" (Təbriz), ötəri "ötrü" (Təbriz, Çəmbərək), cürəbəcür "cürbəcür" (Təbriz, Çəmbərək), üzərə "üzrə", fəhəm "fəhm" (Çəmbərək) və s.

Sözün sonunda sait artımı

Şivələrimizdə söz sonunda sait artımı geniş yayılmamışdır və az təsadüf edilir.

i saitinin artırılması: balqabağı "balqabaq", hami "həm" <bağlayıcı (Quba), həmi "həm" <bağlayıcı (Şəki, Təbriz, Çəmbərək), qədəri "qədər", lakini "lakin" (İraq) və s.

ə saitinin artırılması: əgənə "əgər" (Quba, Dərbənd), qəfəsə "qəfəs" (Şəki), qədərə "qədər" (Şəki, Qazax), metrə "metr" (Şəki, İraq, Çəmbərək), bəndəmə "bəndəm", egənə "əgər" (Dərbənd), dökməcə "döyməc", titrəkə "titrək", təkə-bir "təkbir", təkə-tük "tək-tük", təaccübə "təaccüb" (İraq), qəribə "qərib", gilayə "giley", dizə "diz" (Təbriz), metirə "metr", ilkinə "ilkin" (Çəmbərək) və s.

u saitinin artırılması: hamu "həm" <bağlayıcı (Quba), alandau "alanda" <ən alanda, aparandau "aparanda" <ən

aparanda, seçəndau "seçəndə", çağırəndau "çağıranda", çaləndau "çalanda" (İraq) və s.

a səsinin artırılması: qabağa "qabaq" (Dərbənd), lavaşa "lavaş", nəbzə "nəbz", diploma "diplom" (İraq), ala "al", majala "macal", qançıra "qançır" (Çəmbərək) və s.

ü səsinin artırılması: bir günü "bir gün" (Şəki) və s.

2. Samit artımı

Azərbaycan dili şivələrində Səsartımının ikinci forması samitlərdə özünü göstərir. Bu, samit artımı adlanır. Şivələrimizdə samit artımına sözün əvvəlində, ortasında və axırında rast gəlinir.

Sözün əvvəlində samit artımı

Sözün əvvəlində samit artımı **h** və **y** samitlərində müşahidə olunur.

h samitinin artırılması: haraba/hərəbə "araba", həçər/həçər "açar", hançağ "ancaq", hülmeg "ilmək", həylim "elm" (Quba), hasand "asan" (Quba, Qazax, Naxçıvan, Çəmbərək), harava "araba" (Quba, Qazax, Gəncə, Borçalı, Çəmbərək), ho "o", hora "ora", horda "orda", holar "olar" <onlar, halçə "alça", haçər "açar", hağıl "ağıl", hama "amma" (Şəki), həlbət "əlbəttə" (Qazax, Şəki), hindi "indi" (Quba, Dərbənd, Şəki, Təbriz), hasa "əsa" (Qazax, Şəki, Çəmbərək), horax "oraq" (Qazax, Borçalı), hasan "asan", həlbətdə "əlbəttə", həylə "elə", heylə "elə" (Naxçıvan), hona "ona", honi "onu", honda "onda", hondan "ondan" (Zaqatala, Qax), hələsi "eləsi", hələ "elə", honi "onu", hövəlüg "əvəlük" (Dərbənd), hayıb "ayıb" <eyib (Quba,

Dərbənd), halav “alov”, halay “alay”, haluca “alça”, heywan “eyvan”, harsun “arşın”, həriştə “əriştə”, hodun “odun” (İraq), hambar “ambar” <anbar (Təbriz), haçar “açar” (Quba, Qazax, Naxçıvan, Şəki, Təbriz, Çəmbərək), ha^osa^o “əsa”, həylə “elə”, hasant //hasāt//ho^osā^ot “asan”, ha^olba^otda^o “əlbəttə”, həylənçi “elənçi” <ela, həgər “əgər”, ha^ola^oy “alay”, ha^omma^o “amma” (Meğri), həlbəttə “əlbəttə” (Naxçıvan, Meğri), hasat “asan” (Naxçıvan, Çəmbərək), hoyrux “oyruq”, həvəçi “əvəçi”, həykəşməx’ “öykəşmək” (Çəmbərək), həlvət “əlbəttə” (Borçalı, Çəmbərək) və s.

y samitinin artırılması. Sözü əvvəlində y samitinin artırılması Azərbaycan dilinin şimal qrupu şivələri, xüsusilə də Zaqatala–Qax şivələri üçün xarakterikdir. Bununla belə sözü əvvəlində y samitin artırılması fonetik hadisəsinə digər şivələrimizdə də rast gəlinir. Məsələn: yıldırım//yuldurum “ildirim”, yülgüc “ülgüc”, yüzəngi “üzəngi”, yüzməx’ “üzmək”, yüzük//yüzüg “üzük”, yurag “ürək”, (Zaqatala), yil “il” (Quba, Dərbənd, İraq, Zaqatala, Qax), yuca “uca” (Zaqatala, İraq, Ayrım), yılxı “ılxı” (Qazax, Qax), yiri “iri” (Şəki, Zaqatala), yugna “ıynə”, yütü “ütü”, yüzüm “üzüm” (Qax), yil “il” (Naxçıvan, Dərbənd), yıldız “ulduz” (Qazax, Zaqatala, Qax, İraq), yaloy “alov” (Qazax, Çəmbərək), yigit “igid” (Şəki, İraq), yendirməx’ “endirmək” <saymaq (Naxçıvan, Qarabağ), yalo: “alov”, yitələməğ “itələmək” (Quba), yallatmax “aldatmaq” (Qazax, Çəmbərək), yesir “əsir” (Quba, Qazax, Şəki, Zaqatala, Çəmbərək, Meğri), yürəx’li “ürəkli” <igid, qoçaq (Qazax), yəlo: “alov” (Quba, Şəki), yeniş “eniş” (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Meğri, Gədəbəy), yendir “endir”, yüzüx’ “üzük” (Təbriz), yüz “üz”

(Quba, Dərbənd, Zaqatala, Qax, İraq, Meğri), yalov “alov” (Dərbənd, Zaqatala), yürəğ “ürək” (Dərbənd), yaxta “axta”, yuca “uca”, yegit “igid”, yev “ev”, yılxı “ılxı”, yürək “ürək” (Qax, İraq), yığval “iqbal” <bəxt (Qazax, Çəmbərək), yolov//yəlov “alov” (Meğri), yürəx’ “ürək”, yudqımma^ox “udqunmaq”, yemma^ox “enmək”, yüyitma^ox “üyütmək” (Meğri), yürək “ürək”, yılxı “ılxı”, yildirim “ildirim”, yığlatmax “yağlamaq”, yulquc “ülgüc”, yüzüq “üzük”, yalov “alov” (Qax), yürəx’ “ürək”, yaloy “alov” (Gədəbəy), yulduz “ulduz” (Gədəbəy, Qax).

Müasir Azərbaycan dilində söz əvvəlində y samiti ilə işlənməyən bir çox söz türk dillərinin qədim yazılı abidələrində y səsi ilə işlənmişdir. Buna V.V.Radlovun “Опыт словаря тюркских наречий” adlı lüğətində (yan, yandır, yılxı, yılxıçı), İbn-Mühənnada (yigit, yigirmi, yiqma, yiqna) rast gəlinir. B.Çobanzadə M.F.Axundovun əsərlərində bu qəbildən olan sözlərin y səsi ilə işləndiyini göstərir və nümunə kimi yüz, yılxı, yürək, yil, yuca, yulduz sözlərini göstərir (İraq-türkman, 2004, s.91). Eyni zamanda V.V.Radlov **yen, yendir** sözlərini Azərbaycan dilinə məxsus olduğunu göstərir (B.B.Радлов, т. III, ч. I, 1905, s.329-330).

r samitinin artırılması: riz “iz” (Dərbənd).

b samitinin artırılması: balbalı “albalı” (Çəmbərək).

Sözü ortasında samit artımı

Azərbaycan dili şivələrində sözü ortasında samit artımı geniş yayılmamışdır. Söz ortasında samit artımı fonetik hadisəsi **h, y, n, g, d, t, b** samitlərində özünü göstərir.

h samitinin artırılması: məhəllim “mə:llim” < müəllim” (Quba), cəməhət “camaat” (Naxçıvan), təhni “tənə”, mahna “məna” (Dərbənd), kəhkül “kəükül” < kəkil, tel, saç (İraq), nəhlət “lənat” (İraq, Çəmbərək, Meğri), qənəhət “qənə:t” < qənaət, ehtiyac üçün saxlanılan şey (Qazax), dəhvən “dəfə” (Təbriz), camahat “camaat” (Quba, Qazax, Şəki, Naxçıvan, Təbriz, Dərbənd, İraq, Çəmbərək), sahat “saat” (Qazax, Şəki, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Dərbənd, İraq, Çəmbərək, Meğri), sa^oha^ot “saat”, ehdina^o “etina”, məhlim “məlum”, ehdira^oz “etiraz”, qa^ona^oha^ot “qənaət” (Meğri) və s.

y samitinin artırılması: başyağ “başaq”, zəyif “zəif” (Quba), şöbə “şöbə”, dayır “dair”, tiyatur//tiyatır “teatr”, döyşəmə “döşəmə”, döyşəyüzü “döşək üzü” (Qazax), zayıf “zəif” (Qazax, Quba), beysavad “bisavad”, beynamus “binamus”, beyxavar “bixəbər” (Qazax, Çəmbərək), ayid “aid”, zayıf “zəif”, siyirğa “sırğa” < tənə, qulağa taxılan bəzək aşıyası (Şəki), şayir “şair” (Quba, Qazax, Naxçıvan), biyavır “biabr” (Şəki, Çəmbərək), dayva “dava”, yayxalamax “yaxalamaq” (Naxçıvan), eylə “elə”, quzuyəkə “quzu”, ev üçün “ev üçün” (İraq), ziynət “zinət”, seygah “segah” (İraq, Çəmbərək), təqayit “təqaiüd”, vağiya “vaqiə” < yuxu, bayıs “bais” < səbəbkar, biyabır “biabr”, nayillaş “naəlac”, hayla “elə”, həylənçi “elənçi” < elə, eyləməx “eləmək” (Meğri), həmeyşə “həmişə”, eylə “elə”, heysav “hesab”, Naziylə “Nazilə”, Həmiydə “Həmidə”, Cəmiylə “Cəmilə”, döyşür “döşür”, mayna “məna” (Çəmbərək, Karvansaray).

Qeyd: S.E.Malovun “Памятник древнетюркской письменности” əsərində qədim uyğur sözü olan yauqal “çalxalanmaq”, yırğalanmaq, tərpnəmək” mənasında

işlənir. M.Kaşğaridə də yayxalamax, yayqalamaq formasında, “çalxalanmaq” mənasında işlənir (Naxçıvan qrupu şivələri, 1962, s.56),

n samitinin artırılması: zirəng “zirək” < qoçaq, bacarıqlı (Quba), turanc “turac” (Qazax), balanca “balaca” (Qazax, Borçalı, Çəmbərək), müxəng “mixək”, kilind “kilid” < qıfil (Şəki), qovang “qovaq” (Dərbənd), dingirlənir “diyirlənir”, nanca “naca” < necə, nanqış “naqış” < naxış, yüzgünçül/üzgünçü “üzgüçü” (İraq), qənddar “qəddar”, qula^onç “qulac”, firsant “firsət” (Meğri), eləncə “eləcə”, arxanc “arxac”, beləncə “beləcə” (Çəmbərək).

q samitinin artırılması: başqaltı “başaltı” (Şəki), calqax “calaq” (Naxçıvan, Meğri), maşqal “məşəl”, qısqa “qısa” < gödək, çakquş “çəkic” (Dərbənd), dişqa^ori “dişarı” < bayır çöl, ca^olqa^ox “calaq” (Meğri).

d samitinin artırılması: vərəsdə “vərəsə” (Qazax), yumurtda “yumurta” (Çəmbərək), yomurtda “yumurta” (Dərbənd).

m samitinin artırılması: buxmağ “buxaq” (Dərbənd).

t samitinin artırılması: dəstmal//dəstimal//dəstəmal “dəsmal” (Dərbənd).

b samitinin artırılması: məmbəl “təməl” (İraq)

v samitinin artırılması: suvdan “sudan”, istovut “istiot”, yövgür “yüyür” (Dərbənd), duva “dua”, suval “sual” (Meğri, Çəmbərək), suva^ol “sual” (Meğri).

r samitinin artırılması: arslan “aslan” (İraq), pars “pas” (İraq, Meğri), tərçüb “təəcüb” (Meğri).

g samitinin artırılması: *şüşəgə* “*şüşə*” (Quba), *köçərgi* “*köçəri*” (Naxçıvan), *yövgür* “*yövür*” <*yüyür* (Dərbənd), *gedərgi* “*gedəri*” <*gedən* (Meğri).

ğ samitinin artırılması: *tışğarı* “*dışarı*” <*çöl*, *bayır* (Çəmbərək)

Sözün sonunda samit artımı

Söz sonunda samit artımı fonetik hadisəsinə şivələrimizdə az rast gəlinir və bu **n, m, t, d, h** samitlərində özünü göstərir.

n samitinin artırılması: *kərən* “*kərə*” <*dəfə* (Quba, Şəki, Naxçıvan, Meğri, Çəmbərək), *amman* “*amma*”, *açıncan* “*açınca*”, *paltun* “*palto*” (Quba, Naxçıvan), *dalıncan* “*dalıncan*” (Quba, Çəmbərək), *kun//kin//kun//kün* “*ki*” <*bağlayıcı* (Qazax), *ötrün* “*ötrü*” (Şəki, Naxçıvan, Çəmbərək), *gidincən* “*gedincə*” (Şəki), *baldun* “*palto*” (Qazax, Naxçıvan), *dəfən* “*dəfə*”, *safayın* “*savayı*”, *qabaxcan* “*qabaqca*”, *yanıncan* “*yanınca*” (Naxçıvan, Meğri), *karan* “*kərə*” <*dəfə* (Dərbənd), *ötərin* “*ötrü*” (Şəki, Dərbənd, Meğri), *aman* “*amma*” (Dərbənd, İraq), *aslan* “*əsla*”, *daiman* “*daima*”, *çünkü* “*çünki*”, *təkin* “*təki*” (Təbriz, İraq), *kimin* “*kimi*” (Quba, Şəki, Naxçıvan, Təbriz, İraq, Meğri), *baldon* “*palto*” (Qazax, Çəmbərək), *dəhvən* “*dəfə*”, *kərrən* “*kərrə*” <*dəfə*, *kərdin* “*kərdi*” <*lək* (Təbriz), *galdix'cən* “*gəldikcə*”, *əvvəlcən* “*əvvəlcə*”, *qavaxcan* “*qabaqca*” (Çəmbərək).

t samitinin artırılması: *nobat* “*növbə*”, *balabant* “*balaban*” (Quba, Çəmbərək), *hasant* “*asan*” (İraq,

Çəmbərək), *puşt* “*puç*”, *raft* “*raf*” (İraq), *ha^osa^ont* “*asan*”, *təşaxust* “*təşəxxüs*”, *ha^osə^ot* “*asan*” (Meğri).

m samitinin artırılması: *balkəm* “*balkə*” (Quba, Təbriz, Çəmbərək), *soram* “*sora*” <*sonra* (Şəki), *kərəm* “*kərə*” <*dəfə* (Şəki, Dərbənd, Çəmbərək), *bərkəm* “*bərkə*” <*bəlkə* (Dərbənd), *yoxsam* “*yoxsa*”, *hələm* “*hələ*” (İraq), *dənəm* “*dənə*”, *kilkəm* “*kilkə*” <*təmizlənmiş yun*, *yalxım* “*yalxı*” <*tək* (Təbriz), *bəlkə^m* “*bəlkə*”, *köşgə^m* “*keşkə*” <*kaş ki* (Meğri).

d samitinin artırılması: *hasand* “*asan*” (Quba, Şəki), *noqsand* “*nöqsan*” <*qüsür* (Şəki), *bina^d* “*bina*” (Meğri), *xayışd* “*xahiş*” (Meğri, Çəmbərək), *noxsand* “*nöqsan*” (Çəmbərək).

y samitinin artırılması: *çantay* “*çanta*” (Qazax), *cumay* “*cümə*” (Şəki).

v samitinin artırılması: *ütüv* “*ütü*”, *kinov* “*kino*” (Dərbənd).

q samitinin artırılması: *hanıq* “*hanı*” (Dərbənd).

g samitinin artırılması: *kimig* “*kimi*” (Dərbənd), *yüng/lyung* “*yun*”, *fərig* “*fərə*” (İraq)

r samitinin artırılması: *topar* “*topa*” (Dərbənd).

ğ samitinin artırılması: *barığ* “*barı*” (İraq).

h samitinin artırılması: *qaneh* “*qane*” (İraq, Meğri), *dəryah* “*dərya*” (İraq), *düşərgah* “*düşərgə*” (Dərbənd).

x' samitinin artırılması: *böyrüncəx'* “*böyürüncə*”, *kəsdix'cəx'* “*kəsdikcə*”, *kölgəx'* “*kölgə*” (Çəmbərək).

x samitinin artırılması: *dalıncax* “*dalınca*”, *qavaxcax* “*qabaqca*”, *yanıncax* “*yanınca*” (Çəmbərək, Karvansaray).

SƏSDÜŞÜMÜ

Azərbaycan dili şivələrində geniş yayılmış fonetik hadisələrdən biri də səsdüşümü hadisəsidir. Səsdüşümü həm saitlərdə, həm də samitlərdə özünü göstərir.

SAIT SƏSLƏRİN DÜŞÜMÜ

Sait səslərin düşümü fonetik hadisəsi həm vurğu, həm də sözlərin birləşməsi əsasında əmələ gəlir.

Sait səslərin növünə görə səsdüşümü iki yerə bölünür:

1) qapalı sait səslərin düşümü; 2) açıq sait səslərin düşümü.

1. Qapalı sait səslərin düşümü.

Qapalı saitlərin düşməsi həm söz kökündə, həm də sözə şəkilçinin artırılması və ya iki sözün birləşməsi nəticəsində özünü göstərir.

Söz kökündə qapalı saitin düşməsi.

i saitin düşməsi: nişil "inişil" <keçən ol, Smeyil "İsmayıl", ərzə "ərizə", mərfət "mərifət" (Qazax), Seknə "Səkinə", peşman "peşiman" (Bakı), Səknə "Səkinə" (Quba), Həlmə "Həlimə" (Bakı, Quba, İraq, Çəmbərək), yirmi "iyirmi" (Şəki, Zaqatala, Qax), Sərafil "İsrafil" (Şəki), Aysə "Ayişə", xəlfə "xəlifə", həmşə "həmişə", həqqətən "həqiqətən" (Qazax, İraq, Çəmbərək), ziraat "ziraat" <əkin (İraq), Hənifə "Hənifə", səliqə "səliqə", Səhnə "Səkinə" (Naxçıvan, Ordubad), Nərman "Nərman", Pərzad "Pərizad", səliqə "səliqə" (Meğri), Səlmə "Səlimə" (Naxçıvan, Ordubad, Meğri), xəznə "xəzinə" (Qazax, Quba, İraq, Çəmbərək, Meğri) və s.

ı saitin düşməsi: qarşix "qarışıq" (Şəki) və s.

u saitin düşməsi: hökmət "hökumət" (Qazax), bra "bura" (Bakı) və s.

Açıq sait səslərin düşməsi

Şivələrimizdə açıq saitin düşməsi aşağıdakı hallarda özünü göstərir.

1) Söz kökündə açıq saitin düşməsi

a saitin düşməsi: samvar "samavar" <samovar, sədət "səadət" (Qazax), peyla "piyalə" (Bakı) və s.

e saitin düşməsi: telfun "telefon" (Quba, Çəmbərək), telfon "telefon" (Quba).

2) Şəkilçinin artırılması nəticəsində qapalı saitin düşməsi.

i saitin düşməsi: nəynə "nəyinə", geynərdi "geyinərdi", gətrir "gətirir", deyirdi "deyilirdi", əyirir "əyirir", əmsi "əmsi", salammı "salammı" (Qazax), çiyün "çiyün", dilnin "dilin", çiyənə "çiyinə", çəkşün "çəkşin", əlni "əlini", çəkşə "çəkşə" (Quba), iksi "ikisi" (Quba, Təbriz, Çəmbərək), yernə "yerinə", içərdən "içəridən", Şəfqə "Şəfiqə", ikillix "iki illik", diyrix "deyirik" (Şəki), birmiz "birimiz" (Dərbənd), bənzimiz "bənzimiz" <sifətimiz, üzümüz, əkni "əkini", əknə "əkənə", əknəyiz "əkiniz", yermiz "yerimiz", yelnə "yelinə", birni "birini" (İraq), əlnə "əlinə", gəlnə "gəlinə" (Şəki, Təbriz, Çəmbərək), yernə "yerinə", əmyə "əmiyə", əmmi "əmmim", əmmi "əmmim", yetrir "yetirir", keçnir "keçinir", gətrir "gətirir", yetşər "yetişər", gətrər "gətirər" (Təbriz, Çəmbərək), birsı "birisi" (Dərbənd, Təbriz, İraq), birin "birini", çətsi "çətisi" <buğda xırdası (Təbriz) və s.

ı saitin düşməsi: ı saitin düşməsi sözlərə şəkilçilərin artırılması nəticəsində baş verir: yarlıqə

“yarılığa”, qaydır “qayıdır”, yarsı “yarısı”, xarda “xarıda”, taxılını “taxılını” (Qazax), tanardım “taniyardım”, tanaram “taniyaram” (Bakı), yadma “yadıma”, yarsı “yarısı” (Quba), hamsı “hamısı” (Şəki, Quba, Qazax, Təbriz), yanna “yanına” (Qazax, Şəki, Təbriz, Çəmbərək), yuxarda “yuxarıda”, yarsın “yarısın” (Dərbənd), taxılın “taxılın”, daysının “dayısının”, daysına “dayısına” (İraq, Çəmbərək), tikannın “tükanının”, tükanna “tükanına” <dükənina, tükannı “tükanını” <dükənini, adna “adına”, qalın “qalının”, qapnın “qapının”, qapnı “qapını”, bacya “bacıya”, hacya “hacıya”, yarsı “yarısı”, yarmın “yarımın”, qeydər “qayıdar”, yarma “yarıma”, yarmı “yarımı”, qarşar “qarışar”, danşır “danışır”, çalışır “çalışır” (Təbriz), uğlın “uğılın” <ağılın, uğla² “uğula²” <ağıla, a²ğl “ağıl” (Meğri), qarşix “qarışıq”, aşagda “aşagıda”, dammız “damımız”, harayna “harayına” (Çəmbərək) və s.

u saitinin düşümü: qoylur “qoyulur”, qoynun “qoyunun”, qoyna “qoyuna”, oxyor “oxuyur” (Qazax), oxardım “oxuyardım”, oxaram “oxuyaram” (Bakı), uğlun “oğulun”, uğli “oğulu” (Quba), çoxsu “çoxusu” (Qazax, Şəki, Çəmbərək), toynı “toyunu”, qoltuğna “qoltuğuna”, otduğ “oturduq”, qolnu “qolunu” (Şəki), toynə “toyuna” (Dərbənd), quynun “quyunun”, quyya “quyuya” (Təbriz, İraq, Çəmbərək), quyları “quyuları” (İraq, Çəmbərək), quyyı “quyuyu”, quynuz “quyunuz”, yuxsu “yuxusu”, yuxda “yuxuda” (İraq), quynı “quyunu”, qursu “qurusu” <qaysı qurusu, topnu “topunu”, otrar “oturur” (Təbriz), vurrux “vururuq”, durrux “dururuq” (Təbriz, Çəmbərək) və s.

ü saitinin düşməsi: döylör “döyülür”, götrör “götürür” (Qazax), günə “gününə”, düynü “düyünü”, öynü

“öyünü” <evini, götrüf “götürüb”, ötrüf “ötürüb” (Şəki), gözümüz “gözümüz”, özmün “özümün” (İraq, Çəmbərək), üzünün “üzüyünün”, üzünə “üzüyünə”, böyyür “böyüyür”, görrox “görürük” (Təbriz) və s.

3) Sözlərin birləşməsi nəticəsində qapalı saitə düşməsi

i saitinin düşməsi: əmoğlu “əmi oğlu” (Qazax, Meğri), Əlməmməd “Əliməmməd”, Əlsən “Əli Hüseyn”, Məşədsöynalı “Məşədi Hüseynəli”, əmqızı “əmi qızı”, əmdosdi “əmi dostu”, iküç “iki-üç” (Bakı), əmqızı “əmi qızı” (Quba), əmnəvəsi “əmi nəvəsi” (Təbriz), əmarvadı “əmi arvadı”, birki “bir-iki”, onki “on iki”, hərki “hər ikisi” (İraq), bibqızı “bibi qızı” (Bakı, Naxçıvan, Ordubad), Əlsoltan “Əli Soltan”, Əlxan “Əli xan”, əmdossi “əmi dostu” (Naxçıvan, Ordubad), Əlquli “Əli Qulu” (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Quba), nə:şim “nə işim” (Naxçıvan), əmqızı “əmi qızı” (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz), bibo:lu “bibi oğlu”, əmo:lu “əmi oğlu”, biboğlu “bibi oğlu” (Meğri).

ı saitinin düşməsi: başsağı “başı aşığı” (Bakı, Qazax), oxardan “yuxarıdan”, Hajsöyün “Hacı Hüseyn” (Qazax), qapbaca “qapı-baca”, qappencərə “qapı-pəncərə” (Bakı), Həcağa “Hacı Ağa”, Həcboba “Hacı Baba” (Bakı, Quba), sambağı “samı bağı”, başyuxarı “başı yuxarı”, çağrallar “çağıraralar”, başaçıx “başı açıq”, bacoğlu “bacı oğlu” (Şəki), başaşağı “başı aşığı” (İraq), dayqızı “dayı qızı”, daynəvəsi “dayı nəvəsi”, hacleyləx’ “hacı leylək”, Həcağa “Hacı ağa”, hacəmi “hacı əmi”, ağzəyri “ağı əyri” (Təbriz), qaynarvadı “qayın arvadı” (Meğri) və s.

ü saitinin düşməsi: gözaçıx “gözü açıq” (Şəki), Həsənçin “Həsən üçün”, sənçün “sənin üçün”, mə:mçün “mənim üçün” (Təbriz).

4) Şəkilçilərinin artırılması nəticəsində açıq saitin düşməsi

a saitinin düşməsi: burya “buraya”, orya “oraya” (Qazax, Təbriz), vurdurram “vurduraram”, doydurram “doyduraram” (Qazax), bırda “burada” (Bakı, Quba), oturram “oturaram” (Bakı, Quba, Şəki), alluğ “alariq” (Quba), alcaxdı “alacaqdı”, yığcasan “yığacaqsan”, tayyə “tayaya” (Şəki), iştahlu “iştahalı” (Dərbənd), ayırram “ayıraram”, ayırrıx “ayırarıq”, yannam “yanaram”, yannıx “yanarıq” (İraq, Çəmbərək), allam “alaram” (Bakı, Quba, Şəki, Naxçıvan, Ordubad, İraq, Çəmbərək), burda “burada” (Bakı, Qazax, Şəki, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, İraq), ordan “oradan” (Qazax, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, İraq), orda “orada” (Naxçıvan, Qazax, Çəmbərək), urda “orada” (Bakı, Quba, Ordubad), urdan “oradan”, bırda “burada”, bıradan “buradan” (Ordubad), allıx “alariq” (Naxçıvan, Ordubad, İraq, Meğri), harya “haraya”, harda “harada”, hardan “haradan” (Şəki, İraq, Təbriz, Çəmbərək), qallam “qalaram” (Təbriz, Çəmbərək), horda “orada” (Şəki, Meğri), hordan “oradan”, burda² “burada”, burda²n “buradan”, urda² “orada”, urda²n “oradan” (Meğri), dolannam “dolanaram”, dolannıx “dolanarıq”, yığillıx “yığılarıq” (Meğri, Çəmbərək) və s.

ə saitinin düşməsi: göturrəm “götürərəm” (Bakı, Qazax, Quba), billəm “bilərəm”, billuğ “bilərik”, verruğ “verərik”, bişirruğ “bişirərik”, gəzinnuğ “gəzinərik” (Quba), girrəm “girərəm”, silləm “silərəm” (Şəki, Çəmbərək), düşcam

“düşəcəm” <düşəcəyəm, vərjixdi “verəcəkdı” (Şəki), nərdə “nəradə” <harada, nərdən “nərdən” <haradan, görrix “görərik”, yellənnəm “yellənərəm”, yellənnik “yellənərik”, sevinnik “sevinərik” (İraq), verrəm “verərəm” (Bakı, Quba, Qazax, Təbriz, İraq, Çəmbərək), gəllıx’ “gələrik”, görriux “görərik” (Naxçıvan, Ordubad), issinnəm “isinərəm”, issinnıx “isinərik” (Ordubad), gəlləm “gələrəm” (Bakı, Quba, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Çəmbərək), görrem “görərəm” (Naxçıvan, Ordubad, İraq, Şəki, Çəmbərək, Meğri) və s.

SAMİT SƏSLƏRİN DÜŞÜMÜ

Azərbaycan dili şivələrində samit səslərin düşümü fonetik hadisəsi sözün əvvəlində, ortasında, sonunda müşahidə olunur və **q, y, g, h, v, f, l, r, n, m** səslərində özünü göstərir. Şivələrimizdə samit düşümü üç yerə bölünür.

- 1) Sözü əvvəlində samit düşümü
- 2) Sözü ortasında samit düşümü
- 3) Sözü sonunda samit düşümü

1) **Sözü əvvəlində samit düşümü.** Şivələrimizdə sözün əvvəlində samit düşümü **y, h, k, n** səslərində müşahidə olunur.

y samitinin düşümü: oxarı “yuxarı” (Qazax, Şəki, Tovuz, Çəmbərək), ük “yük” (Qazax, Tovuz, Muğan, İraq, Çəmbərək, Karvansaray), umax “yumaq” (Qazax, Şəki), umrux “yumruq”, umru “yumru”, ükaltı “yükaltı”, üx’ yeri “yük yeri”, umdum “yumdum”, uxu “yuxu”, urt “yurd”, Unus “Yunis” (Qazax), Usuf “Yusif” (Qazax, Çəmbərək, Şəki, Muğan), o:na “o yana”, bu:ana “bu yana” (Qazax, Borçalı), umala “yumala”, umburux “yumruq”, imişax “yumşaq”, umux

“yumuq” (Şəki), *asəmən* “*yasəmən*”, *iməli* “*yeməli*” (Şəki), *Usub* “*Yusif*” (Naxçıvan, Muğan), *uxarı* “*yuxarı*” (Qazax, Quba, Şəki, Tovuz, Çəmbərək), *üzbaşı/üzbaşı* “*yüzbaşı*” (Quba), *Usup* “*Yusif*”, *uxarı* “*yuxarı*” (Naxçıvan), *üzbaşı* “*yüzbaşı*” (Naxçıvan, Şəki, Zaqatala, Qax), *uva* “*yuva*”, *uvat* “*yuvat*” <ölü yuyulan yer, *uxa* “*yuxa*”, *umalamax* “*yumalamaq*” (Təbriz), *imağ* “*yemək*”, *iyədəm* “*yeyirəm*”, *iyə/eyə* “*yiyə*” (Dərbənd), *ügən* “*yüyən*” (Quba, Dərbənd), *ibandı/ibandıy* “*yubandı*”, *imırta* “*yumurta*”, *imşaq* “*yumşaq*”, *üngil/üngül* “*yüngül*”, *ükləmək* “*yükləmək*”, *üksək* “*yüksək*”, *iküz* “*iki yüz*” (İraq), *iğmax* “*yığmaq*”, *umuşax* “*yumşaq*”, *uxa* “*yuxa*” <*sacda bişirilən çörək* (Çəmbərək, Karvansaray), *üx ləməx* “*yükləmək*” (Çəmbərək), *ükəlti* “*yükəlti*” (Qazax, Çəmbərək), *üx səx* “*yüksək*” (Karvansaray), *əyə* “*yiyə*”, *Üsüf* “*Yusif*” (Meğri).

Qərbi Azərbaycan şivələrində “y” samitinin düşməsi geniş yayılmışdır. Bu, “y” samitinin işləndiyi hecanın düşməsi ilə bağlıdır. Məsələn: *da:ndı* <*dayandı* (Zəngibasar), *ürə:* <*ürəyi* -Hamamlı (Spitak), *gəzmə:* <*gəzməyə* (Basarkeçər) [Erdal Karaman, 2011, s.39].

h samitinin düşümü: *örər* “*hörər*” (Qazax, Tovuz), *ülükdü* “*hürkdü*”, *elimçəx* “*hörümçək*” (Qazax), *Üseyin* “*Hüseyn*”, *üyrür //ürür* “*hürür*”, *hər axda* “*hər haqda*”, *hər alda* “*hər halda*”, *İdayət* “*Hidayət*” (Şəki, Çəmbərək), *ürig* “*hörük*”, *örüg* “*hörük*”, *örümçəg//ürümçeg//urumçeg* “*hörümçək*”, *ürkmağ* “*hürkmək*”, *əşqırmağ* “*hıçqırmaq*” (Quba), *əybə* “*heybə*”, *ışqırmax* “*hıçqırmaq*”, *əvəx* “*həvəng*”, *eşqırmax* “*hıçqırmaq*” (Təbriz), *örümçəx* “*hörümçək*” (Qazax, Təbriz, Tovuz, Çəmbərək), *induşgə* “*hinduşqa*”, *ürüg* “*hörük*”

ürügləməğ “*hörükləmək*”, *ıçqırığ* “*hıçqırıq*”, *ürimçəg* “*hörümçək*” (Dərbənd), *ışqırığ* “*hıçqırıq*”, *ıxçırıx//ıxçırığ//ıxçirix* “*hıçqırıq*” (İraq), *örüx* “*hörük*” (Qazax, Tovuz, Çəmbərək, Karvansaray), *örməx* “*hörmək*” (Çəmbərək, Karvansaray), *ölümçəx* “*hörümçək*”, *əfçi* “*həfçi*”, *ayıl-mayıl* “*hayıl-mayıl*”, *affayı* “*havayı*” (Çəmbərək), *öysələ* “*hövsələ*” (Çəmbərək, Karvansaray), *örix* “*hörük*”, *ərgə^h* “*hərgah*”, *urma^x//orma^x* “*hörmək*”, *A^ofizə* “*Hafizə*” (Meğri).

g samitinin düşümü: *onu ördüm* “*onu gördüm*”, *nə əzirsən* “*nə gəzirsən*”, *ağlıma əlir* “*ağlıma gəlir*”, **on aörə** “**ona görə**” (Qazax), **bö:n** “**bugün**” (Naxçıvan, Çəmbərək).

n samitinin düşümü: *işan* “*nişan*”, *işanlı* “*nişanlı*” (Tovuz).

s samitinin düşümü. *Usur* “*susur*” (Dərbənd).

Söz ortasında samit düşümü

Şivələrimizdə söz ortasında **y**, **v**, **h**, **t**, **r**, **l**, **n**, **m** samitlərinin düşməsinə təsadüf olunur.

y samitinin düşümü: *güərçin* “*göyərçin*”, *göərdi* “*göyərdi*”, *yəjəx* “*yeyəcək*”, *güərmir* “*göyərmir*”, *göərdi* “*göyərdi*”, *çialəm* “*çiyələm*”, *oatdı* “*oyatdı*”, *yüən* “*yüyən*”, *göəm* “*göyəm*”, *souxda* “*soyuqda*”, *hiləgər* “*hiyləgər*” (Qazax), *Temir* “*Teymur*” (Qazax, Şəki, Tovuz, Çəmbərək), *yalıx* “*yaylıq*”, *könüx* “*köynük*”, *gua* “*guya*”, *kürəim* “*kürəyim*”, *ürəim* “*ürəyim*”, *Hüsenqulu* “*Hüseynqulu*”, *görüş* “*göyrüş*” <*ağac növü* (Şəki), *qaçı* “*qayçı*” (Qazax, Şəki, Tovuz, Borçalı, Çəmbərək), *ağız* “*ay qız*” (Şəki, Çəmbərək), *i:nə* “*inyə*”, *i:də* “*iydə*”, *ci:ran* “*ceyran*”, *Tiyib* “*Teyyub*”, *İyib*

“Əyyub”, gö:çeg “göyçək”, bö:üğ “böyük”, to:üğ “toyuq”, sö:kənmək “söykənmək” (Quba), Hüsen “Hüseyn” (Quba, Naxçıvan, Ordubad, Meğri), də:rman “dəyirman”, də:l “deyil” (Naxçıvan, Ordubad), hekal “heykəl”, üçüz “üç yüz” hə:tdə “həyətdə”, i:rmi “iyirmi”, qəçi “qayçı”, di:sən “deyasən” (Naxçıvan), gö:çəx’ “göyçək” (Ordubad), əziyət “əziyyət”, əhmiyyətli “əhəmiyyətli”, çi:nin “çiyinin”, künnəyi “künnəyi” <qapının üstündə hərəkət edən dəmir, cınağı “cıynağı”, beni “beyni”, səcənə “səycənə” <qab adı, duduğuna “duyduğuna <nəfəs borusu, mi:və “meyvə”, qi:mət “qiymət”, qı:max “qıymaq”, qu:max “quymaq” (Təbriz), qimət “qiymət”, gücəg “göyçək”, künnəg “köynək”, souğ “soyuq”, touğ “toyuq” (Dərbənd), İsmail “İsmayıl”, sələ “söylə”, sələ “söylət”, xeir “xeyir”, qağanağ//qağanax “qayğanaq”, hilə “hiylə”, şex “şeyx”, niyyət “niyyət”, şıx “şeyx” (İraq), hədiyə “hədiyyə” (Təbriz, İraq), göərçin “göyərçin” (Qazax, Tovuz, Borçalı, Çəmbərək), sö:kəndi “söykəndi” (Qazax, Borçalı, Çəmbərək), böäləx’ “böyälək” <həşərat (Qazax, Borçalı), zorraan “zorlayan”, oanmax “oyanmaq” (Borçalı), çəritgə “çəyirtgə”, Te:mir “Teymur” (Meğri), qa: “qaya” (Ayrım).

n samitinin düşümü: qılış “qılinc” (Qazax, Tovuz, Çəmbərək), qazaş “qazanc” (Tovuz), kət “kənt” <kənd (Bakı, Şamaxı, Qazax, Naxçıvan, Ordubad), Təbriz, Muğan, Çəmbərək, Karvansaray), tüəh “tüfəng” (Qazax), qılış “qılinc”, irəx’ “rəng”, tüfəx’ “tüfəng”, qəşəx’ “qəşəng”, kətdə “kənddə” (Şəki), kətdi “kəndli” (Şəki, Quba, Naxçıvan, Ordubad), su:ra “sonra”, gö:lüm “könlüm” (Quba), qəşəx’ “qəşəng”, Dərbət “Dərbənd” (Naxçıvan, Çəmbərək), so:ra

“sonra” (Bakı, Şamaxı, Qazax, Quba, Naxçıvan, Ordubad, Muğan, Təbriz, Borçalı, Şəki), dilmac “dilmanc” (Təbriz), qılıc “qılinc” (Qazax, Quba, Təbriz, Tovuz, Borçalı), qəşəh “qəşəng”, bət “bənd” (Təbriz), hası “hansı” (Şəki, Quba, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, İraq, Çəmbərək), sora “sonra” (Şəki, Quba, Naxçıvan, Ordubad, Dərbənd, İraq, Meğri), sura “sonra” (Dərbənd), bular “bunlar”, əhəg “əhəng”, işallah “inşallah”, moqol “monqol”, Moqolustan “Monqolustan”, olar “onlar”, osuz “onsuz”, özüniki “özünüki”, tifəg “tüfəng”, tuc “tunc”, turşəkə “turşəng”, xəstələdim “xəstələndim” (İraq), ha:sı “hansı” (Qazax, Borçalı, Çəmbərək), dalıca “dalınca”, diş “dinc”, qaxış “qaxınc”, Gökət “Gölkənd”, Çaykət “Çaykənd”, at verməx’ “and vermək”, qırmaş “qırmanc”, qorxuş “qorxunc”, saş “sanc” (Çəmbərək, Karvansaray), kəl “kənd”, diş “dinc” (Meğri), qo:şi “qonşu” (Bakı, Şamaxı, Muğan), gölüm “könlüm”, do:uz “donuz” (Bakı, Şamaxı, Muğan).

r samitinin düşümü: qutardı “qurtardı”, içitdi “içirtti” (Qazax), otdu “oturdu” (Çəmbərək), qutul//qutal “qurtar”, bəx//bex’ “bək”, qadaş “qardaş”, tala “tarla”, çəyitgə “çəyirtgə”, şəf “şərf”, axlar “arxlar”, qıxınca “qırxınca” (Şəki), qutar “qurtar” (Şəki, İraq, Çəmbərək, Borçalı), qutarmax “qurtarmaq” (Çəmbərək, Karvansaray, Meğri), qutarmağ “qurtarmaq”, otumax “oturmaq” (Quba, Borçalı, Çəmbərək), qutarır “qurtarır” (Naxçıvan, Ordubad), otumax “oturmaq”, qaldımax “qaldırmaq”, gətmək “gətirmək”, qoxmuş “qorxmuş” (Naxçıvan), fəş “fərş”, bəx’ “bək”, boş “borc”, dəs “dərs”, döt “dörd”, gidə “girdə”, yumıtda “yumurta” (Təbriz), qutarmax “qurtarmaq”, bidən

“birdən”, gödüm “gördüm”, çıxdıp “çıxardıb”, qopadıp “qopardıb” (Təbriz), qənəfil/qənifil “qərənfil”, qopadılar “qopardılar”, quşağ “qurşaq”, təkərlə “təkrarla”, xitlək “xirtdək” < qırtlaq, otudular “oturduklar”, patladı “partladı” (İraq), biləzik “biləzik” (Təbriz, İraq), quşax “qurşaq”, götüməsin “götürməsin”, bilmilər “bilmirlər”, almılar “almırlar” (Borçalı), qıx “qırx” (Təbriz, Meğri), qıxmaq “qırxmaq”, qoxmaq “qorxmaq”, çıxatmaq “çıxartmaq”, xəsləməx “xərcləmək”, bicə “bircə”, ötü “ötrü” (Meğri), böyütkən “böyürtkən” (Muğan), boşdu “borclu” (Zaqatala).

M.İslamov yazır: “... qutul//qutar//qutal forması daha qədimdir. FİN türköloqu M.Rəsənən qeyd edir ki, qutar, qutul sözlərində r səsinin düşməsi hadisəsi çox qədimdir. Kutar sözüne kurtvar sözü ilə bir sırada yeni uyğur dilinin turfan fraqmentlərində, kutul formasına isə kuman dili və qıpçaq dillərində təsadüf edilmişdir” (M.İslamov, 1968, s.58).

v samitinin düşümü: nüə “nəvə” (Qazax, Tovuz, Çəmbərək, Karvansaray), göəli/güəli “gavalı”, yuaş “yavaş”, qoala “qovalı” (Qazax, Tovuz), ouc “ovuc” (Qazax, Borçalı), duax “duvaq” (Hamamlı), doğa “dovğa” (Dərbənd, Tovuz), çoğun “çovğun”, doşan “dovşan” (Qazax, Tovuz), noruz “novruz”, yua “yuva”, qoa – qoa “qova-qova”, dua “duva”, qourma “qovurma”, küər “kəvər” (Şəki), Mö:lud “Mövlud”, o:mağ “ovmaq”, o:lamağ “ovlamaq”, qo:mağ “qovmaq”, quvat “qüvvət” (Quba, Çəmbərək), sö:gi “sevgi”, do:şan “dovşan” (Bakı, Şamaxı, Quba, Qazax, Zaqatala), o:çi “ovçu” (Quba), əvəl “əvvəl” (Quba, Naxçıvan), dö:lət “dövlət” (Quba, Dərbənd), duar “divar” (Şəki, Dərbənd), qırqoul “qırqovul”, qoağ “qovaq”, qoun “qovun”, dö:r “dövr” (Dərbənd), aut “ovut”, qaun “qovun”, qaurğa “qovurğa”.

saun “sovur”, sauş “sovuş”, saurarıx “sovurarıq”, tauz “tovuz”, cuan “cavan”, cuwan “cavan” < gənc, taun “tovuz” (İraq), çual “çuval” (Qazax, Tovuz, İraq), gühər “gövhər”, oxalamax “ovxalamaq”, göəzə “gəvəzə” < boş-boş danışan, göəç “güvəç” < işlədilən əşya (Borçalı), oxax “ovxaq”, oxar “ovxar”, duax “duvaq”, qoala “qovalı” < qovun, quva//qüva “qüvvə”, nüə “nəvə” (Çəmbərək, Karvansaray), youşan “yovşan” (Bakı, Şamaxı, Muğan).

h samitinin düşümü: və:şi “vəhşi” (Qazax, Quba, Tovuz), mə:sil “məhsul”, tə:fil “təhvil” (Qazax, Quba, Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək, Tovuz), isal “ishal”, səf “səhv”, təfil “təhvil” (Şəki, Qazax, Tovuz, Çəmbərək), pəlivən “pəhləvən”, Hacəsən “Hacı Həsən”, qozalvası “qoz halvası” (Şəki), vəşi “vəhşi” (Qazax, Tovuz), e:tiram “ehtiram”, e:tiyac “ehtiyac”, mö:kəm “möhkəm”, sə:ng “səhəng”, nes “nəhs”, xa:iş “xahiş” (Quba), da: “daha”, Şa:verdi “Şahverdi”, zə:mət “zəhmət”, İrba:m “İbrahim” (Naxçıvan), Şa:sevən “Şahsevən”, sə:r “səhər” (Naxçıvan, Ordubad, Borçalı), küənə “köhnə”, təralva “tərhalva”, kö:nə “köhnə” (Quba, Dərbənd), şə:r “şəhər” (Naxçıvan, Ordubad, Dərbənd, Borçalı), dirəm “dirhəm”, İbrəim “İbrahim”, kəriz “kəhriz” (İraq, Meğri), kərizçi “kəhrizçi”, manı “mahni”, pəriz “pəhriz”, məni “mahni” (İraq), saav “sahib”, şa:id “şahid”, də:şətdi “dəhşətli” (Borçalı), sənəx’ “səhəng” (Çəmbərək), isa^ol “ishal”, ta^ora^ovla “tərhalva” (Meğri), mələ “məhəllə” (Bakı), zəmət “zəhmət” (Bakı, Muğan, Naxçıvan), məsil “məhsul” (Qazax, Qarabağ, Quba, Muğan), ma:nı “mahni” (Zaqatala).

d samitinin düşümü: pəmir “pendir” (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Meğri), günüz “gündüz” (Naxçıvan, Təbriz,

Borçalı, Çəmbərək), tənur “təndir” (Təbriz), əmzirir “əmizdirir”, adım “addım”, tək adım “tək addım”, üç adım “üç addım” <uşaq oyunu adı, günlərlər “gündüzlər” (İraq), midət “müddət”, penir “pendir” (Meğri, Zəngibasar).

ş samitinin düşümü: almısz “almışsınız”, gidmisüz “getmişsiniz”, tükmişən “tökmüşsən”, tükmişüz “tökmüşsünüz” (Quba).

l samitinin düşümü: müx’ “mülk”, miçəx’ “milçək”, piləkən “pilləkən”, quf “qulp”, qəf “qəlb”, öşdü “ölçdü”, atdan “altdan”, xaxnan “xalqla”, qaxdı “qalxdı” (Şəki), miçeg “milçək”, çilə “çillə” (Quba, Çəmbərək), düzətdim “düzəlttim”, ucatdım “ucaltım” (Naxçıvan), atbasma “altbasma” <başmaqçılıqda işlənən alət, qaxdı “qalxdı”, ələr “əllər”, gülər “güllər”, dəyilər “deyillər”, malar “mallar”, aralar “arallar” <sütun (Təbriz), miçəg “milçək”, buluq “bolluq” (Dərbənd), atmış “altmış” (Şəki, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, İraq, Çəmbərək, Meğri), birişək “birləşək”, miçək “milçək”, qaramığ “qaranlıq”, qax “qalx”, diritməx “diriltmək”, düzətdilər “düzəlttilər”, xax “xalq” <özgə (İraq), bəkə “bəlkə” (Naxçıvan, Şəki, İraq, Meğri), sapax “saplaq” (Çəmbərək, Karvansaray), a^otmış “altmış” (Meğri), atda “altda” (Çəmbərək, Meğri).

m samitinin düşümü: ama “amma” (Qazax, Quba, Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək), əmə “amma” (Naxçıvan, Çəmbərək), uman “ümman” (Çəmbərək).

b samitinin düşməsi: pamiğ// pamıx “pambıq” (İraq).

t samitinin düşməsi: dostlux “dostluq”, mırçıl “mırtçıl”, dəsur “dəstur” <icazə, əmr, göstəriş, dəsgir

“dəstgir” <köməkçi, əsir, dəsirxan “dəstirxan” (Təbriz), yası “yastı”, yasılar “yastılayar” (İraq).

ğ samitinin düşməsi: quruşun “qurğuşun” (İraq).

q samitinin düşməsi: də:qə “dəqiqə” (Dərbənd), doquz “doqquz”, çaqal “çaqqal” (İraq).

k samitinin düşməsi: əsük “əskik”, mürəkəb “mürəkkəb”, səkiz “səkkiz” (İraq).

p samitinin düşməsi: topuz “toppuz” (İraq).

f samitinin düşümü: tuəng “tüfəng” (Qazax, Tovuz), tüəx’ “tüfəng” (Qazax), xüfət “xiffət” (Çəmbərək, Karvansaray)

Söz axırında samit düşümü

Azərbaycan dili şivələrində sözün sonunda samit düşümü fonetik hadisəsi müşahidə olunur. Bu r, t, l, q, n samitlərində özünü göstərir.

r samitinin düşümü: gəti “gətir”, otu “otur” (Bakı, Şamaxı, Şəki, Qazax, Tovuz, İraq, Çəmbərək, Karvansaray), qədə “qədar” (Qazax, Şəki, Çəmbərək), geti “gətir” (Şəki), yoxdu “yoxdur”, yekədi “yekədir”, adamdı “adamdır”, qızım-dı “qızımdır” (Qazax, Şəki, Tovuz, Çəmbərək), diyi “deyir”, yiyi “yeyir”, isdiyi “istəyir”, işdiyi “işləyir”, qaşiyi “qaşıyır”, bi qədə “bir qədar”, bi az “bir az”, bi şey “bir şey”, nə qədə “nə qədar”, ho qədə “o qədar”, bu qədə “bu qədar” (Şəki), gəlibdü “gəlibdir”, qaradu “qaradır”, kükdü “kökdür”, yuxdu “yoxdur”, üşdü “üçdür” (Quba), hə “hər”, oğədə “o qədar”, əyə “əgər”, məyə “məgər”, maldı “maldır”, yoldı “yoldur”, ağaşdı “ağacdır”, aldıla “aldılar”, tapalla “taparlar” (Təbriz), gəlillə “gəlirlər”, bildilə “bildilər”, yazacaxla “ya-

zacaqlar", görəllə "görərlər", ula "ular", diyəllə "deyərlər", gəlmədilə "gəlmədilər", aparsala "aparsalar", diməsülə "deməsələr", gəlmisələ "gəlməsələr", malla "mallar", qoyitdilə "qoydular", egə "əgər" (Dərbənd), bi "bir" (Təbriz, Dərbənd), bi tək "bir tək", bi kərrə "bir kərə" <bir dəfə, bi kəs "bir az", oti "otur", oqqədə "o qədər", aparilla "aparırlar", qaldırilla "qaldırırlar", görüllə "görürlər", budi "budur", qanlıdı "qanlıdır", dəmirdəndi "dəmirdəndir", yalandı "yalandır", alacaxdı "alacaqdır", saralı "salar", gögəri "göyərər", qəm azalı "qəm azalır", aldadı "aldadır", yalvarı "yalvarır", incidi "incidir", ayılı "ayılır", qırılı "qırılır" (İraq), otdu "otdur", kotandı "kotandır", Əlizi "Əlidir", almazı "almazdır" (Çəmbərək), bi "bir", gətimax "gətirmək" (Zaqatala), çavqındı "çovğundur", uşaxla "uşaqlar", daşla "daşlar", başlıla "başlayırlar", toyuxla "toyuqlar", deyillə "deyirlər", görürlə "görüllər", gəldilə "gəldilər", yedilə "yedilər", qaşdıla "qaşdırlar" (Meğri).

t samitinin düşümü: iras "rast", öypərəs "evpərəst" (Qazax), üs tərəf "üst tərəf" (Şəki), dəs "dəst" (Qazax, Quba, Naxçıvan, Ordubad, Dərbənd, Təbriz, Çəmbərək, Borçalı), dürüs "dürüst", bədbax "bədbəxt" (Təbriz), xoşbax "xoşbəxt" (Şəki, Təbriz), ras "rast" (Qazax, Şəki, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Quba, Dərbənd, Borçalı), vax "vaxt" (Qazax, Şəki, Quba, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Dərbənd, Tovuz, İraq, Borçalı, Çəmbərək, Meğri), dos "dost" (Qazax, Şəki, Naxçıvan, Ordubad, Quba, İraq, Çəmbərək, Meğri), sərbəs "sərbəst" (İraq), üs "üst" (Ordubad, Dərbənd, Təbriz, Çəmbərək, Karvansaray, Meğri), tax "taxt" (İraq, Çəmbərək, Karvansaray, Meğri), havax "nə vaxt" (Çəmbərək), bax

"bəxt", bədbəx//bə²dbə²x "bədbəxt", behiş "behişt", nəf "neft" (Meğri).

n samitinin düşməsi: darçı "darçın" (Dərbənd), bəzə də "bəzən də", külçi "külçin" <kiil üçün, mənimçi "mənimçin" <mənim üçün, özüçi "özünçin" <özün üçün, səhəbçi "səhəbçin" <səhəb üçün (İraq)

h samitinin düşümü: gūna: "günah", sega: "segah" (Quba), bərəkəlla "bərəkəllah", inşalla "inşallah", padişah "padişah" (Təbriz), saba "sabah" (Təbriz, Dərbənd), ga-ga "gah-gah" (İraq), fət "fəth" (Çəmbərək).

v samitinin düşməsi: pīto "bütöv", kōso "kösöv", pīlo "plov", üxlo//oxlo "oxlov" (Şəki), yalo://yalo: "alov", buzo: "buzov", oxlo: "oxlov", kūsō "kösöv", bülō: "bülöv" (Quba), buzo "buzov" (Dərbənd), pilo "plov" (Quba, Dərbənd), oxlo "oxlov" (Bakı, Şamaxı, Muğan, Quba, Şəki, Dərbənd), alo//yalo//yalo "alov" (Bakı, Şamaxı, Muğan, Quba).

q samitinin düşməsi: çıra "çıraq" (Qazax, Çəmbərək), artı "artıq", anca "ancaq" (Dərbənd), ala "alaq" <yabanı ot (Çəmbərək)

d samitinin düşməsi: sapan "sapand", axun "axund" (Şəki, Çəmbərək).

l samitinin düşməsi: gə "gəl" (Qazax, Şəki, Çəmbərək, Meğri), döy "deyil" (Qazax), döyü "deyil" (Qazax, Şəki), dəyi "deyil", ortancı "ortancıl" (Meğri).

m samitinin düşümü: bizi kənd "bizim kənd", bizi vaxtımızda "bizim vaxtımızda", bizi bağda "bizim bağda" (Quba)

s samitinin düşməsi: bə "bə" (Borçalı, Çəmbərək, Karvansaray, Meğri)

3) *iki sözün yanaşması nəticəsində açıq saitın düşməsi.*

a saitinin düşməsi: *mamoğlu* “*mama oğlu*” (Qazax), *xaloğlu* “*xala oğlu*” (Bakı, Quba), *Agopba* “*Ağababa*”, *Atopba* “*Ata baba*” (Bakı), *qojuşa* “*qoca uşağı*”, *Balxanım* “*Balaxanım*”, *qarğaş* “*qara ağac*” (Şəki), *qondarəkə* “*qondara əkə*”, *qaşqat* “*qaşqa at*”, *qərəzüm* “*qara üzüm*” (İraq), *cuma:xşamı* “*cümə axşamı*”, *ata:na* “*ata-ana*” (Təbriz), *xalo:lu* “*xala oğlu*”, *tamaş eləməx* “*tamaşa eləmək*” (Meğri).

ə saitinin düşməsi: *tələbəkə* “*tələbə əkə*” (İraq), *ne:lədin* “*nə elədin*”, *no:lar* “*nə olar*”, *neyni:rəm* “*nə edirəm*” (Naxçıvan), *neynim* “*nə edirəm*” (Təbriz), *necolmax* “*necə olmaq*” (Çəmbərək).

HECA DÜŞÜMÜ (QAPOLOGIYA)

Heca düşümü fonetik hadisəsi Azərbaycan dili şivələrində özünü göstərir. Heca düşümü sözün müxtəlif yerlərində - sözün əvvəlində, ortasında və axırında müşahidə olunur.

Sözün əvvəlində heca düşümü

Sözün əvvəlində heca düşümü elə sözün birinci hecasında özünü göstərir: Məsələn, *sincan* “*fisincan*” (Quba), *Söyün* “*Hüseyn*” (Şəki), *murta* “*yumurta*” (Şəki, İraq), *mırta* “*yumurta*” (İraq), *şannı* “*nişanlı*” (Çəmbərək)

Sözün ortasında heca düşümü

Sözün ortasında heca düşümü sözün birinci, ikinci və ya üçüncü hecasında özünü göstərir. Məsələn: *sa:vı* “*sahibi*”, *o:ram* “*ovuram*”, *iskan* “*stəkan*” (Şəki), *tükmicağam* “*tökmə-yəcəyəm*”, *tükmicağ* “*tökməyəcək*”, *tükmicağsuz* “*tökmə-*

yəcəksiniz”, *yi:cağam* “*yeyəcəm*”, *yi:cağsan* “*yeyəcəksən*”, *yimicağ* “*yeməyəcək*”, *yimicağam* “*yeməyəcəyəm*”, *işdəram* “*işləyəram*”, *işdərsən* “*işləyərsən*”, *başdarsan* “*başlayarasan*”, *başdar* “*başlayar*”, *başdaruğ* “*başlayarıq*”, *ətbə* “*ətbehəri*”, *go:hun* “*gavahın*” (Quba), *ağlıram* “*ağlayıram*”, *ağlırux* “*ağlayırıq*”, *tanıram* “*tanıyıram*”, *tanırix* “*tanıyırix*”, *bağlısan* “*bağlayırsan*”, *bağlısuz* “*bağlayırsınız*”, *başlısan* “*başlayırsan*”, *Zixə* “*Zileyxə*”, *Məməd* “*Məhəmməd*”, *anışlı* “*anlayışlı*”, *itəmə* “*itələmə*” (İraq), *də:qə* “*dəqiqə*” (Naxçıvan, Ordubad), *məhlə* “*məhəllə*”, *qa:rdalı* “*qarğıdalı*” (Naxçıvan, Ordubad, Çəmbərək), *Ağkisə* “*Ağkilisə*”, *gətdi* “*gətirdi*”, *qəzyə* “*qəziyyə*” (Çəmbərək), *gözlərix* “*gözləyərək*”, *gözləllər* “*gözləyərlər*” (Meğri).

Sözün sonunda heca düşümü

Şivələrimizdə sözün sonunda heca düşümü geniş yayılmamışdır. Bu fonetik hadisəyə bir neçə sözdə rast gəlinir. Məsələn: *da:* “*daha*” (Quba), *döy* “*deyil*” (Çəmbərək), *gözlər* “*gözləyar*” (Meğri).

YERDƏYİŞMƏ

Azərbaycan dili şivələrində özünü göstərən fonetik hadisələrdən biri yerdəyişmə adlanır. Yerdəyişmə samit səslərin əsasında baş verir. Bu fonetik hadisə yanaşı işlənən samitlərdə, eləcə də yanaşı işlənməyən samitlərdə özünü göstərir. Ona görə də şivələrimizdə yerdəyişmə fonetik hadisəsi iki yerə bölünür.

- 1) yanaşı yerdəyişmə
- 2) yanaşı olmayan yerdəyişmə

YANAŞI YERDƏYİŞMƏ

Söz daxilində yanaşı işlənən samitlərin yerdəyişməsi yanaşı yerdəyişmə adlanır. Yanaşı yerdəyişmə fonetik hadisəsi şivələrimizdə geniş yayılmışdır. Yanaşı yerdəyişmə fonetik hadisəsinin aşağıdakı növlərinə təsadüf edilir. Yanaşı yerdəyişmə hadisəsi həm saitlə samit, həm də samitlə samit səslərində baş verir.

1. Samitlə samitin yerdəyişməsi.

rh>hr: *Fəhrat*<*Fərhad* (Qazax, Təbriz, Çəmbərək), *səhrət*<*sərhəd* (Qazax, Çəmbərək), *Fəhrad*<*Fərhad*, *səhrəd*<*sərhəd* (Naxçıvan).

sm>ms: *yomsa* <*yosma* (Qazax).

rn>nr: *qənirə*<*qərinə* (Naxçıvan).

ny>yn: *duyna*<*dünya* (Naxçıvan), *düyna* <*dünya* (Şəki).

rğ>ğr: *dorğa*<*doğra* (Qazax, Tovuz, Çəmbərək), *dorğama* <*doğrama* "yemək növü" (Qazax, Çəmbərək).

lb>bl: *qəblən*<*qəlbən* (Təbriz).

bl>lb: *Əlbəhəsən*<*Əblhəsən* (İraq), *qılba*<*qıbla* "qıbla" (Meğri).

lp>pl: *çıplax*<*çılpaq* (İraq).

rk>kr: *əkrəsöyün*<*ərkəsöyün* "ərköyün" (Qazax).

rs>sr: *disrək*<*dirsək* (Şamaxı).

rv>vr: *dəvriş*<*dərviş* (Qazax, Quba, Tovuz, İraq, Borçalı), *kivrəngə*<*kirvənkə*<*çəki* ölçüsü (Qazax, Tovuz), *dəvriş*<*dərviş* (İraq), *kivrə*<*kirvə* (Naxçıvan, Çəmbərək), *kavransara*<*karvansaray*, *kavran*<*karvan* (Naxçıvan), *davrəza* <*darvəza* (Naxçıvan, Ordubad), *dövrüş*<*dərviş* (Dərbənd), *şovra*<*şorva* "şorba", *çavradar*<*çarvadar* (Naxçıvan).

mr>rm: *gürmah*<*gümrah* (Muğan).

kt>tk: *mətkəb*<*məktəb* (Bakı)

xl>lx: *olxey*<*oxlov* (Şəki, Zaqatala), *olxoy*<*oxlov* (Qazax, Qax, Çəmbərək), *Mülxüs*<*Müxlüs* (Çəmbərək), *olxo*<*oxlov* (Muğan)

lx>xl: *saxlım*<*salxım* (Meğri).

lh>hl: *məhləm*<*məlhəm* (Naxçıvan, Şəki, Muğan), *mə^hhla^hm*<*məlhəm*, *sühl*<*sülh* (Meğri).

fl>lf: *Tilfis*<*Tiflis* (Şəki, Meğri), *Alfatun*<*Əflatun* (Çəmbərək).

lf>fl: *küflət*<*külfət* (Dərbənd, Naxçıvan, Muğan, Zaqatala), *kiflət*<*külfət* (Bakı, Şamaxı, Naxçıvan, Muğan, Meğri), *küflet*<*külfət* (Quba), *küfla^ht*<*külfət* (Meğri).

lv>vl: *şovlar*<*şalvar*, *əvlan*<*əlvan*, *tavlar*<*talvar*, *xəvlər*<*xalvar*, *şavlar*<*şalvar* (Naxçıvan, Ordubad), *havla*<*halva* (Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ), *yavları* <*yalvardı* (Qazax).

vr>br: *dəbrüş*<*dəvriş* "dərviş" (Dərbənd)

ry>yr: Meyram<Məryəm (İraq, Çəmbərək), Qoyra <Qorya “İraqda məhəllə adı” (İraq), Beyrabat <Bəryabad (Çəmbərək).

gr>rg: örgədir<ögrədir “öyrədir” (Naxçıvan, Tovuz, Çəmbərək), örgənir<ögrənir “öyrənir” (Təbriz), ürget<ögrət “öyrət” (Quba), örgənmək<ögrənmək “öyrənmək” (Muğan), örgən<öyrən, ırgan<ıyrən (Şəki), ögrəmmək//örgə^amma^x <ögrəmmək “öyrənmək” (Meğri).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən öyrətmək sözü Azərbaycan dili şivələrində felin zaman formalarında örgədir, ögrədir, örgənir, ögrənir, ürget, öyrənmək formalarında tələffüz edilir. Bu sözün – öyrətmək sözünün birinci hecasındakı y səsi şivələrimizdə g səsi ilə tələffüz edildiyi üçün gr>rg səs dəyişməsinə əsas götürmüşük. R.Rüstəmov Quba şivəsi ilə bağlı həmin fikri söyləmişdir (R.Rüstəmov, 1961, s.102).

db>bd: təbdir “tədbir” (Qazax).

yb>bg: həbgə<heybə (Meğri).

yb>by: həbyə<heybə (Qax).

yb>vg: həvgə<heybə (Qarabağ).

rp>pr: torpağ<torpaq (Dərbənd, İraq), yaprağ <yarpaq, kiprik<kirpik, kipri<kirpi, köprü<körpü, toprax//tuprağ//tuprax<torpaq (İraq), kiprig<kirpik (Şamaxı, Muğan), kiprix<kirpik (Qazax, Tovuz)

gr>rg: dorğa<doğra (Naxçıvan, Karvansaray, Muğan, Meğri), orğu<oğru, dorğu<doğru (Naxçıvan, Meğri), arğı<ağrı (Naxçıvan, Şəki, Meğri), dorğama<doğrama (Şəki), arğanom <ağranom “aqranom” (Şəki, Meğri), dorğadım<doğradım (İraq), dorğamax<doğramax, sarğı<səğrı “qatır və eşşəyin belinin arxa tərəfi (Meğri), arğımax<ağrımaq (Çəmbərək).

gm>mg: dümgə<dügmə “düymə” (Bakı).

qd>dq: midqar<miqdar (Bakı, Tovuz, Muğan).

vr>rv: Narvız<Novruz, qırvax<qıvraq (Naxçıvan, Ordubad, Meğri), qırvım-qırvım<qıvrım-qıvrım (Naxçıvan), qırvım<qıvrım, Norviz<Novruz, döv<dövr, norvəs<növrəs (Meğri).

br>rb: Tərbiz<Təbriz (Təbriz, Naxçıvan, Qarax, Muğan, Meğri), Ərbəqunus<Əbraqunus, kürbə<kübrə (Naxçıvan, Meğri), İrbahım<İbrahim (Ordubad, Naxçıvan, Meğri), kirbit<kibrüt (Quba, Muğan), İrba:m<İbrahim (Naxçıvan, Şəki), Ta^arbiz<Təbriz, sərb<səbr, Cərbayıl <Cəbrayıl,ərbəş//a^arbəş<əbrəş<qoyun (Meğri), gürbə<gübrə (Naxçıvan).

şm>mş: yəmşəx<yəşmaq (Qazax, Tovuz), yəmşəx <yəşmaq (Qazax, Qax, Tovuz, Çəmbərək, Borçalı).

dy>yd: bayda<badya (Qazax, Naxçıvan, Ordubad, Şamaxı, Muğan, Borçalı, Təbriz, Çəmbərək, Meğri), maydan<madyan “dişi at” (Qazax, Şamaxı, Çəmbərək, Naxçıvan, Ordubad, Şəki, Muğan, Meğri), ma^oydaⁿ<madyan, ba^oyda<badya, ba^oydeçə<badyaçə “kiçik badya” (Meğri).

sk>ks: öksürəg<öskürək (Şirvan), əksik<əskik (İraq).

sy>ys: öysürmə<ösyürmə “öskürmə” (Şəki).

rb>br: tübrə<türbə (İraq).

ml>lm: məlməkət<məmləkət (Qazax, Tovuz, İraq, Borçalı, Naxçıvan), yelmix<yemlik (Naxçıvan), kölmək<kömlək “köynək” (İraq, Çəmbərək).

nl>ln: yalnis<yanlış, kölnüm<könlüm (İraq, Çəmbərək).

vy>yv: loyya<lovyə “lobya” (Qazax, Qarabağ, Tovuz, Zaqatala, Borçalı).

by>yv: loyya<lobya (Borçalı).

sk>ys: əysig <əskik (Bakı), əysi <əski <"köhnə", istifadə edilməyən parça (Qazax, Çəmbərək), əysik <əskik (Qazax, Tovuz, Ağstafa), öysürəx <öskürək (Qazax, Ağdam, Ağstafa), öysürüx <ösyürəx "öskürək" (Qazax), əysi <əysi "əski" (Qazax, Çəmbərək), üysüx <üskük (Borçalı, Çəmbərək).

sk>ks: öksürmək <öskürmək (İraq), öksürək <öskürək (Muğan).

rm>mr: xumra <xurma (Bakı), dımrix <dırmıq (Qazax, Naxçıvan, Borçalı), əmrud <armud (Naxçıvan).

mğ>ğm: dağma <damğa (Quba).

qz>zq: vazqal <vaqzal "vağzal" (Naxçıvan, Ordubad, Dərbənd, Şəki), vazqal <vağzal (Çəmbərək).

vl>lv: qəlviyət <qəvliyət "qabiliyyət" (Qazax).

my>ym: deymi <demyi "dəmyə" (Təbriz).

ğl>lğ: salğam <sağlam, sağlam <salğam "turpa oxşar bitki" (Çəmbərək).

zy>yz: təyziq <təzyiq (Təbriz).

ql>lq: İqlimə <İqlimə (Şəki).

bg>yb: əybərdən <abgərdən "su qabı" (Bakı).

bz>zb: nəzbın <nəbzın (Bakı).

ql>xl: təxlid <təqlid (Bakı).

şq>xş: baxşa <başqa (Muğan).

şr>rş: Ərşə²f <Əşrəf (Meğri).

xş>şq: boxşab <boşqab (Şamaxı).

yr>ry: qiyrət//qiryət <qeyrət (Bakı), qiryət <qeyrət (Quba, Muğan), qiyrət <qeyrət (Şəki, Muğan), qiyrətsiz <qeyrətsiz (İraq).

yr>ry: öryədir <öyrədir, öryədir <öyrədir (Qazax, Çəmbərək), öryən <öyrən, ıryən <iyrən (Şəki).

çq>qç-xç: buxçu//buxçi <bıçqı, ıxçırış//ıxçırışğ//ıxçırış <ıxçırış (İraq).

çx>xç: ıxçır//ıxçır <ıxçır "tuman bağı" (İraq).

qç>qş>şq: araşqın <araşqın "araşqın" (Qazax, Şəki, Naxçıvan, Ordubad), araşqın <araşqın (Naxçıvan, Ordubad, Şəki).

şh>hş: məşşur <məşşur (Naxçıvan, Şəki, Çəmbərək).

hv>vh: əvhal <əhval (Naxçıvan).

xs>sx: yoxşul <yoxşul (Təbriz), rusxat <rüxsət "icazə" (İraq).

qr>rğ: ərgəb <əqrəb (Muğan, Meğri).

hr>rh: çərhayı <çəhrayı (Bakı, Quba), sərhə <səhra (Qazax, Ağstafa), pərhiz <pəhriz (Qazax, Təbriz), mərhəba//mərhəmə <məhrəbə "dəsmal" (İraq).

sq>xs: axşırmax <asqırmaq (Şəki).

st>ts: tutsağ//dutsağ <dustağ (İraq, Borçalı).

H.Mirzəzadə yazır: "Müasir dilimizdə **dustağ** sözü də quruluş etibarilə bizə sadə söz kimi görünür. Çünki həmin sözü iki tərkib hissəsinə, yəni kök və şəkilçiyə ayırdıqda **dus+tağ** şəklini alır ki, belə bir kök Azərbaycan dilində olmadığı kimi, **-tağ** adlı şəkilçi də yoxdur. Mənşə etibarilə tədqiq edildikdə bu sözündə metateza nəticəsində həmin şəkllə düşdüyünü görürük.

Dustağ sözü bir çox əsrlər **dutsağ** şəklində yazılmışdır. Tərkib etibarilə iki sözdən **dut** və **sağ** (la) fellərindən əmələ gəlmişdir. Tələffüzdə bu sözün daxilində olan **t** və **s** səslərinin biri digərinin yerinə keçməsi nəticəsində **dustağ** şəklini almışdır" (H.Mirzəzadə, 1990, s.33).

lv>vl: qəvl <qəlv "qəlb" (Qazax), yavlandı <yalvardı (Təbriz), şavlar <şalvar, yavlarmax//ya⁰vla²rma²x <yalvarmaq, tavlər//ta⁰vla⁰r <talvar (Meğri).

ks>sk: *askinə<əksinə* (Təbriz), *diskimməx'<diksinmək* (Naxçıvan, Ordubad), *diskimməx<diksinmək* (Şəki), *kösk<köks*, *yüskək//üskək<yüksək*, *köskürməx<köksürmək*, *diskinməx<diksinmək* (İraq).

ks>sg: *disgimmə^əx<diksinmək* (Meğri).

ly>yl: *qaylan<qəlyan* (Qazax, Naxçıvan, Tovuz, Borçalı, Çəmbərək), *üylüc<ülyüc* "ülgüc" (Qazax), *qəylan/qəyla^ən<qəlyan*, *Eylas<İlyas* (Meğri).

şx>xş: *rəşxənd<rişxənd* (Quba, Qarabağ, Borçalı).

xş>şx: *Rəşxəndə<Rəşxəndə* (Meğri).

rm>mr: *dümürəg<dürmək*, *çimrəməg<çirməmək* (İraq).

fr>rf; *surfa<sufra* "süfrə" (Qazax, Şəki, Tovuz, Borçalı, Çəmbərək), *sırfa<süfrə* (Naxçıvan, Muğan, Çəmbərək, Karvansaray), *sürfə<süfrə* (Şamaxı, Zaqatala).

fr>rp: *sürpə<süfrə* (Zaqatala)

rf>fr: *səfrə<sərfə* (İraq).

sq>xs: *axsırmağ<asqırmaq* (Quba), *axsırmax<asqırmaq* (Borçalı, Çəmbərək)

rt>tr: *ötrüx<örtük* (Təbriz).

rl>rr: *hərrən<hərlən*, *fırran<fırlan*, *gırrə<gırlə*, *hərrəmə<hərləmə* (Şəki), *korradı<korladı* (Çəmbərək)

mb>mm: *kümməz<kümbəz* (Şəki), *pammıx<pambıq*, *həmmal<həmbal* (Naxçıvan), *həmmal//hə^əmma^əl<həmbal* (Meğri)

nb>mm: *təmməl<tənbəl*, *şəmmə<şənbə*, *çərşəmmə<çərşənbə* (Şəki)

sl>sd: *bəsdədi<bəslədi* (Şəki), *isdaxdan<islaqdan*, *isdadıx<isladıx*, *issadıb<isladıb* (Naxçıvan), *issadıf<isladıf* (Qazax).

şl>şd: *bağışda<bağışla* (Şəki, Qazax, Çəmbərək).

nb>mb: *kümbəz<künbəz*, *sümbül<sünbül*, *şəmbə<şənbə*, *təmbəl<tənbəl* (Şəki)

st>ss: *xəssə<xəstə* (Naxçıvan, Quba), *bossan<bostan*, *yassı<yastı*, *tüssü<tüstü*, *yassıx<yastıx* (Naxçıvan), *dussağ<dustağ* (Quba), *issi<isti* (Naxçıvan, Təbriz, Qazax, Meğri), *üssə<üstə*, *üssünə<üstünə*, *issiyəndə<istəyəndə*, *issədi<istədi*, *dossum<dostum* (Qazax) *tüssi<tüstü*, *yassı<yastı*, *ya^əssi<yastı* (Meğri), *tüssi<tüstü*, *dəssə<dəstə*, *ussa<usta*, *issə<istə*, *püssə<püstə* (Təbriz).

nl>nn: *qarannıx<qaranlıq* (Qazax, Çəmbərək), *qəranniğ//qəranniğ* "qaranlıq" (Dərbənd).

sd>ss: *bəssi* "bəsdı", *təssiğ//təssiğ* "təsdıq" (Naxçıvan).

hk>kk: *mökkəm<möhkəm* (Çəmbərək, Meğri).

YANAŞI OLMAYAN YERDƏYİŞMƏ

Şivələrimizdə işlənən sözlərin daxilində yanaşı olmayan səslərin yerdəyişməsi də baş verir. Yerdəyişmənin bu növü yanaşı yerdəyişməyə nisbətən geniş yayılmamışdır. Yanaşı olmayan yerdəyişmə aşağıdakı səslərdə müşahidə olunur.

ı-a>a-ı: *bağarsıx<bağırmaq* (Qazax, Tovuz, Borçalı), *buğarsığ//boğarsıx<bağırmaq* (İraq).

n-m>m-n: *ağramon<aqranom*, *aqramon<aqranom* (Qazax), *mindaş<nimdaş* (Quba), *mintənə<nimtənə* (Qubadlı, Meğri), *məndər<nimdər* (İraq), *mintə^əna^ə<nimtənə*, *əğrəman*

<ağranom "aqronom" (Meğri), mindər <nimdar (Şamaxı, Muğan. İraq).

l-n>n-l: nəhlət<lənət (Qazax, Çəmbərək, Meğri), nənlat<lənət (Qazax), ne:lət//nə:lət<lənət (Quba), nax lət//nə^hlā^t<lənət (Meğri), nələt<nəhlət "lənət" (Şamaxı, Qazax), nəlet<lənət (Bakı), Konalı<Kolanı "kənd adı" (Muğan).

m-n>n-m: inta:m<imtahan, inkam<imkan (Şəki, Meğri), intaham<imtahan (Qazax, Meğri), intağam<imtahan (Qazax), inta^ohā^om//inta^o:m<imtahan (Meğri)

r-m>m-r: samırsaq<sarımsaq (Dərbənd, İraq), semırsaq//səmırsaq<sarımsaq (Dərbənd), samırsaq<sarımsaq (İraq).

r-n>n-r: qənirə<qərinə (Naxçıvan, Ordubad, Meğri).

t-r>r-t: görsət<göstər (İraq).

s-r>r-s: rısa<sıra (Bakı).

r-l>l-r: iləri<irəli, ilərlədi<irəlilədi (İraq).

s-p>p-s: püsürntü<süpürntü (Qazax).

r-s>s-r: fəsarət<fərasət (Qazax).

n-r>r-n: gerenəl<general (Tovuz), yaranal<general (Meğri).

l-r>r-l: irğal<ilqar, yarval<yalvar (Şəki), partal<paltar, tarwal<talvar, şarwal<şalvar (İraq), partal<paltar (Quba, Dərbənd, Şəki).

m-h>h-m: cahamat<camahat "camaat" (Qazax).

k-d>d-k~t-k: xətənkəz<xəkəndaz (Qazax, Tovuz, Borçalı).

c-g>g-c: əlgəc<əlcəg "əlcək" (Dərbənd), göncə<cöngə (Meğri)

ğ-d>d-ğ: qardığalı<qarğıdalı (Şəki).

q-y>y-q: meyaqat<meqəyat (İraq).

ğ-y>y-ğ: kələyağı<kəlağayı (Quba).

l-m>m-l: sağmal<sağlam (Şəki).

r-n>n-r: xuncur>xurcun (Bakı, Çəmbərək, Borçalı), xuncır<xurcun (Bakı).

ğ-n>n-ğ: yornuğ<yorğun (Şəki).

ğ-n>n-x: yornux<yorğun (Çəmbərək)

Saitlə samitin yerdəyişməsi

lu>ul: qulb<qlub "klub" (Qazax).

ru>ur: doğurdan<doğrudan (Quba, Çəmbərək), durba<truba (Qazax, Çəmbərək).

şi>iş: işgil<şəkil (Quba), işşəx'<şişək<qoyun (Çəmbərək, Borçalı).

nə>ən: ənnə<nənə (İraq).

rı>ır: ağırdı<ağrıdır (İraq).

sü>üs: üskut<sükut (İraq).

su>us: ussuz<susuz (Borçalı).

şü>üş: üşşə<şüşə (Qazax, Borçalı, Çəmbərək).

al>la: sağlamış<sağalmış (İraq).

və>əv: vələvlə//vələvla<vələlə (İraq).

im>mi: qədimdə<qədimdə (İraq).

in>ni: nişallah<inşallah (İraq).

ıq>qı: yanqılı-yanqılı<yanıqlı-yanıqlı (İraq).

gə>əg: dönəg<döngə (İraq).

ri>ir: birğədir<briqadir (Muğan), birqadir<briqadir (Çəmbərək).

ru>ur: durba<truba, Ursiyə<Rusiya, Urquyə<Ruqiyyə (Qazax).

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. R.Abbasova, 2006- Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri, Bakı: "Çinar-Çap" nəşriyyatı, 2006, 204 səh.
2. A.Axundov, 1984 – Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Ali məktəb üçün vəsait, Bakı: Maarif, 1984, 392 səh.
3. Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələri, 1967 – Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, I c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 282 səh.
4. Dərbənd, 2009 – Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti, Bakı: Elm, 2009, 448 səh.
5. E.Əzizov, 1972 – Əzizov E. Ahəng qanunu və Azərbaycan dili quruluşunda onun yeri haqqında // ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, 1972, №5, s. 50-55
6. E.Əzizov, 1973 – Əzizov E. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində saitlər ahənginin bəzi xüsusiyyətləri // ADU-nun elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, 1973, №2, s. 16-21
7. E.Əzizov, 1999 – Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı (dərs vəsaiti), Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 səh.

8. Ə.Dəmirçizadə, 1979 – Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (dərslük), I hissə, Bakı: Maarif, 1979, 268 səh.
9. Ə.Əliyev, 2003. Dəmirçizadə, 1979 – Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (dərslük), I hissə, Bakı: Maarif, 1979, 268 səh.
10. Ə.Əliyev, 2003 - Əliyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri, Bakı: Elm, 2003, 580 səh.
11. Ə.Tanrıverdi, 2002 – Tanrıverdi Ə.V. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Qərb ləhcəsi, Bakı: ADPU, 2002, 171 səh.
12. H.Mirzəzadə, 1990 – Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. II nəşri, Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990, 376 səh.
13. İraq-türkman, 2004 – İraq-türkman ləhcəsi, Bakı: Elm, 2004, 422 səh.
14. İ.Kazımov, 2014 – Kazımov İ. Mahmud Kaşğari "Divan"i və çağdaş türk dilləri, Bakı: 2014, 224 səh.
15. Naxçıvan qrupu şivələri, 1962 – Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 327 səh.
16. M.İslamov, 1968 – İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 275 səh.
17. M.Məmmədli, 2007 – Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti, Bakı, 2007, 240 səh.

18. M.Məmmədli 2011 – Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyasına dair mühazirələr (metodik vəsait), Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2011, 104 səh.
19. M.Şirəliyev, 1957 – Şirəliyev M. Bakı dialekti: II nəşri, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1957, 227 səh.
20. M.Şirəliyev, 1967 – Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti), Bakı: Maarif, 1968, 421 səh.
21. M.Yusifov, 1984 – Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin fonetikasi, Bakı: Elm, 1984, 152 səh.
22. R.Abbasova, 2006 – Abbasova R. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri, Bakı: “Çinar-Çap” nəşriyyatı, 2006, 204 səh.
23. R.Rüstəmov, 1961-Rüstəmov R. Quba dialekti, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 283 səh.
24. Ş.Kərimov, 2004 – Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri, Bakı: Nurlan, 2004, 362 səh.

Türk dilində

25. Erdal Karaman, 2011 – Erdal Karaman. Ermenistan Türklerinin ağızları: inceleme – Metn – Dizin ve Sözlük, İstanbul, 2011 506 səh.

Rus dilində

26. В.Джангидзе 1965, – Джангидзе В.Т. Дманисский говор Казахского диалекта Азербайджанского языка, Баку: Изд.ство. АН Азерб. ССР, 1965, 154 стр.
27. В.В.Радлов, 1905 – Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т III, ч. I, СПб, 1905, 1260 стр.
28. Т.Гаджиев, 1962 – Гаджиев Т. Джебраильский говор азербайджанского языка, автореф. дис. канд.филол. наук, Баку, 1962, 21 стр.

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən	4
Giriş	6
Sait səslər	7
Uzun saitlər	8
Qısa saitlər	28
Burun saitləri	35
Diftonqlar	46
Səslərin əvəzlənməsi	55
Samit səslər	103
Samit səslərin təsnifi	103
Şivələrimizdə işlənən samitlər və onların variantları	104
Samitlərin əvəzlənməsi	116
Söz köklərində samitlərin qoşalaşması	153
Vurğu	157
Ahəng qanunu	165
Damaq ahənginin pozulması	166
Dodaq ahənginin pozulması	181
Fonetik hadisələr	185
Assimilyasiya	186
İrəli assimilyasiya	186
Geri assimilyasiya	198

Dissimilyasiya	204
İrəli dissimilyasiya	204
Geri dissimilyasiya	205
Səsartımı	206
Səsdüşümü	218
Sait səslərin düşümü	218
Samit səslərin düşümü	223
Heca düşümü (qapologiya)	234
Yerdəyişmə	236
Yanaşı yerdəyişmə	236
Yanaşı olmayan yerdəyişmə	243
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	246

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış: 04.11.2016
Şərti çap vərəqi: 15,75. Sifariş: №497
Kağız formatı: 60x84 1/16. Tiraj: 300

Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.